

Blagovna produkcija in
rekapitalizacija socializma
Albansko običajno pravo
in socialistične norme
Družbe dela / onstran dela
Gramsci: urejena družba
kot civilna

Bogomir Kovač

Hivzi Islami

Slavko Gaber

Tonči Kuzmanič

103/104

1987

časopis

za

kritiko

znanosti

Časopis za kritiko znanosti

103/104, 1987

Izdajatelj

Univerzitetni konferenci Zveze socialistične mladine Slovenije Maribor in Ljubljana
Revijo sofinancirata Kulturna skupnost Slovenije in Raziskovalna skupnost Slovenije

Izdajateljski svet

Ciril Baškovič, Igor Bavčar, Branko Gregorčič, dr. Andrej Kirn, *predsednik*, Srečo Kirn, Igor Omerza, Vika Potočnik, Marjan Pungartnik, Leo Šešerko

Uredništvo

Milan Balažič, Igor Bavčar, Vekoslav Grmič, Janez Janša, Srečo Kirn, Andrej Klemenc, Bojan Korsika, Bogomir Kovač, Lev Kreft, Tonči Kuzmanič, Mitja Maruško, Igor Omerza, Leo Šešerko, Samo Škrbec, Peter Wieser, Siniša Zarič, Janko Zlodre

Glavni urednik

Bojan Korsika

Odgovorni urednik

Igor Bavčar

Sekretar uredništva

Tonči Kuzmanič

Tehnični urednik

Smiljan Stiplovšek

Grafična zasnova

Ranko Novak, Studio Znak

Lektor

Milena Blažič, Karmen Gradišek, Nada Colnar

Naslov uredništva

Kersnikova 4/II
YU-61000 Ljubljana
tel. 061/319 498

Uradne ure

torek in četrtek, 11.00—13.00

Cena enojne številke 1.500,—, dvojne 3.000,— din.

Celotna naročnina za posameznike 8.000,—, za institucije 20.000,— din.

ZSMS Univerzitetna konferenca Predsedstvo Ljubljana

ž. račun 50101-678-47303

Tisk

Tiskarna Kočevski tisk, Kočevje

Po mnenju RS za prosveto in kulturo št. 421-/74 z dne 14. 3. 1974 je revija oproščena temeljnega davka od prometa proizvodov.

Nenaročenih rokopisov ne vračamo! Rokopis pošljite v dveh izvodih s kratkim povzetkom v domačem in tujem jeziku ter osnovnimi podatki o avtorju.

časopis *za* **kritiko znanosti**

UDK 3

YU-ISSN-0351-4285

Vsebina:

ZANIMIVOSTI IZ NARAVE ...

- 3 *Bogomir Kovač* / Blagovna produkcija in rekapitalizacija socializma
- 36 *Hivzi Islami* / Albansko običajno pravo in socialistične norme
- 46 *Zoran Milošević* / Položaj starešin JLA v SR Sloveniji

IZ DRUŽBE ...

- 61 *Tonči Kuzmanič* / Gramsci: Urejena družba kot civilna
- 75 *Chantal Mouffe* / Sistem seks/spol in diskurzivna konstrukcija podrejanja žensk
- 81 *Jan Maria Rokita* / Širjenje ideje je nevarna stvar
- 88 *B. Verlič Dekleva* / Teoretična izhodišča za družbeni razvoj prostora
- 107 *Slavko Gaber* / Družbe dela/onstran dela
- 124 *André Gorz* / Socializem jutrišnjega dne
- 133 *Gregor Adlešič* / O »dialektiki razsvetljenstva« ali o razsvetljeni dialektiki gospodarstva (II) — fragmenti

IZ ...

- 146 *Igor Lukšič* / Ob izidu zbornika »Gramsci civilna družba in država«
- 152 *Novak Bogomir* / *Göran Therborn*: Ideologija moči in moč ideologije

PRIKAZI

- AKCIJA 25 POSLANCEV — ODMEVI
- 168 *Dr. Ernest Petrič* / Pismo odgovornemu uredniku

103/104 1987

Časopis za kritiko znanosti

193/194, 1987

Izdajatelj

Univerzitetni konferenčni center Filozofske fakultete Slovenije Maribor in Ljubljana

Revija sponzorirana kulturna ustanova Slovenskega inštituta za zgodovinsko-socialno skupnost Slovenije

Izdajateljski svet

Čiri Baskovin, Igor Bavčar, Branko Gregorc, dr. Andrej Kirn, predsednik, Stečo Kirn, Igor Omčnik, dr. Peter Puhar, dr. Leo Sečerka

Uredništvo

Milan Babič, Igor Bavčar, Vojko Grmič, Janez Janša, Stečo Kirn, Andrej Klemenc, Božidar Kovačič, Mirko Kovač, Leo Sečerka, Tonči Kuzmanič, Mitja Maruško, Igor Omerza, Leo Sečerka, Samo Skrbec, Peter Wieser, Siniša Zarič, Janko Zlodre

Glavni urednik

Bojan Korsika

odgovorni urednik

Igor Bavčar

Sekretarica

Tonči Kuzmanič

Tehnični urednik

Smiljan Šušteršič

Grafična urednica

Ranko Novak

Lektor

Milena Babič

Maša Babič

Kerstin Kovačič

YU-61000-Ljubljana

92 611/160 31

Uredništvo

Uredništvo

Cena enojna 1.500 L

Člani naročajo za enoletno

25MS Univerzitetni konferenčni center

SLANCEV — ODMETI

188 Dr. Ervin Fejérváry

Tiskarna Koroška

Po poštovni RS za Slovenijo

1987

1987

Časopis za kritiko znanosti

193/194, 1987

Izdajatelj

Univerzitetni konferenčni center Filozofske fakultete Slovenije Maribor in Ljubljana

Revija sponzorirana kulturna ustanova Slovenskega inštituta za zgodovinsko-socialno skupnost Slovenije

Izdajateljski svet

Čiri Baskovin, Igor Bavčar, Branko Gregorc, dr. Andrej Kirn, predsednik, Stečo Kirn, Igor Omčnik, dr. Peter Puhar, dr. Leo Sečerka

Uredništvo

Milan Babič, Igor Bavčar, Vojko Grmič, Janez Janša, Stečo Kirn, Andrej Klemenc, Božidar Kovačič, Mirko Kovač, Leo Sečerka, Tonči Kuzmanič, Mitja Maruško, Igor Omerza, Leo Sečerka, Samo Skrbec, Peter Wieser, Siniša Zarič, Janko Zlodre

Glavni urednik

Bojan Korsika

odgovorni urednik

Igor Bavčar

Sekretarica

Tonči Kuzmanič

ZANIMIVOSTI IZ NARAVE

Bogomir Kovač

Blagovna produkcija in rekapitalizacija socializma

Namesto uvoda

V teoriji in praksi socializma so institucionalne razlike in teoretska stališča o blagovni produkciji, o vlogi trga, menjave in blagovno denarnih odnosov osrednji kriterij razlikovanja različnih socialističnih, ekonomskih in gospodarskih sistemov. Teoretska razprava o socialistični organizaciji gospodarstva se po Marxu razvija v treh fazah:

Prva se je razvila izključno na abstraktno teoretski ravni, ukvarjala pa se z vprašanjem, ali je v socializmu blagovna produkcija sploh mogoča. V okvirih Druge internacionale je prevladalo Kautskyjevo stališče o naravnem značaju socialističnega gospodarstva, med meščanskimi ekonomisti pa nekateri postavijo temelje takoimenovanega tržnega socializma (Ludvig von Wieser, V. Pareto, F. Barone), pri čemer združujejo socialistične principe državne lastnine in distributivne ter alokativne funkcije trga v procesu racionalnega gospodarjenja in zmanjševanja ekonomskih neenakosti. Kasneje se je iz teh teoretskih izhodišč razvil koncept takoimenovanega demokratskega liberalnega socializma v različnih variantah O. Langeja, A. Lernerja, O. Dickinsona in drugih.

Druga faza pričanja s paradigmo NEP-a, posebno z vidika teoretske polemike Buharin-Preobraženski, Lenin-Trocki in končuje v modelu centralno planskega gospodarstva in s Stalinovim stališčem, da so tržni mehanizem in blagovno denarne kategorije tehnično sicer možne kot objektivni ostanek starega kapitalizma. Socializem je rezultat dvojne eksistence državnega in kolektivnega lastništva, kapitalističnega okolja in nerazvitosti produktivnih sil, ki preprosto zahtevajo ohranjanje blagovne produkcije kot ostanka kapitalističnega sistema. Kasneje v obdobju takoimenovanih ekonomskih reform pa blagovno gospodar-

jenje običajno postaja osrednje sredstvo reševanja ekonomske učinkovitosti državnega socializma.

Tretja faza se zgodovinsko gledano pričenja z jugoslovansko izkušnjo, ki povezuje blagovno produkcijo in samoupravne socialistične produkcijske odnose kot alternativo odločujoči ekonomsko politični vlogi države in centralnoplanskega ekonomskega mehanizma, ki izkorišča blagovno denarne odnose samo kot golo obračunsko sredstvo in tehnični mehanizem gospodarjenja.

Tretja faza je pravzaprav stala pred dilemo ali v jugoslovanski praksi deluje blagovna produkcija v svoji univerzalni obliki, ki jo nekoliko modificirajo socialistična vloga države in decentralizirani samoupravljajci, ali pa gre za nov zgodovinski tip blagovne produkcije, ki se izraža in reproducira skozi socialistične samoupravne produkcijske odnose. Iz tega se običajno izpelje teza o »novi obliki zakona vrednosti«, o »terciarni obliki blagovne produkcije« in podobno, s čimer je socialistična teorija v dosedanjem zgodovinskem razvoju pravzaprav zaprla krog razumevanja blagovne produkcije, tega na prvi pogled tako samorazumevaločega in trivialnega družbenega procesa. Ta teorija je najprej dogmatsko zavračala blagovno produkcijo v socializmu, ker je blago pač samo drugi izraz za ekonomsko in širše družbeno odtujenost, je kasneje dopustila tehnično uporabo plansko tržnega mehanizma, ki se ponekod sicer meša z neoliberalistično pomembnostjo ekonomske demokracije blagovne produkcije v socializmu in na koncu svečano oznani, da se blagovna produkcija v socializmu odene v novo preobleko takoimenovane socialistične blagovne produkcije. Da bi teoretično razumeli ta čudni trikotnik ekonomskih zakonov, blagovne produkcije in socialističnih produkcijskih odnosov je pravzaprav potrebno razumeti teoretsko definicijo, ideološki kredo in zgodovinski razvoj »zgodnjega socializma« in posebno njegove prehodne oblike, ki smo jih v dosedanji teoriji in praksi socializma pogosto spregledali¹.

Problem, ki ga bomo skušali posebno poudariti v analizi »socialistične blagovne produkcije« oziroma »blagovne produkcije v socializmu« zahteva proučevanje obeh strani te zamotane kategorije, to je teorije in prakse socializma ter institucionalne strukture blagovne produkcije. Dosedanji teoretski prispevki so grešili prav na tem mestu. Nekateri predpostavljajo neproblematiziran ideološki model socializma in nanj

¹ V letih vzpona jugoslovanske ekonomske misli je nastalo nekaj del, ki so se na teoretski ravni zelo intenzivno ukvarjala z ekonomskimi problemi socializma, kot npr.:

F. Černe, Planiranje in tržni mehanizem v ekonomski teoriji socializma, CZ, Ljubljana, 1960 in

I. Maksimović, Teorija socijalizma u građanskoj ekonomskoj nauci, Nolit, Beograd, 1958.

Žal se je ta komparativni in teoretski pristop kasneje povsem izgubil, tako da šele nekatere teme tradicionalnega kolokvija v Cavtatu, kakor tudi ambiciozni projekt Enciklopedije sodobnega socializma odpirajo možnosti novih teoretskih prodorov, odprtosti in komparativnosti socialistične teoretske misli.

napenjajo novo obliko blagovne produkcije, ali pa nasprotno predpostavljajo neproblematizirani model blagovne produkcije, ki da je sam po sebi enako ustrezen sedanjemu ali prihodnjemu socializmu. Toda temelni problem pri tem ni toliko v blagovnosti socialističnih produkcijskih odnosov, kot v njihovi socialističnosti in pa seveda v odločitvi, da ekonomsko postavimo pred socialistično (politično ideološko).

Pri tem želim opozoriti na dve napačni predpostavki jugoslovanske politične ekonomije o blagovni produkciji v socializmu, ki kljub navidezno različnim izhodiščem vodita do enako usodnih in napačnih sklepov o pogojih in perspektivah socialističnega gospodarstva oziroma socializma samega:

a) da so produkcijska razmerja (družbeni in družbeno ekonomski odnosi) dana objektivno, opredeljena z razvojno stopnjo produktivnih sil... »da pa je »trg v razmerju do družbenih odnosov v bistvu nevtralni mehanizem«;²

b) da so socialistični produkcijski odnosi temelj nove oblike blagovne produkcije (sistem socialistične samoupravne blagovne produkcije), oziroma da so socialistični samoupravni odnosi bistven družbeni pogoj in predpostavka razvoja blagovne produkcije kot sistema socialistične samoupravne blagovne produkcije).³

Obe tezi izhajata iz povsem različnih teoretskih stališč: Bajtova iz teoretske aparature neoklasične ekonomike, Pavlovičeva (beri Koračeva) pa iz ortodoksne marksistične ideologike in čeprav sta si navidezno povsem različni (stara delitev na »profitaško« in »dohodaško« šolo) v bistvu stojita na istem bregu. Če je trg (po Bajtu) družbeno nevtralen mehanizem, potem ga je moč kot prazno škatlo napolniti z danimi produkcijskimi odnosi in potemtakem v socializmu deluje kot socialistični trg in blagovna produkcija kot socialistična blagovna produkcija, kar je v bistvu tudi Pavlovičeva (Koračeva) trditev in nasprotno. Če po Pavloviću (Koraću) socialistični produkcijski odnosi določajo naravo blagovne produkcije in socialističnim produkcijskim odnosom ustreza socialistična blagovna produkcija, potem je njihova blagovna predpostavka nevtralnost tržnega sistema oziroma blagovne produkcije, kar trdi v svojem izhodišču tudi A. Bajt (»...s pomočjo trga se izražajo odnosi kakršni obstajajo v družbi neodvisni od njega. Če bi bili ti odnosi socialistični, bi jih trg v relativnih dohodkih kot takšne tudi prikazal«).⁴

² A. Bajt, Tržište kao osnov privrednog sistema, EIPF, Ljubljana, 1985, št. 150. str. 42—43.

³ M. Pavlović, Pokušaj revizije naučnih saznanja o socijalističkoj robnoj proizvodnji i dohodku, Samoupravljanje, Beograd, 1985, št. 11, str. 13—14.

⁴ Polemika o nekaterih problemih takšnega vzporejanja se je odvijala na straneh Teorije in prakse: B. Kovač, Dve napačni predpostavki politične ekonomije socializma, Teorija in praksa, Ljubljana, 1986, št. 6; A. Bajt, Neprimerni postopki B. Kovača, Teorija in praksa, 1986, št. 11; B. Kovač, »Socialistična« blagovna produkcija in diskretni šarm (njenege) akademizma, Teorija in praksa, 1987, št. 3/4.

V obeh primerih trg oziroma blagovna produkcija ne pomenita določenih produkcijskih odnosov, ki očitno po predpostavkah obeh avtorjev ne ustrezajo in ne pripadajo produkcijski sferi, temveč nastajajo zunaj nje — v politično pravni nadgradnji in se od tod zunanji pogoji vrivajo v ekonomsko sfero in določajo njene produkcijske pogoje (sklep je pri Pavloviću povsem očiten, pri Bajtu pa prikrit). Oba pristopa potemtakem nezavedno (Bajt) in zavestno (Pavlovič) pristajata na dominacijo političnega nad ekonomskim, kar sicer ustreza zgodovinskim dejstvom socialističnih družb, ne pa tudi zgodovinski logiki in teoretski konsistentnosti politično ekonomske analize »prehodnega obdobja« (neskladje je teoretsko posebno očitno pri Bajtu, saj ideologika /svobodne konkurence temelji na avtonomnosti »ekonomskega stroja«).

Omenjeni paradoks je pravzaprav posledica slabega politično ekonomskega razumevanja socialistične transformacije (socialistične revolucije, evolucije družbenoekonomskega razvoja) kot izhodiščnega momenta določanja blagovne produkcije v socialističnih pogojih.

Teoretske in historične dileme socializma z vidika blagovne produkcije

Za našo analizo je ključnega pomena Marxovo stališče iz Grundrissa, da »ne more biti ničesar bolj napak in bolj neslano, kot če na osnovi menjalne vrednosti, denarja, predpostavljamo kontrolo združenih individuov nad celokupno produkcijo«,⁵ zato socializem opredeljujemo kot proces posebnega vzpostavljanja nadzora združenih individuov nad posamičnimi deli celote družbene produkcije, kot prehodno obdobje, artikulacijo različnih produkcijskih načinov, različnih ekonomskih institucij in hegemonije različnih političnih sil, kjer se prepletajo kapitalistična materialna osnova in kapitalistična logika razvoja (od Leninove definicije: socializem je elektrifikacija je industrializacija) z zgodovinsko objektivnimi potrebami antikapitalizma, ki zahteva hkrati ekonomsko racionalen razvoj produktivnih sil (genetični princip), demokratizacijo produkcijskih odnosov, humanizacijo delovnih procesov, enakopravnost v razpolaganju s proizvodnimi faktorji (družbena lastnina) in prisvajanju produktov dela (delitev po delu) in podobno (teleološki princip).

S tem se pravzaprav odpira refleksno teoretsko (zgodovinsko) polje definicije in opredeljevanja socializma, ki zahteva posebno raziskovanje in je kajpada ključnega pomena za našo analizo, čeprav se bomo na tem mestu morali zadovoljiti zgolj z nekaterimi teoretskimi aproksimacijami. Na kakšen način določiti značilnosti socializma kot relativno posebne družbeno zgodovinske oblike (za nekatere je socializem »prehodno obdobje«, za druge »posebna družbena oblika«, za tretje

⁵ K. Marx, Kritika politične ekonomije 1957/58, METI, Ljubljana, 1985, str. 78.

»negacija kapitalizma«, za četrte »politična revolucija ukinjanja meznega dela«, za pete »nekapitalistična pot«, za nekatere druge zopet poseben »način industrializacije« in podobno)? Razumljivo je, da ne obstaja posebna zbirka abstraktnih splošnih določitev, s katerimi bi morali pojasnjevati vse družbene oblike, pač pa je realno predpostaviti, da se vsaka družbena oblika razlikuje v sebi in po drugih s svojo lastno historičnostjo (zahteva torej lastno zgodovinsko določevanje abstraktnih opredelitev socializma).

Socializem potemtakem ne pomeni določenega stanja temveč proces, ni objektivna ekonomska zakonitost, temveč šele možnost »revolucionarnih sprememb«, socializem ni končna rešitev kapitalističnih protislovnosti, temveč pomeni samo poseben način njihovega razreševanja na poti k humanejši prihodnosti človeštva (humanistični socializem), zato socializem pomeni predvsem alternativni način življenja ljudi, različnost ekonomske prisile in politične ureditve, alternativni ideološki sistem in kulturne vrednote, za katere ne moremo že apriori soditi, koliko so socialistične razen v okviru nekaterih splošnih kriterijev socialističnih, kot so:

a) zgodovinsko udejanjanje ljudske emancipacije kot osvoboditve človeka in družbe na temelju socialistične perspektive (racionalni razvoj produktivnih sil, demokratizacija produkcijskih odnosov, emancipacija dela, enakopravnost v delitvi in prisvajanju produkcijskih sredstev in produktov dela);

b) kot zgodovinsko demokratska opredelitev družbene skupnosti, da samostojno odloča o pogojih in sredstvih svojega življenja (produkcijskega načina).

Socializem torej ne moremo razumeti kot zgodovinsko konstituiran družbeno ekonomski sistem (produkcijski način) temveč bolj kot zgodovinski proces (artikulacijo produkcijskih načinov) »preseganja« dominantnega kapitalističnega produkcijskega načina. To »preseganje mora zajeti vse ravni družbene reprodukcije: ekonomsko, politično, ideološko in sociokulturno. Dosedanje socialistične revolucije (posebno tiste evropskega tipa) so se zadovoljile predvsem z ideološko in politično ravni (politična diktatura proletariata, etatizacija gospodarstva, kartezijski marksizem...), tako da politična ideologija (avantgarda delavskega gibanja — Partija) postane osnovna determinanta družbene reprodukcije. To zgodovinsko dejstvo teoretsko pojasnjujemo v okviru Marxovega diskurza tako, da politika institucionalno dominira v družbi, ker prevzema najpomembnejše ekonomske funkcije (lastnino, ekonomsko organizacijo, upravljanje, koordinacijo, motivacijo...) in s tem razglašča ekonomsko nerazvitost teh zgodovinskih procesov socializacije za sam socializem.

Dosedanji cilj socialistične revolucije (politike) je osvojitve državne oblasti, zato socialistična politična akcija nikoli ne doseže ravni dejanske uveljavitve socialističnega produkcijskega načina. Zadovoljuje se s formalno pravno spremembo lastninskih odnosov, spremembo

v načinu delitve (princip egalitarnosti kot socialistični približek delitve po delu) in načina menjave (plansko gospodarstvo, eksterno planiranje), toda le malo vpliva na materialne postavke delovnega procesa, produktivnost, ekonomsko učinkovitost in podobno, čeprav pri tem ideološko razglaša to ekonomsko nerazvitost svojih zgodovinskih procesov za sam socializem. Perverznost naše epohe je ravno v tem, da ta ideološka mistifikacija socializma postaja pravzaprav družbena praksa, s pomočjo katere se dejansko mistificira prerazporeditev izhodiščne politične moči (dejanska oblast vključno s politično blagovno produkcijo) in da je tudi samoupravljanje v tem kontekstu zgolj strategija oblasti, ki je prisiljena razvijati samoupravljanje ne zgolj zaradi sproščanja osvobajajočih potencialov socializma prihodnosti temveč zaradi svoje samolegitimacije, primerno prikrite za paravanom mreže samoupravnih institucij. S tem se pravzaprav vsaj političnoekonomsko ukinja zgodovinska objektivnost, na kateri temelji generični razvoj blagovne produkcije, ki izhaja iz notranjih protislovnosti ekonomske in razredne strukture kapitalističnega produkcijskega načina. Od tod tudi izhaja staro ideološko, pravzaprav umetno zastavljeno vprašanje o obstoju in funkcioniranju blagovne produkcije v socializmu, ki je dobilo svojo teoretsko potrditev v vulgarizaciji politične ekonomije socializma.

Socialistična revolucija je na politični ravni s politično akcijo ukinila privatno (kapitalistično) lastnino in tako to zgodovinsko preprosto dejstvo (ne da bi zmanjšali njegovo revolucionarno epohalnost) spremembo načina lastnine razume kot spremembo načina produkcije. Izhodiščna sprememba lastnine pa je teoretska predpostavka in zgodovinski temelj za nadaljnjo analizo in izgradnjo celotnih socialističnih produkcijskih odnosov in njihovega izhodiščnega vpliva na druge segmente družbeno ekonomskega sistema (blagovno produkcijo).

Kot vemo si je Marx zamišljal socialistično revolucijo (če zanemarimo njegovo važno dopisovanje z Vero Zasulič) na temeljih razvitih materialnih pogojev, ki z objektivno ekonomsko nujnostjo zahtevajo preseganje kapitalističnega produkcijskega načina znotraj kapitalizma samega, zato socialistične revolucije morejo in morajo pričeti kot politične revolucije v najrazvitejših delih sveta (v kapitalističnem centru, kot ga sistematizira teorija svetovnega sistema — Wallerstin, Frank). Ta osvobodilni značaj ekonomije v socialističnih revolucijah dvajsetega stoletja ni obstajal, toda njegova »zgodovinska napaka« ni preprečila marksistični ekonomiji po Marxu (niti politični ekonomiji socializma), da ne bi popolnoma mehanično razumela Marxa v bistveno drugačnih zgodovinskih pogojih, tako da se socializem (razen utopičnega, kot nujnega dela realne revolucionarne ideologije in prakse), dejansko ni usmeril k prevladovanju kapitalističnega produkcijskega načina, temveč predvsem k vzpostavljanju politične oblasti in razvoju produktivnih sil (industrializaciji), s čimer je pravzaprav zanemaril kvalitativne razlike v produkcijskih načinih (gre za razlike v načinu življenja v širšem Marxovem pomenu). Pri tem je socialistična teorija in ideolo-

gija zanemarila kakršnokoli razliko med formalnopravno spremembo lastnine in lastnino kot produkcijskim odnosom. Očitno produkcijski odnosi vključujejo poleg lastninskih v pravnem pomenu tudi širše odnose družbene delitve dela, tehnološko organizacijske odnose v procesu dela in posebno strukturo družbene moči tistih, ki upravljajo in kontrolirajo produkcijske odnose, odločajo o prisvajanju presežnega dela in podobno. To pomeni, da lahko obstaja oligarhijska struktura družbene moči kljub ukinjanju privatne lastnine (to pomeni, da nacionalizacija še ni socializacija) in da je pravzaprav bistvo pojasnjevanja »zgodnjih socialističnih družb« vključno tudi jugoslovanske pravzaprav v specifični artikulaciji ekonomske in politične moči, ki temelji na izhodiščni etastični družbeni strukturi, ki nastopa v neposredni obliki birokratske države in državne lastnine ali pa v ohlapnejši varianti samoupravnega sistema, ko se določene upravljalске funkcije države decentralizirajo na raven samoupravnih kolektivov in samoupravnih družbenih skupnosti.

Dejansko lahko pri Marxu zasledimo protislovna pojasnila socialističnega prehoda, kar je kasneje očitno privedlo do protislovnih teoretskih dokazovanj in ideoloških razhajanj v teoriji in praksi socialističnega gibanja. Tako je pri Marxu na začetku materialna baza pasivni element revolucionarnih sprememb, revolucija pa je odvisna pravzaprav od revolucionarne akcije proletariata in njegove filozofske emancipacije, kasneje pa materialna baza postane izhodišče za odločitev zgodovinskega razvoja oziroma za širši okvir, »zgodovinskega okolja« razvoja socialistične družbene emancipacije.⁶ Najbolj pomembno pa je alternativno Marxovo razumevanje prehoda, v katerem prevladuje nedeterministični sistemski pristop, ki ga pogosto povsem prikrito označujejo metafore in kategorije, kot so: »prebojne točke«, »prehodne točke«, »kritične točke« (Grundrisse), različni koncepti kot »pozitivni« in »negativni prehod« (Grundrisse), »formalna« in »stvarna subsumpcija dela in kapitala« (Šesto neobjavljeno poglavje Kapitala), »ukinjanje produkcijskega načina znotraj produkcijskega načina samega« (Kapital) in podobno. Za našo analizo je posebnega pomena ravno ta alternativni Marxov pristop, ki upošteva kompleksen mehanizem artikulacije, razpadanja, konstituiranja, preseganja različnih produkcijskih načinov, ki ga je kasneje dodobra razvila teorija artikulacije produkcijskih načinov.

Eden od pomembnejših teoretskih sklepov tega pristopa je, da »prebojne točke« lahko institucionalno pripadajo staremu produkcijskemu načinu in funkcionalno delujejo v novem, npr.: denarna renta v Marxovi analizi) ali pa funkcionalno delujejo v starem toda imajo institucionalno obliko novega produkcijskega načina (npr.: delavske tovarne v Marxovi 3. knjigi Kapitala). To pomeni, da ima blagovna produkcija lahko staro institucionalno obliko, toda deluje v novem produkcijskem načinu in nasprotno. Toda Marx postavlja tudi kriterije novega načina produkcije s pomočjo razlikovanja normalnih in de-

⁶ K. Marx, Pisma V. Zasulič, MEID, V., str. 136.

janskih sprememb produkcijskega načina. Novi produkcijski način je namreč samo formalno vzpostavljen, če spremembe zaobsežejo zgolj zunanje oblike družbenega procesa produkcije, samo formalne spremembe produkcijskih odnosov, posebno na področju menjave in razdelitve. Dokler zgolj formalni (npr. socialistični produkcijski odnosi) ne uspejo razviti sebi ustreznih produktivnih sil, dokler ne vzpostavijo svoje materialne osnove, dokler ne spremenijo samih delovnih procesov, dejansko ni mogoče govoriti o vzpostavljanju dejanskega, pravega socialističnega produkcijskega načina.⁷

Ce torej izhajamo iz drugačnih predpostavk analize prehodnega obdobja, potem bo drugačno tudi razumevanje vzpostavljanja socialističnih produkcijskih odnosov:

1. Analitično (zgodovinsko) izhajamo iz blagovne produkcije in njenega kapitalskega bistva, da bi z ekonomskim preseganjem notranjih kapitalskih lastnosti blaga (skozi procese njegove socializacije) namesto z zunanjim politično ideološkim ukinjanjem kapitala vzpostavili možnosti razvoja novega socialističnega produkcijskega načina.

2. Socialistični produkcijski odnosi se ne morejo vzpostaviti na politični ravni, saj gre pri tem samo za formalno spremembo produkcijskega načina, temveč se morajo vzpostaviti predvsem na ekonomski ravni, kjer si prilagajajo in razvijajo produktivne sile kot materialni temelj novega produkcijskega načina. Zato je usodnega pomena tudi ekonomska učinkovitost formalnih socialističnih produkcijskih odnosov (ni socializma brez ekonomske učinkovitosti).

3. Socialistične spremembe kapitalistične družbe je potrebno razumeti kot razvojni proces doseganja t.i. socialistične (komunistične) perspektive (ukinjanje odtujenosti producentov od pogojev dela in prisvajanja rezultatov dela, ukinjanje sistema dominacije politično ekonomske moči), namesto da socializem izenačujemo s formalno pravno spremembo družbenih odnosov in ideološkim prejudiciranjem socialističnosti obstoječih zgodovinskih procesov.

Na tem mestu se mora najbolj temeljito spremeniti teoretska in ideološka praksa dosedanjih socialističnih družb: apriorni konstruktivizem socialističnih družb namreč ne more določevati njegovih zgodovinsko institucionalnih oblik in dometov, temveč ravno nasprotno: zgodovinsko institucionalne oblike, legitimne znotraj družbenega gibanja, odločajo o značaju socialističnih produkcijskih odnosov. Z drugimi besedami, ne more apriornost formalnih, normativnih, ideoloških politično zastavljenih socialističnih produkcijskih odnosov določati lastnosti in razvojne tendence blagovnega gospodarjenja temveč nasprotno: blagovna produkcija odloča o naravi in možnostih socialističnih produkcijskih odnosov, o možnostih vzpostavljanja in približevanja

⁷ Glej: Marxovo analizo formalne in realne subsumpcije dela pod kapital v K. Marx, Rezultati neposrednog procesa proizvodnje, Rukopis neobjavljene 6. glave Prve knjige Kapitala, Komunist, Beograd, 1977, str. 46—47, 50, 52.

zgodovinskih institucionalnih oblik socialistični (komunistični) perspektivi. Dejstvo je, da je antizgodovinska teorija in praksa socializma pravzaprav padla v zanko lastne diskontinuitete med cilji socializma kot revolucionarne perspektive in pa konkretno zgodovinskimi možnostmi (kot celoto ekonomskih procesov in politično legitimacijskih lastnosti socializma). Običajno gre za dve napaki:

najprej ideološko perspektivo nasilno spreobrača v ekonomski institucionalni sistem, v družbeno ekonomsko ureditev (npr.: glej jugoslovanski primer uporabe Marxovega koncepta asociacije združenih proizvajalcev v Ustavi 1974. leta), na drugi strani (v fazah t.i. tržnih reform), zavrača kakršnokoli kontinuiteto kapitalističnega produkcijskega načina, ki je pogojen z razvojem produktivnih sil, ekonomsko kontinuiteto produkcije, z razredno strukturo, legitimacijskimi potrebami in kapitalskim okoljem svetovnega kapitalističnega sistema. Zgodovinsko protislovje med idejnimi projekcijami, političnim voluntarizmom in ekonomskimi možnostmi se je zgodovinsko dosedaj vedno razreševalo z dominacijo političnega nad ekonomskim (socialistični prehod se vedno meri samo s političnimi sredstvi in nikoli z ekonomsko tehnološkimi). Od tod bi lahko v teoretskem krokiu naznačili nekaj temeljnih tez, ki so nujne pri razumevanju globalne protislovnosti socializma, o katerem smo govorili:

a) *Prva teza*: socialistične družbe (tudi jugoslovanska) so politično (ideološko) strukturirane in se razvijajo (kot ugotavlja Myrdall v »Azijski drami«) preko institucionalnih (normativnih) politično ideoloških podsistemov namesto ekonomsko tehnoloških (kot to velja na primer za kapitalizem).

b) *Druga teza*: v socialističnih deželah se revolucionarno družbeno gibanje po zmagi revolucije institucionalizira, stabilizira se določena porazdelitev politične moči (vzpostavljanje vladajočega sloja z razrednimi lastnostmi), ki ohranja družbeno legitimnost z represivnimi aparati (sovjetski model) ali pa z intenzivnimi »normativnimi« spremembami oziroma normativnimi cikli (jugoslovanski model).

c) *Tretja teza*: v socializmu obstaja specifična ekonomska in politična cikličnost (Kalecki) z naslednjo poenostavljeno logiko: izhodiščna politična revolucija (socializem = nacionalizacija = etatizacija) zanika blagovno produkcijo in tržne zakonitosti (ideološki kredo socializma), kar v naslednjem obdobju povzroči poslabšanje gospodarske učin-

⁸ Zanimajo nas predvsem institucionalni cikli, ki so rezultanta ekonomskih in političnih ciklov. Če predpostavimo, da ekonomski cikli ne predstavljajo posebnega problema, potem s političnimi cikli razumemo različne spremembe v strukturi moči, ideoloških in vrednostnih principih, političnih institucijah, ki običajno nastajajo v interakciji z ekonomskimi spremembami. Prvi je o tem pisal Kalecki: *Political aspects of full employment*, *Political Quarterly*, 1943, št. 4. Pod Marxovim vplivom so o tem pisali tudi nekateri komparativisti, kot na primer A. Zimbalist, ed., *Comparative economic systems — An assessment of knowledge, theory and method*, Kluwer Nijhoff, Boston, 1983. Vplivna je bila tudi polemika v italijanski marksistični reviji *Critica marxista* (1980, št. 1) med A. Somainijem in L. Gruppijem.

kovitosti in vodi do socialističnih ekonomskih reform (ponovno afirmacija blagovne produkcije); le-te pa zahtevajo ekonomsko prestrukturiranje (intenzivni način gospodarjenja) in prerazdelitev politične moči (od politične birokracije k tehnostrukturi in samoupravljalcem), kar povzroči ponovno politični intervencionizem in zasuk k administrativnim konceptom gospodarjenja in vice versa.

d) *Četrta teza*: socializem se v krizi vedno rešuje s kapitalskimi ekonomskimi reformami (vsaj z vidika ideološkega kreda v obdobju ekonomske in politične prosperitete), kar pomeni, da so blagovna produkcija in tržne zakonitosti kljub svojim protislovjem edino sredstvo za ekonomsko učinkovito gospodarjenje in nadaljnji zgodovinski razvoj socializma.

e) *Peta teza*: ekonomske reforme so vedno ostale v okviru globalne zgodovinske logike socialističnih družb (dominacija političnega nad ekonomskim), decentralizacija ekonomskega sistema ni nikoli vodila do ekonomske in politične demokratizacije (dejansko samoupravljanje, »civilna družba«...), tako da nobena ekonomska reforma (od NEP-a do danes) dejansko ni uspela, ker ni smela ogroziti obstoječe strukture politične oblasti (ekonomske reforme so paradoksalno celo sestavni del njenega obstoja in potrjevanja).

f) *Šesta teza*: ekonomska cikličnost, gospodarska neučinkovitost, ekstenzivni model razvoja in podobno ogrožajo politično dominacijo politbirokracije, ideološko (ne)upravičenost in suverenost Partije kot končnega rabsodnika, zato želi politbirokracija ohraniti ekonomsko učinkovitost z neprestanim reformiranjem sistema, nastopa kot naročnik ekonomske reforme in hkrati njen zaviralec, ko ekonomske reforme zahtevajo prerazdelitev politične moči ali pa ogrožajo njeno oblast.

Velika institucionalna dinamika, ki je v Jugoslaviji še posebej izrazita, pri tem neprestano omahuje med naturalno (plansko) in blagovno (tržno) produkcijo, med političnimi in ekonomskimi zakonitostmi in pomeni v bistvu prazen institucionalni tek zgodovine, katerega končni cilj je ohranitev družbenega statusa quo. V osemdesetih letih je postalo vse bolj jasno, da socialistična gospodarstva sistematično in dolgoročno ekonomsko zaostajajo v primerjavi z razvijajočimi propulzivnimi kapitalističnimi deželami, da ne slede tretjemu valu industrializacije in informatizacije gospodarstva (informatika, robotika, nove tehnologije...), da imajo nekvaliteten in neučinkovit gospodarski razvoj, da pada njihova konkurenčna sposobnost na svetovnem trgu, da je njihova industrijska struktura inertna pri ustvarjanju in absorpciji tehnološkega napredka (razvoj produktivnih sil).

Zdi se, kot da obstaja v socialističnih gospodarstvih določena zakonitost, da se socializem poraja v ekonomsko nerazvitih razmerah in da to nerazvitost hkrati tudi reproducira. Ideološka teza o dohitevanju in prehitevanju kapitalizma, ki predstavlja zlom kapitala namesto njegove socializacije, se je končala, vsaj za nekatere dežele (Češko-

slovaška, Nemška demokratična republika, Madžarska) v dejanskem »razvoju gospodarske (tehnološke) nerazvitosti«, s čimer je socialistična alternativa primerjalno postala vse manj uspešna in zaželjena pot zgodovinskega razvoja (če zanemarimo antikolonialne in antiimperialistične usmeritve v najbolj nerazvitih deželah).

Trije modeli sistema vrednosti

V našem teoretskem raziskovanju izhajamo iz teoretsko metodoloških postavk, ki so bistvene za razumevanje blagovne produkcije, zakonitosti menjave in tržnega mehanizma v pogojih socialističnih zgodovinskih procesov.

1. Običajna marksistična politična ekonomija razume produkcijo, razdelitev, menjavo in porabo kot »člena neke totalnosti«, v kateri prevladuje produkcija. Toda problem ni v razumevanju njih njihove povezanosti temveč v postavljanju »razložkov v enotnosti.«

Pri tem so različni momenti reprodukcijskega procesa s svojimi subjekti, produkcijskimi odnosi, strukturami in funkcionalnimi mehanizmi postali pravzaprav podsistemi, totalitete širšega družbeno reprodukcijskega procesa in predstavljajo določene načine produkcije (v ožjem smislu), načine razdelitve, načine menjave in načine porabe, ki so relativno samostojni toda hkrati tvorijo širšo organsko celoto, celoten produkcijski način (ta postopek je teoretsko pomemben, ker vsebinsko povezuje posamezna ekonomska področja s »produkcijo« produkcijskih odnosov in družbeno razredno strukturo). Marx v Uvodu v Grundrisse poudarja koncept »celotne družbene reprodukcije« kot reprodukcije materialnih procesov, reprodukcije produkcijskih odnosov in razredne strukturiranosti (vključno z razrednim bojem), kar pomeni:

a) da način menjave ni samo materialno tehnični proces, temveč družbeno razredno razmerje;

b) da se v okviru družbene reprodukcije (po Marxu je to temeljni pogoj družbene eksistence) morejo medsebojno usklajevati vsi reprodukcijski segmenti, neglede na njihovo medsebojno protislovje (menjava se pojavlja kot središčno področje družbene reprodukcije v blagovni obliki);

c) da »način menjave« in »tržne zakonitosti« izhajajo iz družbene reprodukcije, iz produkcijskih odnosov, saj so tržni odnosi v bistvu produkcijski odnosi v širšem smislu, zakon vrednosti pa ne regulira samo menjave, temveč omogoča normalni potek celotne družbene reprodukcije.

2. Analiza vrednosti, ki jo razvijemo na ravni blagovne produkcije nasploh (o tem bom govoril kasneje) vključuje tri analitične modele: fizični, vrednostni in cenovni, poseben teoretski in tudi zgodovinski problem (takoimenovani transformacijski problem) pa predstavlja konvertibilnost med njimi, njeno razumevanje pa v veliki meri temelji

na pojmovanju povezanosti in relativne samostojnosti načina menjave, razdelitev in porabe v okviru produkcijskega načina v širšem smislu. V tem primeru gre predvsem za teoretski status **teorije delovne vrednosti**, ki ima že pri Marxu vsaj v prvih petih poglavjih Kapitala protisloven značaj. Marx namreč opredeljuje vrednost v okviru analize dela nasploh, neodvisno od načina menjave (tehnični aspekt abstraktnega družbeno potrebnega dela), kot domala fizični sistem vloženega dela in tehničnih koeficientov, na drugi strani pa definira vrednost v okviru menjalne vrednosti in abstraktnega družbenega dela kot menjalnega družbenega odnosa (vrednost kot družbeni produkcijski odnos). To je pomembna distinkcija, ker vrednostna oblika eksistira kot zgodovinska oblika družbeno produkcijskih odnosov, kar pomeni, da bistvena določitev vrednosti ni izpeljana iz robinzonijade, to je individualnega dela (še manj kot osamosvojenega kolektivnega dela) temveč iz menjalne vrednosti, ker se vrednost v produkcijskem procesu formira samo in potentia, medtem ko se dejansko potrjuje šele v menjavi ali natančneje v »načinu menjave« kot sestavnim delom »produkcijskega načina«. Če je vrednost predvsem specifičen družbeni odnos (abstraktno delo kot substanca vrednosti obstaja samo kot družbeno delo preko posredništva menjave), potem »način menjave« kot sistem vrednosti predstavlja sestavni del produkcijskega načina in nasprotno. Odločujoči moment materialistične analize vrednostne forme je v nasprotju s prevladujočim mišljenjem v obratu od bistva k pojavu, od vsebine k obliki, kar pomeni, da šele oscilatorno gibanje cen oblikuje vrednost. Če je delo materializirano v produktu, to še ne pomeni, da je produkt materializirano delo. Med obema sintagmama obstaja bistvena razlika. Delo se materializira in s tem producira produkt toda ne tudi blago. V prvem primeru ne obstaja nikakršna transubstanca (abstraktno družbeno delo) temveč samo predmeta transformacija. Delo ustvarja vrednost in potentia, ki se realizira šele v menjavi, zato vrednosti ne moremo pojasniti od znotraj, iz tehnoloških razmerij blagovne produkcije, temveč vrednost razumemo kot celokupnost družbenih odnosov, ki začenjajo v menjalnem procesu z blagovno denarnimi razmerji. Če je cena pred vrednostjo, pa to ne pomeni, da je od nje neodvisna (da teorija cene lahko obstaja brez teorije vrednosti), kar velja posebno za kvalitativno analizo teorije vrednosti. Že Marx je v analizi spreminjanja denarja v kapital pojasnil, kako ta proces razpade v dva osamosvojena dela, ki »pripadata k povsem različnim sferam in ločeno eksistirata ... v sferi menjave blaga (... trga blaga) ali samega procesa produkcije.«⁹

V sodobni teoretski diskusiji o teoriji vrednosti je na to opozoril Sraffa, ki zasluži posebno priznanje zaradi teoretskega razkritja starega dejstva, da so vrednosti in cene analitično neodvisni koncepti.¹⁰

Sraffa dokaže, da je ob dani tehnologiji vedno mogoče določiti količino dela, ki je vsebovana v blagu (s pomočjo podsistema »standardnega

⁹ K. Marx, Rezultati neposrednog procesa proizvodnje, ibidem, str. 29.

¹⁰ Glej: P. Sraffa, Proizvodnja roba pomoću roba, CKD, Zagreb, 1980.

blaga«), kar izraža fizični sistem vrednosti in da je mogoče določiti produkcijsko ceno ob dani tehnologiji in eno od dveh spremenljivk (mezdna stopnja ali profitna mera) brez sklicevanja na količino poročenega dela (vrednostni sistem). Neoricardianci in neokeynesianci so pri tem pokazali, da proizvodnja postaja družbena šele v menjavi, tako da se tehnološka odvisnost med proizvajalci (takoimenovana veza na proizvodnja) vzpostavi šele preko trga, v dualnosti fizičnega in cenovnega sistema »produkcije blaga s pomočjo blaga«, ki je po mnenju nekaterih (I. Steedman) lahko nadomešča Marxov vrednostni model. Vrednostni model želi pravzaprav pokazati na zgodovinski značaj kapitalističnega produkcijskega načina, v katerem ima blago vrednost kot rezultat tržno posredovanega (procesigajočega) družbeno abstraktnega dela in razkriva pravzaprav fetišistične lastnosti blaga (teorija delovne vrednosti je temelj raziskovanja družbenih odnosov med ljudmi, ki so izkrivljeni in prikriti za blagovno denarnimi razmerji v takoimenovanem fizičnem in cenovnem modelu). To pomeni:

a) da so vsi trije modeli kvalitativno povezani, toda kvantitativno nedoločeni (vrednosti ne morejo določevati tehnološki koeficienti, ki opredeljujejo cene; vrednost ne more eksistirati brez menjalne vrednosti in njene pojavne oblike cene);

b) da neglede na dominantnost proizvodnje (produkcijskega načina) način menjave vzpostavlja najširša družbena razmerja med nosilci, agenti produkcije, tako da so menjalna razmerja, tržni odnosi osrednji vidik produkcijskih odnosov (skupaj z lastninskimi odnosi, upravljaljskimi odnosi, organizacijsko strukturo, razredno dominacijo in subordinacijo . . .);

c) da vrednosti ne moremo opredeliti samo na osnovi delovnega procesa (fizični model) temveč tudi menjave (cenovni model), tako da vrednost predstavlja pravzaprav povezanost med njima (abstraktno družbeno delo ni izvedljivo samo iz uporabne vrednosti temveč pripada agregiranemu svetu uporabnih vrednosti kot menjalnih vrednosti);¹¹

d) da so način produkcije, način razdelitve, način menjave, način porabe štirje konstitutivni deli produkcijskega načina, znotraj katerega se poraja vrednost, tako da vrednost (neglede na zgodovinsko obliko) ne more obstajati brez trga, ki šele vzpostavlja delo kot družbeno delo, ki počiva na privatni lastnini.

Moramo priznati, da Marxova teorija vrednosti, ki se vedno razglša za znanstveno jedro njegove teorije kapitalizma in zgodovinskega

¹¹ V analizi teorije delovne vrednosti je posebno pomembno razlikovanje načina produkcije in načina menjave, prvi zaobseže družbene, produkcijske odnose, drugi pa menjalna razmerja na trgu, ki običajno prikrivajo produkcijske odnose.

Glej G. Chiodi, *Reflection on Marx, Sraffa and theory distribution*, Science and society, New York, 1978, št. 2, str. 37—38.

Primerjaj F. Rooswelt, *Cambridge economics as commodity fetishism*, v J. Schwartz, ed. *The subtle anatomy of capitalism*, Santa Monica, 1977, str. 331—332.

razvoja, ni neprotislovna, zato lahko vsako nekritično prevzemanje njene izhodiščne oblike (kar je pravzaprav zakonit pojav v političnih ekonomijah socializma), pripelje do pomembnih napačnih teoretskih sklepov, ki imajo številne usodne politične in zgodovinske posledice. Tu mislim predvsem na to:

a) da je Marxov vrednostni sistem konvertibilen v cenovni sistem samo v posebnem primeru (enaka organska sestava kapitala enotna produkcijska tehnika ter vezana produkcija);

b) da transformacija vrednosti v produkcijske cene (transformacija vrednostnega modela v cenovni model) ne predvideva enakosti vsote presežne vrednosti in profita ter enakosti vsote vrednosti in cen, ker oba pogoja ne moreta veljati istočasno;

c) da so produkcijske cene analitično neodvisne od vrednosti, ker jih lahko opredeljujemo neposredno s pomočjo tehničnega sistema (fizični pogoji produkcije in realna mezda omogočajo opredeljevanje profitne mere in produkcijske cene);

d) da fizični (tehnološki sistem) lahko opredeljuje vse pomembne Marxove vrednostne kategorije;

e) da ne moremo apriori transformirati komplicirano delo na enostavno delo, oziroma konkretno delo na družbeno abstraktno delo, temveč da se lahko ta transformacija napravi šele aposteriori prek trga (cene tukaj stojijo pred vrednostjo);

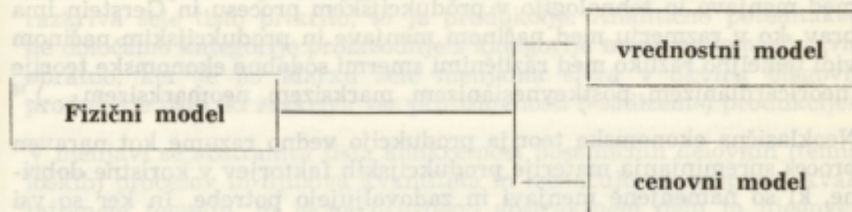
f) da velikost vloženega dela v različnih vrstah blaga lahko opredelimo šele ko spoznamo določene produkcijske pogoje (tehnologija), ki bistveno vplivajo na določitev profitne mere in produkcijske cene.

Če povežemo Marxovo teorijo delovne vrednosti z določenimi institucionalnimi predpostavkami delovanja ekonomskega sistema, potem pridemo do njegove teorije razvoja produkcijskega načina in zgodovinskega razvoja družbe. Omenili smo že, da je Marxov osnovni kriterij prehoda iz formalne k dejanski spremembi produkcijskega načina povezan z dejansko osvoboditvijo dela v produkcijskem procesu ali z revolucioniranjem tehnoloških procesov (produktivnih sil), kar je usodnega značaja za razumevanje povezanosti (notranje strukturiranosti) fizičnega, vrednostnega in cenovnega modela. Potemtakem pri tem ne gre samo za možnosti neposredne povezanosti fizičnega in cenovnega modela (to je pravzaprav posredno napravila že klasična politična ekonomija v določevanju vrednosti na temelju stroškov vseh proizvodnih faktorjev), temveč v notranji strukturiranosti teh pod-sistemov teorije (delovne) vrednosti, ki se izražajo preko določenih institucionalnih postavk vrednostnih razmerij blaga.

Kot vemo neoricardijanci ne izhajajo iz vrednostnega modela v Marxovem smislu, temveč na osnovi Sraffine analize opredelijo vrednost prek cenovnega in fizičnega modela in s tem posredno ali neposredno zanikajo Marxov vrednostni model (v končni instanci tudi njegovo

celotno teorijo vrednosti).¹² Uporaba cenovno fizičnega modela predstavlja osnovo neokardijanske kritike teorije delovne vrednosti, ki je začela z Böhmbawerkom, Bortkijevičem in drugimi pred osemdesetimi leti in ki trdi, da za določanje produkcijskih cen in profitne mere ni potrebna teorija delovne vrednosti, ker se s tem samo komplicirajo enostavni odnosi v menjavi različnih vrst blaga. Vrednost namreč lahko izrazimo s koeficientom matrike A in vektorjem L, ki izražajo različne tehnike (produkcijske metode) oziroma določeno tehnologijo. Steedmanov dokaz, ki nas na tem mestu najbolj zanima, govori, da je dovolj, če izhajamo iz fizičnih količin (tehnoloških koeficientov), da bi določili produkcijsko ceno in profit, medtem ko so vrednostni podatki nepotrebni in nezadostni (še več, cena se lahko določi samo iz fizičnega modela ne pa iz vrednostnega modela).¹³

Grafično bi to sistematizirali na naslednji način:

Steedman dokazuje, da je mogoče z Marxovim analitičnim pristopom dobiti sicer pozitiven dobiček samo ob negativni presežni vrednosti, kar pomeni, da je vrednostni model ne samo nepomemben pri določanju cenovnega dela, temveč da je razumevanje vrednosti s pomočjo zbiranja njegovih elementov ($c + v + m$) napačno in ga moramo opustiti. Če je torej teorija delovne vrednosti napačna predvsem na področju vezane produkcije, deprecijacije kapitala, daljšega trajanja produkcije prek nekaj zaporednih obratov pri različnem izboru tehnike in heterogenem delu, kar predstavlja vsebinske pomanjkljivosti njene teoretske zastavitve, potem po našem mnenju ne moremo dokazovati protislovnosti in pomanjkljivosti teorije delovne vrednosti s pomočjo matematične formalizacije (v sistemu simultanih enačb so vsi ti problemi seveda nerešljivi, ker so matematično, kot dokazujejo Morishima, Roemer, Chatephares in drugi, Marxovi teoremi pravzaprav dokazljivi samo v sistemih linearnih neenačb).¹⁴

Razprava o teoriji vrednosti (pa tudi o transformacijskem problemu) je bila za mnoge trivialna (lahko je koristna za dokazovanje, kako je iz fizičnih količin mogoče izvesti vrednostni ali cenovni model), za druge pa velja seveda kot čisto matematična formalnost (z določenimi matematičnimi operacijami lahko iz vrednostne strukture izpeljemo tudi ce-

¹² Glej: C. Napoleoni, Sraffa, Tabula rasa, New Left Review, 1978, št. 12.

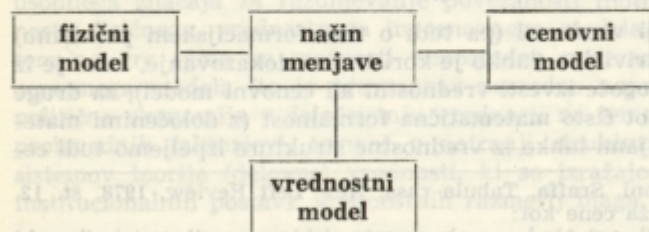
¹³ I. Steedman izraža cene kot:

$p = w (l \neq r) (I - (l \neq r) A)^{-1}$ — ob pogoju izbire pravilne tehnike, ki omogoča koridor, kjer je profitna mera pozitivna ob pozitivni vrednosti. I. Steedman, Marx after Sraffa, NLB, London, 1977, str. 52, 111.

¹⁴ Glej: M. Morishima, G. Chatephores, Vrijednost, eksploatacija i rast, CKD, Zagreb, 1985, str. 32—38.

novni model). Dolgoletna teoretska razprava pa je pravzaprav dokazala, da je za razumevanje teorije vrednosti izjemno pomembno razumevanje notranje odvisnosti fizičnega, vrednostnega in cenovnega modela, ki je **kvalitativne** in kvantitativne narave. Iz **kvalitativnega vidika** je manj pomembno v kolikšni meri so omenjeni modeli medsebojno izmerljivi in kvantitativno primerljivi, temveč je pomembneje kako lahko posamezni modeli analitično delujejo na svojem področju in kako se lahko medsebojno kvalitativno usklajujejo, pri čemer je še posebno pomembno kvalitativno vsebinsko razumevanje teorije vrednosti. Poleg formalno naturalistične teorije vrednosti v Marxovem Kapitalu (vrednost določa delovna sila in v blagu utelešeno človeško delo), lahko namreč v Bedi filozofije in Grundrissih najdemo tudi drugačno definicijo vrednosti, ki ga opredeljuje delovni čas, ki se določa s konkurenco na trgu.¹⁵ Takšna definicija poudarja pomemben odnos med menjavo in tehnologijo v produkcijskem procesu in Gerstein ima prav, ko v razmerju med načinom menjave in produkcijskim načinom vidi temeljno razliko med različnimi smermi sodobne ekonomske teorije (neoricardianizem, postkeynesianizem, marksizem, neomarksizem . . .).¹⁶

Neoklasična ekonomska teorija produkcijo vedno razume kot naraven proces spreminjanja materije produkcijskih faktorjev v koristne dobrine, ki so namenjene menjavi in zadovoljujejo potrebe. In ker so vsi elementi (produkcijski faktorji in končne dobrine) relativno redki, imajo tudi ceno in so predmet ekonomske kalkulacije. Produkcija pri tem ni osnova menjave temveč nasprotno, izvedena je iz menjave kot enosmerna ulica, kar pravzaprav dokazuje tudi teoretska logika agregatnih produkcijskih funkcij. Postkeynesianske teorije in neoricardijanska analiza »produkcije blaga s pomočjo blaga« razkrivajo to cirkularnost na drugačen način: blagovna produkcija je tukaj generativni trenutek življenjskega cikla družbenega bogastva, menjava kot bistvo blagovne produkcije pa je središčna točka teh reprodukcijskih procesov (pogoj rasti in ravnotežja), ker povezuje blago in blagovne proizvajalce tako, da se tehnološka odvisnost in produkcijski odnosi vzpostavijo pravzaprav šele z blagovno denarno menjavo. Produkcija je potemtakem družbeno posredovana menjava ali drugače — menjava in njeni tržni zakoni so v osnovi medij povezanosti in transferbilnosti fizičnega, cenovnega in vrednostnega modela.

¹⁵ M. Morishima, G. Catephores, Vrijednost eksploatacija i privredni rast, ibidem, str. 38—39.

¹⁶ I. Gerstein, Production, circulation and value, Economy and society, 1977, št. 3, str. 255—256.

Takšno stališče ima pomembne teoretske in zgodovinske (institucionalne) konsekvence, posebno če ga uvrstimo v okvire širšega analitičnega postopka teorije (delovne) vrednosti in proučevanja ekonomskih zakonitosti družbene reprodukcije. Shaik je dobro zapazil, da je problem teoretsko metodološke narave in da gre pri njem očitno za razmerje kvantitete in kvalitete in to ne glede na materialistično ali kakršnokoli drugo širše filozofsko sociološko pojmovanje (zanimivo bi bilo pokazati, kako so z drugačnim teoretskim aparatom do podobnih rezultatov prišli tudi zagovorniki takoimenovane teorije logike kapitala s pomočjo radikalnega hegelijanskega branja Marxove analize blagovne forme).

V blagovni produkciji je potemtakem menjava »notranji cement« (Gramsci) v procesu družbene reprodukcije, čeprav se produkcijski odnosi v menjavi vzpostavljajo na posreden način tako, da menjava razkriva šele tisto prikrito, to je produkcijo. Analitično potemtakem ne določamo kategorije proizvodnje s kategorijo menjave temveč ravno obratno, ker je po Marxu šele menjalna sfera v okviru blagovne produkcije tista, ki razkriva vse protislovnosti (»sadizem«) produkcije.¹⁷

V menjavi se abstrahira tista konkretnost posamičnih delovnih (tehnoloških) procesov in njihova kvantiteta in izenačuje na skupnem kvalitativnem temelju, to je na družbeno abstraktnem delu in njegovem bistvu, to je zgodovinski kvaliteti produkcijskih odnosov (iz tega izhaja tudi menjalna vrednost kot izhodišče vrednosti in ne obratno). V tehnični (tehnološki) matrici A (a_{ij}) in vektorju potrošenega dela L (l_j) imamo potemtakem »vsoto« alternativnih tehnik in procesov dela, ki omogočajo vzpostavitev različnih vrednostnih modalitet, ki so medsebojno povezujejo s pomočjo menjave, tako da je menjava pravzaprav tista, ki omogoča razcep dela na konkretno in abstraktno delo, menjalno vrednost, vrednost in uporabno vrednost, individualno in družbeno delo. Vrednosti potemtakem ni mogoče opredeliti samo na osnovi tehnoloških procesov (kot so to poizkušali interpretirati v konceptu naturalističnega pojmovanja zakona vrednosti tudi neoricardijanci) temveč šele na osnovi menjave. Zato fizično cenovni model dejansko deluje ahistorično (vrednost pripisuje vsem zgodovinskim oblikam). Marxov namen vrednostne analize pa je ravno nasproten: dokazati želi, kako se različni ekonomski procesi izražajo s skupnim imenovalcem — delom, kar omogoča določeno zgodovinsko sistematizacijo in tipizacijo produkcijskih odnosov (produkcijskih načinov). Redukcija konkretnega (individualnega ali kolektivnega) dela na družbeno abstraktno delo¹⁸ se potemtakem ne more določiti že vnaprej

¹⁷ Na tem mestu je pomembno poudariti, da je način menjave ključnega pomena za ekonomsko razumevanje kapitalističnega produkcijskega načina, ker se njegovi produkcijski odnosi in razredna struktura reproducirajo kot blago. Podobno tudi v »socialističnem produkcijskem načinu« ne moremo pojasniti povezanost blagovne produkcije in družbene strukture brez analize protislovnosti in pomena blagovnega fetišizma kot izhodišča za teoretsko analitično razumevanje kapitalskega značaja blagovne produkcije.

ali zgolj s tehničnimi koeficienti produkcije, temveč to transformacijo določa šele trg (vrednost obstaja, če se istočasno odvija proces dela in proces menjave). Vrednost, ki je potemtakem povezanost procesa dela in menjave s svojo substanco razkriva pravzaprav izhodišče produkcijskih odnosov kot zgodovinskih oblik določenih produkcijskih načinov. Prvi zaključek takšnega teoretskega pojmovanja teorije delovne vrednosti je potemtakem:

1. da je v blagovni produkciji menjave (trg) bistveni del vrednosti;
2. da je vrednost ravno zaradi menjave tako tehnološko (proces dela) kot tudi tržno (proces menjave) opredeljena;
3. da je cilj teorije vrednosti pravzaprav opredeljevanje zgodovinskih načinov vzpostavljanja in reprodukcije produkcijskih odnosov (produkcijskih načinov).

Zadnji sklep je še posebej pomemben. Vrednostna analiza je namreč po našem mnenju nujna ravno zaradi kvalitativne analize produkcijskih odnosov v zgodovinskem kontekstu določenega produkcijskega načina, ker analitično ekonomske kategorije najprej homogenizira v totaliteto vrednostne substance (družbeno abstraktnega dela) in jih potem procesira in relativizira v zgodovinskem razvoju določenih produkcijskih načinov. To pomeni, da so določeni »naravni zakoni« v ekonomski teoriji in praksi pravzaprav »družbeni zakoni« in da je politično ekonomska analiza tista, ki lahko razkrije notranjo povezanost med navidezno nepovezanimi ekonomskimi pojavnimi oblikami (cenami) in notranjim bistvom ekonomskih procesov (produkcijskimi odnosi), med tehnološkimi procesi (fizični model) in produkcijskimi odnosi ter razrednimi strukturami moči (vrednostni model). Povezanost med tehničnim (fizičnim) vrednostnim in cenovnim modelom lahko potemtakem raziskujemo z aspekta menjave kot »simptoma« (Shaik) blagovne produkcije ali »cementa« (Gramsci) družbene reprodukcije. Toda razmerje med menjavo in tehnološko strukturo, ki smo ga dosedaj na kratko analizirali, še vedno ne problematizira sam tehnični proces dela, ki v Marxovi analizi figurira kot mejni kriterij spremembe produkcijskega načina. V Marxovi teoretski analizi so namreč produktivne sile ne samo materializacija produkcijskih odnosov (tudi ta pristop ima svojo naturalistično alternativo), pri čemer produkcijski odnosi formalno in dejansko realno subsumirajo tudi procese dela, temveč na drugi strani ravno procesi dela kot tehnološko proizvodna matrika določajo dejanski razvoj in domete produkcijskih odnosov. To pomeni, da v sistemu blagovne produkcije fizični model tudi s tega vidika postaja povezan z vrednostnim modelom produkcijskih odnosov, ki se izražajo v menjalno cenovni obliki (cenovni model).

Marxova analiza formalne in dejanske (realne) subsumpcije dela pod kapitalistične produkcijske odnose je teoretsko metodološko izjemno

¹⁸ Obsežnejše analitično videnje abstraktnega dela lahko najdemo v: T. Hribar, *Metoda Marxovega Kapitala*, CZ, Ljubljana, 1983. 1

pomembna, ker dokazuje notranjo artikulacijo tehnoloških procesov in produkcijskih odnosov. Formalna subsumpcija pomeni, da tehnološka matrika ostaja nespremenljiva v okviru formalno novih oziroma drugačnih produkcijskih odnosov, ki v zgodovinskem razvoju ustvarjajo svoje nove tehnološke temelje in jih tako privedejo do dejanske subsumpcije procesa dela pod kapital (kapitalska tehnologija kot izhodišče vzpostavljanja dejanskega kapitalističnega produkcijskega načina).¹⁹ Če fizični model (tehnološka matrika) z vidika produkcijskih odnosov razkriva povezanost tehnične in družbene delitve dela in hkrati pojasnjuje kako tehnologija in organizacija dela vzpostavljata določeno družbeno moč, hierarhijo in dominacijo ter se notranje deli in cepi delavski razred (kvalifikacije, degradacije in fragmentacije dela) in kako segmentira trg delovne sile in podobno (tehnika in tehnologija sta v razvitem kapitalizmu pravi nosilci kapitalistične dominacije in eksploatacije; taylorizem in fordizem sta pravzaprav z mehaničnimi sredstvi nadomestila politično represivnost v procesu dela). Na tem mestu nasprotujemo mehaničnemu razumevanju družbene reprodukcije (tehnološki determinizem in razredna nevtralnost tehnologije), ki prevladuje v analizi socialističnih produkcijskih odnosov. Če je namreč tehnologija rezultat kapitalističnih družbenih odnosov (materializacija produkcijskih odnosov po Bravermanu), potem socializem ne more preprosto prevzeti kapitalističnih procesov dela (organizacije dela, tehnologije, tehnične in družbene delitve dela...), ne ne da bi hkrati reproduciral, vsaj v mistifikaciji in ideološko prikriti obliki, kapitalistične produkcijske odnose. Realni socializem (zgodnja socialistične družbe) so dosedaj prisegale samo na formalno spremembo produkcijskih odnosov (posebno v načinu lastnine kot formalno pravne kategorije), sekundarna pa je bila sprememba na področju menjave in razdelitve (planiranju nasproti tržni anarhiji in družbeno regulirana razdelitev z ideologiko delitve po delu) in šele tretjerazredne in predvsem zanemarljive so bile tehnološko organizacijske spremembe v procesu dela. Lenin je pragmatično zagovarjal uporabo kapitalističnih procesov dela (taylorizem kot izhodišče in prikriti cilj sovjetske industrializacije, ideje brezmejnega tehnološkega napredka) in tako socializem pravzaprav spreminja v družbo, ki samo z drugimi sredstvi nadomešča industrializacijo. Tehnologija (fizični model) kot materializacija produkcijskih odnosov pravzaprav označuje strukturno ureditev celotnega gospodarskega življenja in vpliva ne samo na produktivnost dela in ekonomsko kalkulacijo produkcijskih stroškov (cenovni model), temveč tudi na organizacijo dela, socialno

¹⁹ Če vrednostni model predstavlja zgodovinski kontekst določenih produkcijskih odnosov in če ti produkcijski odnosi v svoji materializaciji izražajo način strukturiranja in razvoj produktivnih sil (delovni proces), potem je tudi po tej plati mogoče pokazati na povezanost vrednostnega modela s tehnološkimi procesi (fizičnim modelom) v okviru produkcijskega načina. Pomembno je poudariti, da tudi Marx v 5. poglavju Kapitala protislovno razpira opredelitev delovnega procesa nasploh oziroma abstraktne momente dela kot transzgodovinske kategorije. Dejansko gre, kot pojasnjuje v šestem neobjavljenem poglavju, za povsem določeno družbeno obliko kapitalističnega delovnega procesa.

stratifikacijo, vrednostno orientacijo. Zato uporaba kapitalne tehnologije predstavlja enega od centralnih problemov reprodukcije socialističnih produkcijskih odnosov. Socializacija tehnološke matrike, ki jo izraža vrednostna analiza, namreč ne razkriva samo družbenih predpostavk in posledic tehnologije, temveč hkrati pokaže na razvoj takšnih produkcijskih odnosov, ki bi bili sposobni materializirati v novi tehnologiji in bi lahko absorbirali sodobnejši tehnološki napredek (z Marxovo terminologijo: produkcijski odnosi bi morali realno subsumirati procese dela).²⁰

Politično-ekonomska določitev blaga nasploh in njegove institucionalne oblike

Če je vrednost primarno opredeljena kot družbeno produkcijski odnos, potem je tudi blago kljub svoji materialnosti v bistvu produkcijski odnos, ki ima različne zgodovinske oblike in obstaja v različnih zgodovinskih produkcijskih načinih (v njih se pravzaprav različno artikulira). Vendar iz tega ne moremo izpeljati sklepa o takoiimenovani zgodovinski indiferentnosti blaga do različnih produkcijskih načinov. Običajno se navajajo tri zgodovinske oblike blagovne produkcije: enostavna, kapitalistična in socialistična. Iz tega pa izpeljujejo sklep o usodnem vplivu zgodovinskih oblik produkcijskih odnosov na posamezne zgodovinske oblike blagovne produkcije (primarna, sekundarna in terciarna). Indukcija bi bila logično pravilna, če bi blago v vseh zgodovinskih produkcijskih načinih bilo iste vrste in kvalitete (na primer: enostavna blagovna produkcija ni prevladujoča struktura produkcijskega načina, medtem ko kapitalistična blagovna produkcija predstavlja izhodišče kapitalističnega produkcijskega načina), oziroma, če bi se blago kot produkcijski odnos lahko neomejeno artikuliralo s produkcijskimi odnosi drugih produkcijskih načinov (da bi produkt postal blago morajo biti izpolnjeni določeni zgodovinski pogoji). Marx namesto komparativne analize različnih zgodovinskih oblik blagovne produkcije teoretsko rekonstruira njihov »idealni presek« (idealer Durchschnitt), ki v bistvu ni izveden iz enostavne blagovne produkcije, temveč iz kapitalističnega produkcijskega načina.

Blago in blagovna menjava sicer lahko pripadajo tudi predkapitalističnim oblikam družbe, toda kapital ne more obstajati brez razvite blagovne oblike. Šele v kapitalizmu blago postane splošna oblika produkta, kjer lahko vsak produkt dobi obliko blaga, nakup in prodaja

²⁰ Še enkrat poudarjamo, da so Marxove določitve blagovne produkcije izvedene iz institucionalnih oblik kapitalističnega produkcijskega načina, ker kategorija vrednosti predpostavlja organizacijske oblike razvitega trga in splošne menjave, kjer so osnovni regulativni momenti ekonomskih procesov zaobseženi v instituciji trga, menjalne vrednosti in dela (kot abstraktnega družbenega dela).

Glej: S. Divljak, *Dijalektika robne proizvodnje*, Marksistička misao, 1986, št. 3.

ja blaga ne zaobsežeta samo presežek produkcije temveč tudi samo njeno substanco. Zato se v sorazmerju z razvojem kapitalistične produkcije, to je kapitala, uresničujejo tudi splošni blagovni zakoni. Če blago »postane elementarna oblika bogastva samo na temelju kapitalistične produkcije«, ali drugače, da »produkcija blaga naravnost vodi v kapitalistično produkcijo«, ²¹ potem Marxova razlaga v Kapitalu (posebno v prvih petih poglavjih) ne pomeni analize enostavne blagovne produkcije (to je Engelsova napaka, ki se je kasneje ponavljala tudi v politični ekonomiji socializma) temveč analiza »blagovne produkcije nasploh« kot »racionalne abstrakcije« in »idealnega prereza« najsplošnejših zakonitosti kapitalistične blagovne produkcije. »Blago nasploh« kot »racionalna abstrakcija« različnih zgodovinskih oblik blagovne produkcije obstaja torej šele v kontekstu kapitalskega oblikovanja in procesuiranja, ker produkcija vrednosti zahteva totaliteto menjalnih razmerij in šele v univerzalni menjavi se vzpostavlja substanca vrednosti — abstraktno družbeno delo kot družbeno produkcijski odnos. Samo v takšni totaliteti »način razdelitve« in »način menjave« postaneta notranja momenta produkcijskega načina.

Blagovna produkcija v svojem polnem teoretsko logičnem pa tudi zgodovinskem razvoju pripada kapitalističnemu produkcijskemu načinu, ki jo analitično zajamemo v naslednjem zaporedju: blago, menjalna vrednost, vrednost (abstraktno družbeno delo) — presežna vrednost (kapital-odnos). Z drugimi besedami: blago v katerikoli zgodovinski obliki po svoji notranji logiki teži k reprodukciji kapital-odnosa ali vsaj kvazi kapital-odnosa. Blago izraža določene produkcijske odnose, s tem pa tudi način občejanja razredov in v določenem smislu strukturno deluje kot določen produkcijski način. V zgodovinski obliki družbe (kot analitični okvir lahko vzamemo državo, ekonomski prostor, nacionalni ekonomski prostor, svetovni sistem ali podobno) obstaja hierarhija različnih produkcijskih načinov, med katerimi (po teoriji artikulacije produkcijskih načinov) obstaja dominanten produkcijski način, ki določa reprodukcijske pogoje vsem ostalim (velja tudi obrnjena logika, podrejeni produkcijski način kot okolje sistema vplivajo in sodelujejo v reprodukciji dominantnega produkcijskega načina). To pomeni, da je artikulacija produkcijskih načinov: a) omejena z reprodukcijskimi sposobnostmi različnih produkcijskih načinov, kjer je reprodukcija enega produkcijskega načina hkrati pogoj in rezultat reprodukcije drugega; b) artikulirajo se podsistemi produkcijskega načina, kot so naprimer način menjave, način razdelitve, način porabe; c) artikulacija razkriva faznost in postopnost procesa strukturiranja in reprodukcije različnih produkcijskih načinov, ekonomske in neekonomske, notranje in zunanje mehanizme transformiranja produkcijskega načina znotraj produkcijskega načina samega in podobno. Ne da bi podrobneje analizirali koncept

²¹ K. Marx, Rezultati neposrednog procesa proizvodnje, ibidem, str. 91—92.

artikulacije produkcijskih načinov,²² zadostujejo za našo analizo nekateri sklepi, ki so pomembni pri analizi menjave kot ekonomskega mehanizma artikulacije:

a) kapitalistični produkcijski način deluje preko načina menjave (kapitalistična blagovna produkcija), zato se najlaže reproducira (artikulira) v produkcijskih načinih, kjer obstajajo komplementarni institucionalni infunkcionalni mehanizmi (naprimer matrimonialna menjava v rodovnih produkcijskih načinih, ... tržni socializem...);

b) reprodukcija kapitalističnih produkcijskih odnosov preprečuje hitrejši razvoj in prodor socialističnega produkcijskega načina (vzpostavljanje njegove dominacije) predvsem s pomočjo menjave (kapitalistične blagovne produkcije);

c) kapitalistični produkcijski način, ki prodira v nekapitalistične produkcijske načine preko načina menjave (zakon vrednosti na svetovni in nacionalni ravni), reproducira nekapitalistične produkcijske načine (koekzistenca produkcijskih načinov), oziroma jih postopno (dolgoročno) razgrajuje (transformira).

To pomeni, da se blagovna oblika produkcije (pogojno blagovni produkcijski način) vedno artikulira z drugimi produkcijskimi načini in da kapital pravzaprav skozi to artikulacijo in obe ravni delovanja zakona vrednosti (svetovna in nacionalna) vzpostavlja svojo dominantno vlogo in hkrati preoblikuje svojo lastno sredino (reprodukcija je vedno transformacija blagovne produkcije).

Kaj pravzaprav pomeni takšen teoretsko metodološki okvir, ki razlaga blago in vrednost kot poseben družbeno produkcijski odnos in način menjave uvršča v totaliteto produkcijskega načina in njegove artikulacije? V nadaljevanju bomo proučili tri teze, ki so zelo pogosto zastopane v naši politični ekonomiji socializma:

a) da določene oblike blagovne produkcije pripadajo najrazličnejšim produkcijskim načinom in da pri tem blagovna oblika ne oblikuje družbenih odnosov, temveč nasprotno;

b) da se blagovna produkcija v socializmu sicer ohranja, toda hkrati izgublja svojo razrednost, posebno v sferi razdelitve (v povezanosti s predhodno spremembo v sferi menjave);

c) da se blagovna produkcija s socializmom mora izražati v drugačnih vrednostnih oblikah (ne obstaja mezdni odnos in kapitalska presežna vrednost) in se za afirmacijo razvitega trga pravzaprav skriva restavracija kapitalskih produkcijskih odnosov (trg kapitala in trg delovne sile).

²² Glej npr.: H. Wolpe, ed. *The articulation of modes of production*, Routledge Kegan Paul, London, 1980 in

J. Taylor, *From modernisation to mode of production*, Macmillan, London, 1980.

Podrobneje smo takšen teoretski pristop razvili v B. Kovač, *Novo razumevanje produkcijskega načina in politična ekonomija*, Ekonomska fakulteta, Ljubljana, 1986 (posebno v poglavjih: *Teorija artikulacije produkcijskih načinov v marksistični ekonomiji in Značilnosti teoretskega koncepta artikulacije produkcijskih načinov*).

Ad a) Nekateri ekonomisti mislijo, da se ekonomska struktura blagovne produkcije teoretsko ne more izpeljati iz splošne blagovne produkcije in še manj iz kapitalistične blagovne produkcije. Pred tem smo omenili, da »blago nasploh« vsaj v Marxovi analizi pripada pravzaprav kapitalistični blagovni produkciji, ker menjalna vrednost in abstraktno družbeno delo lahko obstajajo šele v kapitalski totaliteti menjalnih razmerij. Na tem mestu je pomembna Marxova distinkcija, da skupna družbena substanca menjalnih vrednosti ni delo (kot to velja za klasično politično ekonomijo, naprimer Ricarda) temveč vrednost, ki implicira družbeno abstraktno delo in družbeno vsebino blagovne produkcije.

Vrednost in blago so potemtakem specifični produkcijski odnosi, ki zahtevajo določene zgodovinske institucionalne oblike svoje eksistence:

- a) družbeno delitev dela;²³
- b) tehnološko vezano produkcijo;²⁴
- c) privatno lastnino (z vidika tržnega subjekta kot nosilca blaga);²⁵
- d) tržno konkurenco;²⁶

²³ »Menjava in delitev dela se medsebojno pogojujeta«, ker vsak producent dela zase, svoj produkt pa mora menjati z drugim, da bi lasten produkt spremenil v svoje sredstvo preživetja. Rezultati družbene delitve dela so pravzaprav univerzalni in se razkrivajo na vseh ravneh, v pozitivnem smislu (kot element produktivnosti dela in rasti družbenega bogastva) in negativnem (eksploatacija, odtujenost), amplicirajo določeno tehnično delitev in določajo vzajemne odnose med producenti glede razpolaganja in delitve družbenega produkta. Več o tem v; Rus—Arzenšek, Rad kao sudbina i kao sloboda, Podjela i alienacija rada, SNL, Zagreb, 1984, str. 45—48, 66—69.

²⁴ Družbena in tehnična delitev dela morata doseči takšno raven, da je produkcija določenega blaga mogoča samo s povezovanjem matrice produkcijskih faktorjev, kar pomeni, da morajo imeti tako inputi (produkcijski faktorji) kot tudi outputi (končni produkti) značaj blaga. Sraffina analiza vrednosti je pokazala na absurdnost teorije delovne vrednosti, ki ni upoštevala tega aspekta družbene reprodukcije.

Glej: M. Morishima, G. Catephores, Vrijednost, eksploatacija i rast, ibidem, str. 34 in

I. Steedman, Marx after Sraffa, ibidem, str. 21—27.

²⁵ Z ekonomskega vidika lastnina pomeni možnost razpolaganja in koriščenja (usus et fructus) produkcijskih sredstev in rezultatov dela v okviru hierarhične družbene strukture ekonomskih subjektov. Ker je predpostavka abstraktnega družbenega dela menjava privatnih del (podobno kot je uporabna vrednost predpostavka menjalne vrednosti), ki ga opredeljuje družbena delitev dela, produkcija blaga zahteva določen lastninski odnos producentov blaga kot nosilcev menjalnih vrednosti. Gospodarski subjekti so v okviru blagovne produkcije objektivno in nujno partikularizirani, razdvojeni in konkurirajoči. Njihova zasebnost, individualnost pa se lahko socializira predvsem do meje delovnega kolektiva, tako da je kolektivna lastnina najvišja raven podružbljanja lastnine v pogojih blagovne produkcije.

²⁶ Trg, tržna struktura in konkurenca predstavljajo temelj blagovnega gospodarjenja. Bistvo trga je menjava produktov individualnih producentov po cenah, ki omogočajo maksimiranje njihovih dohodkov. Ze Marx omenja, da pojmovno konkurenca predstavlja notranjo lastnost kapitala, ki se pojavlja in realizira kot vzajemno delovanje mnogih kapitalov (konkurenca med individualnimi kapitali je izhodišče njegove opredelitve »kapitala nasploh«).

- e) ekonomsko kalkulacijo gospodarjenja;²⁷
- f) dohodek kot tržno realizacijo vrednosti;²⁸
- g) motivacijo ekstra dohodka;²⁹
- h) upoštevanje rizika;³⁰
- i) samoupravnost blagovnih producentov (kaj, kako in za koga producirati);³¹
- j) podjetništvo;
- k) fetišizem blagovne produkcije;
- l) razredno strukturo in družbeno delitev;
- m) ekonomsko funkcijo države.³²

²⁷ Ekonomska kalkulacija predpostavlja najprej cenovno (vrednostno) izražanje vseh vrst blaga in produkcijskih faktorjev, ki šele omogočajo njihovo stroškovno merjenje in dohodkovno primerjanje, hkrati pa pomeni upoštevanje racionalnega principa obnašanja ekonomskih subjektov (princip ekonomske optimalizacije) in prenos tržnih informacij ter njihovo uporabo. V tem se tudi pokrivajo tržni in planski odnosi na mikropodjetniški ravni. Glej: A. Bajt, Trg kot podlaga gospodarskega sistema, Teorija in praksa, 1985, št. 12.

²⁸ Dohodek kot tržno realizirana vrednost pomeni, da je dohodek rezultat trga in konkurence, ne pa neposrednega dogovarjanja in sporazumevanja med ekonomskimi subjekti. To pomeni, da je dohodek sestavni del cenovnega sistema (tržna rezultanta vseh faktorjev, ki posredno ali neposredno vplivajo na njegovo velikost), zato je notranje diferenciran in kvantitativno različen od novoustvarjene vrednosti. Glej: D. Marsenić, Sumnje u privredni sistem Jugoslavije, Ekonomika Beograd, 1986.

²⁹ Ekstra dohodek kot presežek nad ravnovesno ravnijo dohodka predstavlja temeljni motiv blagovnega gospodarjenja, ker trg skozi primarno delitev nagrajuje produktivnejše, učinkovitejše in sposobnejše blagovne producente (na tem mestu zanemarimo vprašanje monopolnega ekstradohodka in problem razredno socialne vsebine ekstradohodka v procesu produkcije in razdelitve).

³⁰ Od začetka poslovne odločitve do njenega tržnega rezultata vedno obstaja določen časovni razmik, kjer se zaradi pomanjkljivih informacij in možnosti vključevanja novih neznanih faktorjev povečuje entropijska dimenzija družbene reprodukcije, negotovost gospodarjenja in rizičnost pričakovanih rezultatov. Pomembno je poudariti, da rizičnost poslovnih odločitev vedno nosijo tržni subjekti sami kot rezultat vzpostavljene medsebojne konkurenčnosti, medtem ko prenašanje rizika na druge dejansko kaže na stopnjo monopoliziranosti gospodarske strukture.

³¹ Samoupravnost blagovnega producenta ne pomeni »družbenega samoupravljanja« temveč njegovo nasprotje, ker predstavlja zgolj tržno samostojnost producentov, »menjavo medsebojno neodvisnih del in produktov dela« (Marx) in se šele preko konkurence in tržne menjave ex post vzpostavlja kot določeno »družbeno samoupravljanje« v ekonomskem smislu.

³² Blagovna produkcija po svoji definiciji zahteva konstituiranje države, političnega sistema kot formalno samostojne (zasebne) družbene sfere, ki pa je v bistvu sestavni del blagovne oblike. Država ima namreč kopico ekonomskih funkcij blagovnega sveta: omogoča združevanje množice zasebnih odločitev blagovnih producentov, omogoča svobodno cirkulacijo blaga in produkcijskih faktorjev, omogoča veljavnost splošnega ekvivalenta (denarja), zahteva spoštovanje tržnih principov (sankcionirani pravni red) in podobno. Določena »depolitizacija ekonomije«, navidezna »avtonomnost« obeh družbenih sfer, pomeni zgolj to, da delovanje blagovne produkcije zahteva ukinitvev vseh zunanjih ovir blagovne cirkulacije (produkcije) oz. da politika postane s svojim delovanjem (ekonomska politika) notranji sestavni del in pogoj blagovne produkcije.

Če je blago prevladujoča oblika vzpostavljenega produkcijskega načina, potem mora, kolikor želi funkcionirati in racionalno razvijati produktivne sile, dobiti takšno institucionalno obliko oziroma delovati v takšnem institucionalnem sistemu, ki zgodovinsko upošteva zgornjo splošnost blagovne produkcije (oziroma njen kapitalski značaj). Artikulacija novih socialističnih produkcijskih odnosov, ki želijo (vsaj v Marxovi ideološki projekciji komunizma) ukiniti blagovni značaj produkcije in institucionalne oblike, v katerih se blago strukturira in deluje, predstavlja pravzaprav osnovno protislovje sodobnega socialističnega gospodarstva. Blagovna oblika produkcije potemtakem ni ekonomsko nevtralen mehanizem, ki ga lahko socialistični ali katerikoli drugi produkcijski odnosi podrejajo svojim lastnim produkcijskim potrebam, temveč je njihova artikulacija mnogo bolj kompleksen proces, ki mora med drugim upoštevati institucionalno komplementarnost blagovne produkcije z vidika ekonomske racionalnosti in funkcionalnosti družbene reprodukcije. Zaradi tega določeni produkcijski odnosi niso nekaj zunanjega (neekonomskega, torej političnega, ideološkega, pravnega), ki bi lahko odločali o vsebini (tudi o zgodovinski obliki) blagovne produkcije, ker bi v nasprotnem primeru blago (vrednost) reducirali izključno na fizično cenovni sistem, ki ima transhistorični značaj. Če je sama produkcija vrednosti produkcijski odnos (in to je bistvo Marxovega razumevanja zakona vrednosti), potem blagovna produkcija mora delovati kot »modifikator«
zgodovinsko različnih produkcijskih odnosov, ki je toliko večji, kolikor razvitejša je splošna oblika razvoja »blagovnega produkcijskega načina«.

Teoretična argumentacija »specifičnosti«
in »novih oblik«
socialistične samoupravne blagovne produkcije pravzaprav izhaja iz dveh, na prvi pogled neovrgljivih dokazov:

a) zgodovinskega dokaza, da se je blagovna produkcija ohranila in da celo tendenčno narašča v globino in širino v vseh socialističnih državah (ekonomske reforme) in

b) teoretskega dokaza o »blagu nasploh«, ki je pravzaprav izveden iz ekonomskih zakonitosti enostavne blagovne produkcije kot transzgodovinske, razredno nevtralne ekonomske strukture, ki deluje v različnih produkcijskih načinih in ne reproducira kapitalskega odnosa.

Zgodovinski dokaz ponuja slabotne teoretske razloge, kar običajno izhaja iz problematične predpostavke, da je podržavljenje ali nacionalizacija produkcijskih sredstev tisti kriterij, po katerem se socialistična družba razlikuje od kapitalistične. Ta teoretska predpostavka se nadalje nadgrajuje z izenačevanjem državne in družbene lastnine, s čimer se pravzaprav ukinja razlika med socializacijo in nacionalizacijo produkcijskih sredstev. Formalno uvajanje blagovne produkcije od zgoraj navzdol (z državnim aktom) pomeni, da blagovne produkcije ne nadzirajo producenti sami (od spodaj navzgor) tem-

več oblast, ki piše in sprejema takšne akte, zato je demokratizacija upravljanja s produkcijskimi sredstvi omejena (lastninske pravice državne ali družbene lastnine kot anonimne lastnine), tako da se s formalno uvedbo blagovne produkcije spremeni pravzaprav samo način dominacije nad neposrednimi producenti. Zaradi posebnega načina politične uvedbe blagovne produkcije (»politična blagovna produkcija«) in nadaljnjih omejitev njenega funkcioniranja (ne obstajajo trgi produkcijskih faktorjev), tako da takoimenovana socialistična blagovna produkcija do sedaj nikoli ni ogrozila izhodiščne socialistične strukture etatizma in industrializma, kar nam najbolj dokazuje tudi fenomen cirkularnosti ekonomskih reform, oziroma afirmacije blagovne produkcije v socialističnih družbah. Če je socialistična blagovna produkcija socialistična zaradi tega, ker zgodovinsko obstaja v že vzpostavljenem in izbojevanem socializmu, potem je potrebno teoretsko in zgodovinsko raziskati, kaj pravzaprav pomeni ta »socialističnost« družbe, ki je zgodovinsko in metodološko uvedena kot izhodiščni kriterij vrednotenja ekonomskih procesov, nekakšen atribut modus vivendi socialistične realnosti. Na tem mestu se pogosto namesto zgodovinskih argumentov pravzaprav postavlja paradigma socialistične ideologije in dominacije političnega nad ekonomskim, ki je v sodobnih socialističnih ureditvah predstavljala izhodiščne pogoje njegove legitimnosti. Vprašanje o zgodovinskih dometih novih kapitalističnih produkcijskih odnosov in visoki inovativnosti socialistične ureditve ni mogoče zastaviti z vidika ideološkega socialističnega konstruktivizma in samorazumevanja marveč šele s stališča njegove lastne zgodovine, ki je v razmerah svetovnega kapitalističnega sistema lahko samo del njegove zgodovinske oziroma notranje reprodukcije (transformacije) kapitala.

To pomeni, da v sintagmi »socialistična blagovna produkcija« problem ni toliko v razumevanju in postavljanju same blagovne produkcije, kot to želi dokazati politična ekonomija socializma, temveč v sami določitvi socializma, v njegovi specifični »socialističnosti«, ki že od marksizma II. internacionale ukinja vsakršno povezanost »blagovnega« in »socialističnega« in si vedno znova izmišlja nove ideologije zgodovinsko drugačnih oblik socialistične blagovne produkcije, ki nikoli ne izhajajo iz geneze blagovnih oblik in kapitalske strukture blaga, temveč običajno vedno prisegajo na teleološke principe socialistične družbe. V okviru objektivnega delovanja blagovne produkcije in njenih ekonomskih zakonitosti ne moremo izhajati iz normativnih (politično pravnih) institucionalnih oblik (družbena lastnina, družbeno samoupravljanje, združeno delo, delitev po delu...), da bi potem lahko dokazali znano socialistično kvadraturu kroga: da namreč zakon vrednosti mora izražati neke nove zgodovinske oblike blagovne produkcije (za nekatere je to »terciarno blago«) in določene »nove« socialistične produkcijske odnose, čeprav pri tem niso razviti zgodovinski pogoji njihove reprodukcije. Zakon vrednosti ne more izražati solidarnosti, združenosti, družbenega samoupravljanja, delitve po delu, družbene lastnine..., ker v bistvu izhaja iz nasprotnih logično zgodovinskih

premis, tako da razvita blagovna produkcija vedno pomeni določeno obliko »invalidnega kapitalizma« (F. Černe) ki se hkrati nahaja tudi v kompleksni zgodovinski dialektiki lastnega preoblikovanja zastarelih institucionalnih (blagovnih) oblik. Zgodovinsko vprašanje blagovne produkcije potemtakem ni v razvijanju nekih socialističnih idealnih produkcijskih odnosov (blagovna produkcija je objektivni temelj »socialističnega« samoupravljanja), temveč v učinkovitem in racionalnem gospodarjenju, razvoju materialnega temelja, saj je za socializem izhodiščnega pomena njegova materialna eksistenca, medtem ko je vprašanje o kvaliteti oziroma socialističnosti njegove gospodarske strukture šele sekundarnega pomena. Če postavimo potemtakem »ekonomsko« pred »socialističnim«, če je znotraj tega blagovna produkcija materialno razredno (notranje) in svetovno zgodovinsko (zunanje) objektivno dana, če je nadalje blagovna produkcija ekonomsko racionalen način družbenega razvoja produktivnih sil in hkrati tudi demokratizacija produkcijskih odnosov (samoupravnost blagovnih producentov), potem je potrebno postopati povsem drugače od dosedanjih opredelitev politične ekonomije socializma: blagovna produkcija je izhodiščni produkcijski odnos; kot dominantna struktura določa takšne institucionalne oblike, da se lahko znotraj njih racionalno reproducira in funkcionira preko svoje notranje geneze in ob pomoči drugih družbenih odnosov, (vsaka reprodukcija, ponovimo še enkrat, pomeni v zgodovinskem razvoju hkrati tudi destrukcijo, transformacijo, preseganje in podobno).

Ad b) Jugoslovanski sistem ima dualen značaj: kombinira kategorije blagovne produkcije in neblagovnih socialističnih produkcijskih odnosov (družbena lastnina, združeno delo, družbeno samoupravljanje, delitev po delu...). Pri tem v normativnem sistemu (ustava, zakon o združenem delu) prevladuje ideologija dominacije normativnih produkcijskih odnosov, ki si podreajo blagovne oblike, hkrati pa v gospodarski praksi deluje določena objektivnost blagovne racionalnosti, ki si na neinstitucionalen (vzporeden, sivi) način prilagaja dane normative odnose (to običajno razlagajo kot razkorak med teorijo in prakso, med želenim in realnim, s presenetljivim obstojem takoimenovane vzporedne ekonomije, sive ekonomije...). »Blagovni produkcijski način« se potemtakem preko načina menjave artikulira z drugimi produkcijskimi odnosi in jih modificira:

a) V pogojih blagovne produkcije produkcijska sredstva ne morejo postati »nelastnina«, temveč v obliki vrednosti obstajajo najmanj kot kolektivna lastnina delovnih kolektivov (POZD, DO...), ki jih želijo oplojevati v obliki dohodka (družbena lastnina je relativno družbena šele posredno — post festum — na trgu, ker abstraktno družbeno delo mora pred tem obstajati kot privatno, kolektivno delo; TOZD je ekonomski lastnik, medtem ko je družba lahko le pravni lastnik družbenih sredstev...).

b) Družbeno samoupravljanje ekonomsko pravzaprav obstoji kot blagovno samoupravljanje relativno neodvisnih in tržno povezanih, konku-

rirajočih producentov (združeno delo je samo posredno združeno, relativno združeno delo...).

c) TOZD lahko deluje kot blagovni producent samo kot podjetje, ki nosi ekonomski in finančni riziko in odgovornost na temelju družbene (tržne) delitve dela, hkrati pa se na temelju tehnične delitve dela in samoupravnih opravljalskih enot lahko decentralizira do ravni neblagovne asociacije združenih proizvajalcev (samoupravljanje je nasploh potrebno decentralizirati in deregulirati na nivo delovnih skupin in od tod pričeti z vertikalno in ekonomsko podprto integracijo).

d) Dohodek je lahko samo tržni, denarni izraz vrednosti, ki ga trg modificira s pomočjo različnih monopolnih struktur, različnih produktivnosti dela, gospodarsko političnih mer in podobno. Zato dohodek ne more biti homogena, nediferencirana novoustvarjena vrednost in tudi dohodkovni odnosi ne pomenijo neblagovnega, kooperativnega, solidarnostnega načina združevanja, temveč konkurenčne kupoprodajne odnose, v katerih je vgrajeno urejeno poslovno planiranje in povezovanje na temelju ekonomske kalkulacije in rentabilnostnega računa.

e) Neposredno združevanje dela in sredstev lahko zaživi v blagovni produkciji samo posredno preko trga in cen (relativno združenega dela), produkcijski faktorji pa se lahko reproducirajo samo s cenovnimi razmerji (naprimer cene družbenega kapitala kot kalkulativna stopnja rentabilnosti, kalkulativni osebni dohodki, kratkoročna in dolgoročna bančna obrestna mera kot tržni mehanizem alokacije akumulacije).

f) Planiranje mora postati najprej tržno poslovno planiranje na osnovi kalkulativnih tržnih postavk (informacij) o produkcijskih faktorjih in blagu tako, da družbeno planiranje (kot njegova nadgradnja) v povezanosti z blagovno produkcijo ponuja samo dodatne netržne informacije, hkrati pa deluje tam, kjer blagovna produkcija ne more funkcionirati v vlogi alternativne alokacije, reprodukcije, distribucije, selekcije, ekonomskih procesov in podobno.

g) Trg ne more biti enoten, homogen ekonomski prostor (ekonomsko tehnični, razredno nevtralni mehanizem), temveč je v bistvu trg vedno sektorsko, regionalno, zgodovinsko, strukturno neenoten prostor, kjer njegove selektivne, redistribucijske in alokacijske funkcije hkrati razdvajajo in povezujejo ekonomske subjekte ter vedno pripeljejo do določenega prelivanja vrednosti med ekonomskimi subjekti (ekonomska diferenciacija na temelju konkurence je ena osnovnih značilnosti trga).

h) Delitev po delu (kot izhodiščni naravni princip) se v pogoju blagovne produkcije transformira v delitev po tržno priznanih, toda izkrivljenih rezultatih dela, kjer se na trgu potrjuje dvojni značaj dela: kot konkretno živo delo, ki ustvarja blago in skozenj knjigovodski dohodek ter družbeno delo, ki ustvarja vrednost in vzpodbuja k medsebojni povezanosti na temelju rentabilnostnih in ekonomičnih kriterijev.

Družbeno ekonomski sistem potemtakem nosi v sebi dialektično protislovje: del ekonomskega sistema želi obdržati blagovno obliko in kvazi način delovanja zakona vrednosti ter drugih ekonomskih zakonitosti, medtem ko se drugi del spogleduje z neblagovnimi oblikami in transformacijo zakona vrednosti v pogojih takoimenovanih socialističnih produkcijskih odnosih. Blagovna produkcija in zakon vrednosti socialnoekonomsko in razredno diferencirata družbo, kar je lahko do določene ravni ekonomsko upravičeno (večja je ekonomska učinkovitost) ob hkratnem socialnem delovanju ekonomske vloge države. Zato se bo blagovna produkcija socializirala v tolikšni meri, kolikor se nadgrajuje z institucionalnimi oblikami socialne države in samoupravljanja, tako da se blagovna protislovja v bistvu razrešujejo v trikotniku: trg, država, samoupravni odnosi.

Ukinjanje blagovnega produkcijskega načina je mogoče samo znotraj njega samega, to je ob delovanju logike ekonomskih blagovnih zakonitosti, ki delujejo v določenih blagovnih institucionalnih oblikah. Blago in zakon vrednosti dejansko predstavljata bistvo kapitalističnega produkcijskega načina, toda zgodovina kapitala, posebno zadnjih sto let, dokazuje kompleksno dialektiko zgodovinskega ukinjanja, preseganja in odmiranja blagovnega sveta, tako v sferi tehnoloških, lastninskih upravljalških, organizacijskih, konkurenčnih, motivacijskih sprememb sodobnega kapitalizma. Po drugi strani pa se v sodobnem socializmu še vedno uveljavlja politični intervencionizem kot edino sredstvo tendenčnega odmiranja blagovne produkcije.

Ad c) Blagovna produkcija v socializmu kljub kapitalskemu naboju ni preprosti ostanek kapitalizma, hkrati pa tudi ni nova kvaliteta z lastnimi reprodukcijskimi zakoni. Politično ekonomska analiza na tem mestu pogosto postaja statična po svoji ekonomski vsebini in ideološka po svoji distinkciji kapitalizma in socializma, hkrati pa zameša dve teoretski ravni svoje analize: abstraktno teoretsko, ki lahko pokaže kapitalizem in socializem kot dva antisistema in konkretno zgodovinsko, kjer prihaja do artikulacije obeh sistemov. Ekonomska logika blagovne produkcije (motiv ekstradohodka) deluje integrativno (zakoni akumulacije, koncentracije in centralizacije ter integracije) in ustvarja enotni ekonomski prostor (nacionalni in svetovni ekonomski sistem), hkrati pa deluje tudi zakonitost notranje diferenciacije na temelju ekonomske racionalnosti (ki je lahko seveda tudi družbeno in naravno entropična), zato zakon vrednosti ne pomeni nasprotje planiranju, temveč, vsaj na mikro nivoju, njegovo afirmacijo. Istočasno daje pomembne informacije makroekonomskemu usmerjanju družbe in nudi ustrezen izbor ekonomskih instrumentov za vodenje učinkovitejše ekonomske politike. Blagovna produkcija je produkcija za trg, ki je cijskih faktorjev in blaga. Na drugi strani planiranje omogoča učinkovito dolgoročnejšo alokacijo in preprečuje neracionalnosti nenadzorovane vloge trga tako, da se plan in trg ne izključujeta, temveč medsebojno pogojujeta in ravno v tem je lahko ekonomska prednost na sedanji zgodovinski ravni najboljši kratkoročni alokator produk-

socializma (vsaj z ekonomskega aspekta »načina menjave« in blagovnega gospodarjenja).

Trg kot celota blagovno denarnih transakcij in produkcijskih odnosov med blagovnimi producenti izpolnjuje tri temeljne funkcije: a) trg predstavlja najučinkovitejši mehanizem selekcije potrebnih vrst blaga in najracionalnejših producentov v okviru določenih družbenih in razrednih možnosti; b) trg vodi do učinkovite alokacije produkcijskih faktorjev in izbora produkcijskih postopkov, ki omogočajo racionalen gospodarski razvoj; c) trg omogoča razdelitev dohodka med udeleženci družbene produkcije na temelju prevladujočih produkcijskih (lastninskih) odnosov.

Vse tri funkcije trga predstavljajo izhodiščni pogoj normalnega blagovnega gospodarjenja in ne pomenijo apriori določenega odtujevanja produkcijskih sredstev, nesamoupravne tendence, rušenja družbene lastnine, uvajanja kapitalističnih odnosov in podobno, ker z institucionalnega vidika ne delujejo kot čista, svobodna interakcija in funkcionalna odvisnost ponudbe in povpraševanja, oziroma kot čista inkarnacija kapitala. V politični ekonomiji socializma (kolikor seveda ni pristala na naturalni alokativni in distributivni funkciji centralnega planiranja te tri tržne funkcije niso enakopravno zastopane: selektivna funkcija se običajno omejuje samo na trg potrošnika dobrin in ne na konkurenčno produkcijo, alokativna in distributivna funkcija pa sta še posebno omejeni na trgu delovne sile oziroma družbenega kapitala.

Če izhajamo iz tržnih kriterijev konstituiranja ekonomskega sistema, potem je tržno gospodarstvo celota vseh trgov produktov in produkcijskih faktorjev, na kateri so ekonomski subjekti decentralizirani in avtonomni in se v konkurenčnem boju odločajo glede na tržne cene. Če se cene na trgu pojavljajo kot takoimenovane ravnotežne cene (hipotetično kot dolgoročne normalne cene), ki so utemeljene z oportunitetnimi stroški in izenačujejo maksimalne koristnosti vsakega ekonomskega subjekta, potem je pravzaprav določen celotni sistem vrednotenja (ekonomske kalkulacije), ki deluje z avtonomno močjo (kot ekonomski stroj) ali pa ga korigira intervencijska ekonomska politika. Takšen tržni model (razvit v neoklasični ekonomski teoriji) ni institucionalno mogoč niti v kapitalističnem niti v socialističnem ekonomskem sistemu. Osnovno vprašanje je, kakšne institucionalne oblike so potrebne, da bi trg lahko optimalno deloval, če seveda upoštevamo, da je tudi trg sam po sebi določena institucija z notranjo logiko razvoja svojih produkcijskih odnosov. Pokazali smo, da pravzaprav obstoječe institucionalne rešitve jugoslovanskega ekonomskega sistema vodijo v specifičen dualizem neblagovne asociativne družbene ureditve in modela prostokonkurenčnih tržnih odnosov. Pri tem ni nerealno samo neposredno uvajanje kategorij Marxovega socialističnega (komunističnega) ekonomskega sistema, temveč je nerealna tudi sama predpostavka svobodnega delovanja zakona vrednosti, enotnega trga in svobodne konkurence, ker se v konkretnih ekonomskih procesih pojavljajo ekonomski subjekti, ki s svojo ekonomsko in politično

močjo uravnavajo trg. Trg zato ni svoboden niti enoten, temveč je segmentiran in intervencionističen (obstaja samo ideologika njegovega splošnega ravnovesja), morfologija trga je bolj monopolistična oziroma oligopolistična, kot pa konkurenčna (omejeno število ekonomskih subjektov, diferenciranost produkcije, omejena substituirnost, zaprtost, slaba mobilnost blaga in produkcijskih faktorjev, omejena informiranost, različni vidiki diskriminacije, različno obnašanje ekonomskih subjektov in podobno). Če opazujemo in konkretiziramo tržni sistem z institucionalnega vidika, potem je za nas najpomembnejše naslednje vprašanje: kakšno mora biti število in kvaliteta trgov v takoimenovanem socialističnem gospodarstvu in kakšni produkcijski odnosi morajo vladati, da bi omogočili takšne tržne rešitve? Čeprav se običajno vsi ekonomisti strinjajo glede potrebnosti blagovne produkcije v socializmu, uvajanja tržnoplanskega gospodarjenja, pa vendar obstajajo različni pogledi ravno z vidika merila in kvalitete trga, ker so povsem različna razumevanja danih institucionalnih oblik socialističnih produkcijskih odnosov s svojimi lastninskimi, organizacijskimi, upravljal-skimi, motivacijskimi in podobnimi strukturami.

Najpogosteje obstoje tri možne rešitve:

- a) čisti tržni model: trg blaga, kapitala in trg delovne sile;
- b) relativno omejen tržni model: trg blaga, trg kapitala brez trga delovne sile;
- c) omejen tržni model: trg blaga brez trga delovne sile in kapitala.

Če blagovna produkcija zaobseže finalne in medsektorske trge, potem z objektivno nujnostjo univerzalnega delovanja vpliva tudi na trg produkcijskih faktorjev, tako da trg produkcijskih faktorjev (kapitala in dela) obstaja v sorazmerju z razvitostjo trga, neglede na to ali ga institucionalno sistemsko uvedemo in pristajamo nanj ali ne. Zanimiv je predlog CK ZKJ o razdelitvi osebnih dohodkov, ki uvaja (in prikrito priznava) prav določene elemente trga delovne sile, ko poudarja jasno kalkulacijo njenih reprodukcijskih stroškov, hitrejšo prilagajanje makroekonomskim proporcem ter uvaja določene vidike egalitarnosti v delitvena razmerja. Trg delovne sile nasplošno lahko deluje stabilizacijsko na prilagojevanje stopnje investicij stopnji rasti delovne sile in produktivnosti dela, hkrati pa ukinja v določeni meri tudi dosedanji monopol zaposlene delovne sile nasproti nezaposlenim. Alternativna rešitev, ki jo pogosto predlagajo številni ekonomisti izhaja, nasprotno, iz družbeno dogovorjene obvezne stopnje akumulacije in prisilnega samofinanciranja (ob delnem uvajanju trga kapitala oziroma ob plansko določeni ceni uporabe družbenih sredstev). Za nekatere bi torej morala ravnotežna cena delovne sile odigrati podobno ravnovesno vlogo kot jo ima profitna mera v kapitalističnem ekonomskem sistemu, za druge pa bi to vlogo odigrala stopnja akumulacije. **Trg kapitala** je pravzaprav zhodišče učinkovitega delovanje socialističnega samoupravnega sistema: ne gre samo za trg denarnega kapitala temveč tudi investicijskega kapitala, kar pomeni, da obrestna mera določa cirkulacijo kapitala. V naši ekonomski teoriji že mnogo časa obstaja

ideja o določeni akumulacijski stopnji (akumulacijski obrestni meri, minimalni akumulaciji, programirani akumulaciji . . .), ki sicer priznava ceno kapitalu, toda ne kot tržno ceno, temveč kot eksterno velikost, ki potem vpliva na namensko razdelitev dohodka in posredno seveda tudi na primarno razdelitev. To je običajno modifikacija predloga o prisilnem varčevanju in samofinanciranju (združevanju dela in sredstev) s pomočjo določene »cene kapitala«, ki bi opredeljevala globalni nivo investicij in hkrati zadržala samostojnost samoupravnih podjetij z lastnimi motivi in ciljnim funkcijami poslovanja (obrestno mero je mogoče določiti administrativno ali pa na trgu denarnega kapitala). Obresti kot cena družbenega kapitala v tem smislu niso prava cena produkcijskega faktorja, temveč so predvsem sredstvo razdelitve, ki je prilagojen globalnim potrebam družbene reprodukcije. Za obe rešitvi je značilno, da sicer lahko delno prispevata k učinkovitejšemu gospodarskemu sistemu (model osebnih dohodkov in model akumulacijske stopnje), hkrati pa z njima samo sankcioniramo pomanjkljivo motiviranost in tudi možnost združevanja in mobilnosti akumulacije, ki bi jo omogočala drugačna lastninska struktura in drugačno razumevanje podjetništva v našem samoupravnem sistemu. Tu mislimo predvsem na možnost povezovanja osebnih dohodkov, ne samo s funkcijo njihovega podjetništva, temveč tudi z lastninsko funkcijo (trg različnih obveznic, določenih delnic in podobno), kar pomeni, da delavci ne bi samo upravljali s tovarno in družbeno lastnino, temveč bi dejansko postali njihovi lastniki.

Trg kapitala, vezan na pluralistično lastninsko strukturo, lahko razdeli celotno gospodarstvo na tri temeljne sektorje: državno lastnino (veliki produkcijski sistemi, infrastruktura in bazične dejavnosti . . .), kolektivna lastnina (sedanje »združeno delo« z različnimi oblikami participacije delavcev) in privatni sektor (od privatne do različnih oblik kooperativne lastnine). Trg kapitala mora pravzaprav omogočati štiri temeljne pogoje družbene reprodukcije: 1) aktiviranje in mobilnost akumulacije, (posebno pri prebivalstvu); 2) oblikovanje novih podjetij (svobodnejši vstop in izstop iz produkcijske strukture); 3) povečanje konkurenčnosti (omejevanje monopolnih in oligopolnih tendenc) in 4) optimalno usklajevanje (alokacijo) akumulacije in investicij.

Empirična analiza jugoslovanskega gospodarstva dokazuje, da nepoznavanje in nesprejemanje trga produkcijskih faktorjev ni samo zmanjšala gospodarskih anomalij (nezaposlenost, inflacija, nizka gospodarska rast), temveč vodi v še globljo gospodarsko krizo. Na drugi strani neprižnavanje in nespoštovanje trga produkcijskih faktorjev pravzaprav onemogoča sistemske in ekonomsko politične ukrepe, ki bi lahko omejili ali celo odpravili bistvene elemente gospodarske (družbene) krize. Kot vemo, naši gospodarski subjekti ne reagirajo na spremembe učinkovitega povpraševanja s spremembami v produkcijski strukturi in velikosti produkcije (ne zaposlujejo novih delavcev in ne sledijo tehnološki konkurenci), kar običajno vodi do zmanjšane učinkovitosti gospodarjenja, povečanja inflacije in nezaposlenosti (stagflacija). Akumulacijski motiv je povezan s pričakovanimi osebnimi do-

hodki, ki pravzaprav usmerjajo stopnjo investicij, toda ker v razdelitvi želijo maksimirati oba segmenta (osebne dohodke in akumulacijo), to lahko vodi samo v inflacijo in kreditno ekspanzijo. Ker ne obstaja trg delovne sile na stopnjo investicij vplivajo samo zaposleni (monopol zaposlenih v podjetjih), kar povzroča zmanjšanje učinkovitosti in konkurenčnosti, saj zaposleni vedno preprečujejo nastanek novih producentov in novo dodatno zaposlovanje. Ker delovni kolektivi nimajo pravega odnosa do akumulacije in investicij (napačno investicijsko pričakovanje zaradi povezovanja osebnih dohodkov in dohodka ter slaba alokacija investicij zaradi neupoštevanja podjetniških funkcij in ravnotežnih cen kapitala, ker ne obstoji trg kapitala), gospodarstvo teži k neravnovesnemu položaju in nižji ravni učinkovitosti. Z drugimi besedami, gospodarski subjekti morajo zaradi učinkovitejšega gospodarjenja izkoristiti tržne informacije (institucionalni in funkcionalni obstoj trga delovne sile in produkcijskih faktorjev), toda ker je trg imperfekten (nizka mobilnost produkcijskih faktorjev, neravnotežne cene, monopolne pozicije ...) in ker se makrogospodarsko ravnovesje lahko vzpostavi šele *ex post*, je potrebno tržne informacije dopolnjevati s sistemskimi merami ekonomske politike (fiskalne, monetarne, cenovne, uvozne, izvozne ...). To pomeni, da je potrebno ob institucionalnih rešitvah trga produkcijskih faktorjev uporabiti tudi določene družbeno regulativne mere na področju ekonomskega sistema (določene omejitve oziroma modifikacije v razmerju do socialistične perspektive produkcijskih odnosov) in ekonomske politike. Hkrati pa je potrebno opozoriti, da samo trg omogoča vzpostavljanje določenega valorizacijskega sistema (kot izhodišča planiranja), ki šele omogočajo proces gospodarjenja in bilanciranja gospodarskega ravnovesja, saj edino trg lahko zagotavlja potrebne informacije in njihov pretok med ekonomskimi subjekti.

dr. Hivzi Islami

Albansko običajno pravo in socialistične norme

Ob zahtevi akademika Pupovcija po uveljavljanju običajnih norm Zakonika Leke Dukadjinija danes

Tako kot pri mnogih narodih sveta — posebno Balkana — je v predkapitalističnem obdobju razvoja tudi pri Albancih nastalo običajno pravo kot zelo zapletena družbena nadgradnja. To pravo, pa tudi pravo cele vrste napisanih in kontradiktornih pravil in običajev, je nastalo predvsem v določenih družbeno-zgodovinskih in ekonomskih okoliščinah — s pojavom privatne lastnine in razredne družbe — zato, da bi se opravičila eksploatacija človeka po človeku. Izražalo je interese razredov, slojev in skupin patriarhalno-plemenske in patriarhalno-fevdalne skupnosti, predvsem pa Cerkve in njenih vodij. Uporabljalo se je na gospodarskih temeljih avtarkičnega agrarno-živinorejskega tipa. Albansko običajno pravo ni proizvod niti posameznika niti neke kritične časovne točke (leta), temveč je rezultat kolektivnosti in več stoletij.¹

Poleg negativnih in v bistvu razrednih ter reakcionarnih plati je imelo albansko običajno pravo v določenih obdobjih zgodovinskega razvoja tudi pozitivno vlogo, ker je vplivalo na ohranitev individualnosti albanskega naroda in na obrambo pred njegovo asimilacijo.² To pravo je vsebovalo tudi pozitivne norme kot so gostoljubnost, besa (dana beseda),

¹ O tem več: Rr. Zojzi, Aspekte të Skënderbeut të para në kuadrin e përgjithshëm të së drejtës zakonore, **Konferenca e Dytë e Studimeve Albanologjike I**, Tiranë 1969, str. 315—323; I. Elezi, Karakteri i së drejtës zakonore shqiptare gjatë sundimit turku, **Konferenca e Dytë s Studimeve Albanologjike II**, Tiranë 1969, str. 165—170; I. Elezi, Mbi disa tipare të së drejtës zakonore, **Konferenca Kombëtare e Studimeve Etnografike**, Tiranë 1977, str. 209—214; K. Frashëri, Mbi Kanunin e Skënderbeut, **Konferenca Kombëtare e Studimeve Etnografike**, str. 231—244; A. Luarasi, Botëkuptimi dhe ideologjia në Kanunin e Lekë Dukagjinit, **Konferenca Kombëtare e Studimeve Etnografike**, str. 225—229.

² K. Frashëri, **Isto**, str. 233.

dostojanstvo, ljubezen do domovine itd., ki v spremenjenih družbenih pogojih dobijo novo vsebino in jih je kot takšne potrebno negovati.³

Vse dokler se niso preučevanja albanskega običajnega prava in albanske narodne kulture v celoti lotili albanologi iz vrst samih Albancev (etnologi, zgodovinarji, pravniki, itd.) v Albaniji po drugi svetovni vojni, so tuji preučevalci napačno mislili, da je nepisano običajno pravo imelo homogen značaj, torej da je pripadalo eni običajni (kanonski) varianti, to je bil **Kanuni i Lekë Dukagjinit** (Zakonik Leke Dukadjinija), čeprav je bilo nekajkrat omenjeno, da je deloval tudi **Kanuni i Skenderbeut** (Skenderbegov zakonik), ki pa je šel hitro v pozabo.⁴ Povojna raziskovanja albanskih entologov pa kažejo, da je bilo med Albanci dolgo časa v veljavi nekaj variant kanonov (zakonikov), ki so imeli veliko skupnih značilnosti, vendar pa so bile med njimi opazne regionalne in lokalne razlike. Ti zakoniki so: 1. **Kanuni i Melve** (Plainski zakonik), 2. **Kanuni i Lekës** (Zakonik Leke ali Lek Dukadjinija), 3. **Kanuni i Arbërisë** ali **Kanuni i Skënderbeut** (Zakonik Arberije ali Skenderbegov zakonik), 4. **Kanuni i Labërisë** (Zakonik Laberije) itd. Njihove teritorialne razprostranjenosti ni mogoče omejiti.⁵

Zakonik Leke Dukadjinija je torej, čeprav je dolgo časa veljal za edinega predstavnika albanskega običajnega prava, le ena od inačič tega prava severne Malesije z razrednim značajem in v glavnem patriarhalnimi cerkvenimi določili, posebno na področju lastnine, zakonske zveze in družine. Brez dvoma ima **Shtjefën Gjeçov** (1874—1929) kot raziskovalec albanske pravne in narodne kulture velike zasluge za zbiranje in kodifikacijo **Kanuna Lekë Dukagjinit**, ki je kot njegovo posthumno delo prvič izšel v Skadru 1933. leta.⁶ Potrebno pa je poudariti tudi vse slabosti in cilje zbirke »zaradi ozkega, idealističnega in omejenega razumevanja zbiralca kot klerikalca, tembolj zato, ker je Gjeçov opravljal to delo po neki s strani predpostavljenih dani shemi ter pod neposrednim nadzorstvom in po nalogih vodje skadarskih franjevcev, v glavnem

³ A. Luarasi, *Isto*, str. 226, 229.

⁴ Hahn, avstrijski albanolog, je bil prvi tuji znanstvenik, ki je opozoril na delovanje albanskega prava, torej Zakonika Leke Dukadjinija (J. G. Hahn, *Albanesich Studien I*, Jena 1953, str. 173). Vendar pa ta znanstvenik v svojem drugem delu opozarja tudi na delovanje Skenderbegovega zakonika (J. G. Hahn, *Reise durch die Gabelte des Drin und Wardar*, Wien 1867, str. 21, po K. Frashëri, *Isto*, str. 231; Rr. Zojzi, *Isto*, str. 315).

⁵ Rr. Zojzi, Mbi të drejtën zakonore të popullit shqiptar, *Buletin për shkencat shoqërore*, nr. 2, Tiranë 1956, str. 144—147; Rr. Zojzi, Aspekte të Kanunit të Skënderbeut të para në kaudrin e përgjithshëm të së drejtës kanonore, *Konferenca e Dytë e Studimeve Albanologjike*, I, Tiranë 1969, str. 315—323; I. Elezi, Mbi disa tipare të së drejtës zakonore, *Konferenca Kombëtare e Studimeve Etnografike*, str. 210; A. Kostallari, Mbi shtrirjen e shtresëzimin e së drejtës kanonore në Shqiptëri dhe mbi disa çështje që lidhen me studimin e saj e me organizmin e luftës kunder mbeturinave të së vjetrës *Etnografia Shqiptare IV*, iTranë 1972, str. 18—28; *Isto* str. 232.

⁶ V Albaniji **Kanuni i Lekë Dukagjinit** nikoli ni bil natisnjen (lahko se uporablja le v znanstvene namene v knjižnicah), medtem ko je bil v Jugoslaviji natisnjen večkrat: 1972. in 1986. v Prištini in 1986. v Zagrebu.

zaradi klerikalistične cenzure publikacije.⁷ O tem pričajo pečati »Nihil Obstat« in »Imprimatur« kot tudi to, da se zbirka začne s Cerkvijo in njenimi privilegiji, ki naj jih omogoči Zakonik Leke Dukadjinija. V prvem odstavku tretjega paragrafa 1. člena piše: »Cerkvi zapoveduje verski vodja, ne pa zakon Kanona, zaradi tega Kanon ne more naložiti Cerkvi nikakršnega bremena, temveč je njegova naloga, da jo zaščiti, ko izgublja njegovo podporo.«⁸

Iz cele vrste pomanjkljivosti Zakonika, Doçi izloči tri osnovne:

1. kot kanonske norme, ki se niso uporabljale v praksi, so uvrščeni v Zakonik L. D. tudi regulativi, ki jih je vsilila katoliška cerkev (kanonsko pravo);

2. kot običajne norme so priznane tudi nekatere norme turških zakonikov (suženjsko pravo) in

3. nekatere običajne norme so predstavljene kot norme vsega albanskega naroda, ki pa niso bile unificirane niti v Malesiji (gorska področja severne Albanije) niti pri raznih plemenih.⁹

Idealizacija kanonske družbe in patriarhalnosti pravzaprav pomeni težnjo predstaviti »katoliško« Malesijo kot resnično nosilko narodne kulture. Kler je, hoteč dati svoji propagandi zgodovinsko osnovo, Cerkve predstavljal kot večno naslednico in zaščitnico albanske nacionalne kulture. V pogojih, ko je bila razdeljena na nekaj konfesij, je to pomenilo, da je katoliški kler zahteval razvoj neke posebne regionalne kulture na verskih temeljih na škodo enotnosti ljudske — nacionalne kulture. Temu cilju je služila tudi izdaja z znanstvenim pomenom, obelodanjena v teh pogojih — »Zakonik Leke Dukadjinija«, ki ga je zbral in kodificiral Sh. K. Gječov.¹⁰ Danes se socialistična znanost ne strinja z razumevanji predstavnika albanskih »svečnikov in konservativizma Gjergja Fishta,¹¹ ki je imel Zakonik Leke Dukadjinija za 'glavni izvor', pri sestavitvi zakona albanske države, četudi je kanon vseboval patriarhalne, reakcionarne in konservativne norme.«¹²

V tem kratkem zapisu se ne bomo ukvarjali niti s problemom **Zakonika Luke Dukadjinija** niti z nenapisanim albanskim običajnim pravom

⁷ Pal P. Doçi v kritičnem prikazu Predgovora prof. dr. Syrja Pupovcija Zakonika Leke Dukadjinija, objavljenem v **Studime Historike**, n. r. 1, Tiranë 1975, str. 233.

⁸ **Kanuni i Lekë Dukagjinit**, Përmbledhur dhe kodifikuar nga Shtjefën Gjeçovi, me biografi dhe parathënje të Prof. dr. Syrja Pupovcit, Enti i Teksteve dhe i Mjeteveve Mësimore i KSA të Kosovës, Prishtinë 1972, str. 1.

⁹ Pal P. Doçi, Isto, str. 233.

¹⁰ A. Buda, Etnografia shqiptare dhe disa probleme të saj, **Konferenca Kombëtare e Studimeve Etnografike**, Tiranë 1977, str. 28.

¹¹ Gjergj Fishta je kot klerikalec (višjega ranga) izrazite fašistične usmeritve pred in v drugi svetovni vojni napisal tudi predgovor k zbirki Shtjefëno Gjeçova **Kanuni i Lekë Dukagjinit** 1953. leta v Skadru. Znanstveniki po pravici predpostavljajo, da je v končni redakciji vnesel veliko sprememb v tekst Gjeçova, posebno na področju družine in lastnine in v korist katoliške cerkve.

¹² I. Elezi, Mbi disa tipare të së drejtës kanunore, Isto, str. 214.

nasploh, temveč se moramo ustaviti pri nekaterih pred nedavnim izrečenih dogmatskih pogledih dr. Syrja Pupovcija, akademika in rednega profesorja Pravne fakultete v Prištini, ki se nanašajo na njegovo zahtevo po uporabi nekaterih globoko antisocialnih norm Zakonika Luke Dukadjinija pri Albancih na Kosovu, proti katerim se je v imenu proučevalcev te problematike pred tem izrekel tudi sam, ne da bi pri tem pustil najmanjše možnosti njihove uporabe v socialistični družbi s pozitivnimi in revolucionarnimi pravnimi in etičnimi veljavnimi normami.

Potreba po boju proti antisocialnim in sociopatološkim pojavom in obnašanju ter potreba po vključevanju znanstvenih delavcev in drugih subjektov v ta boj je nesporna. V tem okviru je bil v začetku leta 1986 v organizaciji Koordinacijskega odbora za mednacionalne odnose pri Predsedstvu SZDL Kosova organiziran posvet na temo Deviantni pojavi in obnašanja, ki predstavljajo napad na moralne vrednote in človekove svoboščine in kalijo medčloveške ter mednacionalne odnose na Kosovu, na katerem je poleg družbenopolitičnih delavcev sodelovalo tudi ne prav majhno število ustvarjalcev z različnih področij, ki so podali svoja stališča o deviantnih pojavih in obnašanjih na Kosovu. Kakor je poročala Rilindija (5. 12. 1986) je na posvetu sodeloval in govoril tudi Syrja Pupovci. Ob tej priložnosti, ko je nastopal kot proučevalec albanskega običajnega prava, je bil edini na tem posvetu, ki je omenil tudi nekatere srednjeveške norme Zakonika Luke Dukadjinija kot moralne sankcije za odvratanje od kaznivih dejanj. Misleč, da so ti njegovi pogledi prišli v javnost kot rezultat svobodne interpretacije poročevalca, jih nismo sprejeli z začudenjem. Vendar pa iz celovitega teksta, ki ga je akademik Pupovci objavil v Rilindji (13. 12. 1986), jasno izhaja, da črna kategorije nastale in uporabljene v albanski plemenski družbi fevdalne patriarhalnosti — **izobčenje** (lečitja) in **osramočenje** (koritja) — za učinkovitejše pri urejanju medčloveških in mednacionalnih odnosov. Ob tej priložnosti je med drugim zapisal: »Razumljivo je, da je **izobčenje danes v novih družbenih okoliščinah utrpelo resne spremembe**. Vendar pa je poleg sprememb **izobčenje tudi sedaj ohranilo svojo aktualnost, posebno v vaseh — v prilagojeni obliki ga izreka in uporablja osnovna organizacija Socialistične zveze delovnega ljudstva**. Ta ukrep, uporabljen s potrebno pozornostjo in v ustreznih primerih, se pokaže kot učinkovitejši. Zato izobčenje pripomore tudi k zmanjšanju kaznivih dejanj razčlovečenja, ko se uporablja kot moralni ukrep, ki spremlja kazensko sankcijo.«¹³ Pripadnike albanskega naroda, »ki izvršijo posilstva, oskrunjajo grobove in ki so storilci hudodelstev proti Srbom, Črnogorcem in drugim, torej storilci zelo sramotnih in kaznivih dejanj nasprotnih običajem dobre tradicije, je treba kaznovati na primeren način ... Tudi običajno pravo Srbov, Črnogorcev in drugih, ki žive v teh predelih Balkana je **ostro obsojalo in obsoja takšna hudodel-**

¹³ Prof. dr. Syrja Pupovci, Si të luftohen dukuritë dhe sjelljet devijuese në Kosovë, **Rilindja**, 13. 12. 1986, podërtal H. I. H. [shërbog, X3—X10, shk. 1987] 88

stva, ki resno ogrožajo družbo in brutalno napadajo osebne in kolektivne vrednote.«¹⁴

Vendar pa se je ne tako dolgo nazaj, ko je videl negativne posledice uporabe običajnih norm v družinskem in družbenem življenju Albancev, isti profesor kot raziskovalec problematike običajnega prava dosledno angažiral za njihovo definitivno izkoreninjenje. Tako je v zaključkih obsežnega predgovora (ki je reprodukcija njegove doktorske disertacije »Meščanskopravni odnosi v Zakoniku Leke Dukadjinija«, objavljene v Prištini v srbskohrvatskem jeziku 1968. leta, v albanskem jeziku pa 1971. leta) k Zakoniku Leke Dukadjinija, ki ga je zbral in kodificiral Shtjefën Gječov, profesor prava 1972. leta med drugim napisal: »Lekë Dukagjini si kot pomembna zgodovinska osebnost zasluži, da se ga spominjamo, vendar pa običajno pravo, ki se po njem imenuje, danes ne more služiti za uporabo v odnosih med ljudmi, ker so ti odnosi urejeni z revolucionarnim socialističnim pravom.

Uporabo aZkonika Leke Dukadjinija je tores danes potrebno v praksi zatirati, vendar si to običajno pravo zasluži, da ga preučujemo. Zaradi tega tiskanje zbirke Shtjefëna Gjeçova vzpodbuja znanstvena raziskovanja in na ta način predstavlja pomoč v nadaljnjem razvoju albanoloških preučevanj in dokončnemu zatrtju uporabe norm tega običajno-pravnega kompleksa... Ni dovolj pustiti času, da izkorenini ostanke prejšnjih običajnih norm, ki se zoperstavljajo tokovom razvoja. Potrebna je koordinirana in neprekinjena aktivnost vseh družbenih sil (tu verjetno v prvi vrsti misli na socialistično zvezo — H. I.) za izkoreninjenje običajnih norm, ki prinašajo negativne učinke... Pri tem ni dovolj izkoreniniti posledice uporabe pravil Zakonika Leke Dukadjinija, temveč je potrebno izkoreniniti možnosti njegove uporabe. Današnji etični in pravni instituti kot najnaprednejši ne morejo obstajati skupaj s kategorijami Zakonika Leke Dukadjinija, ki so ustrezali preteklosti ter predstavljajo oviro sedanosti in prihodnosti.«¹⁵

Da ne bi bilo dilem ne v znanstvenih krogih ne v širši javnosti, je potrebno, da akademik Pupovci jasneje elaborira tezo o uporabi izobčenja in osramočenja kot srednjeveškega instituta za urejanje odnosov med ljudmi v novih socialističnih pogojih in poudarjeni prostorski mobilnosti prebivalstva. Podrobnejše pojasnjevanje je toliko bolj potrebno zato, ker so njegova sedanja (1986) stališča v ostrem nasprotju z njegovimi prejšnjimi (1972) stališči v zvezi z uporabo običajnega albanskega fevdalnega prava. Kakšni so »običaji dobre tradicije« oz. kaj je izobčenje (leçitja) in kaj le-to vsebuje po Zakoniku Leke Dukadjinija, pa je razvidno iz nekaterih karakterističnih paragrafov 156. člena.

¹⁴ Prof. dr. Syreja Pupovci, Isto.

¹⁵ Iz predgovora prof. dr. Syrja Pupovcija k zbirki Kanuni i Leke Dukagjini, Enti i Teksteve dhe Njeteve Mësimore i KSA të Kosovës, Prishtinë 1972, str. CIX—CX, podërtal H. I.

Izobčenje

1179. Izobčiti po Zakoniku pomeni: ločiti, opustiti, razdeliti neko hišo in ji odvzeti vsako pravico ter vsakršno uslugo in čast tako s strani vasi kakor s strani plemena . . .
1187. Krivčevo hišo zažgejo, zravnaajo z zemljo, rastline, vse živali in storilca krivice sesekajo pred zborom ljudi. Za njegovo kri ni mogoče vršiti maščevanja. Družino s tega kraja (hiše) izženejo.
1188. To hudodelstvo, zelo prisilno in grdo, se razen s požigom, zrvnanjem z zemljo, sesekanjem in odstranitvijo družine, kaznuje tudi tako, da mu rušijo (sečejo) hišo in zastavo.
1189. Rušenje (sečanje — M. A. G.) hiše pomeni razrušenje kamnov na vseh štirih straneh do temeljev. To se naredi potem, ko hiša zgori.
1190. Rušenje hiše po Zakoniku pomeni, da se ljudje te hiše odstranijo v celoti in za vedno, pleme pa jih ima za popolnoma izobčene.
1191. Premično lastnino družini odvzamejo kot globo, medtem ko nepremičnine ostanejo zapuščene za pokoro plemenu (barjaku — M. A. G.).
1192. Od izobčenih ne more nihče iz vasi sprejemati ali jim dajati, če kdo sprejema ali daje, postane tudi ta izobčen in je deležen iste kazni kot izobčenec.
1193. Oblika izobčenja je naslednja: »Ločiti koga po smrti in za življenja« — »Izobčiti koga ob smrti, poroki in ob posojanju moke«.¹⁶

O tem kako bi izgledala uporaba običajne norme danes, »v prilagojeni obliki s strani osnovne organizacije Socialistične zveze delovnega ljudstva«, pričakujemo znanstveno elaboracijo profesorja in pravnika Pupovcija. Ob tej priložnosti pa moramo poudariti, da naš akademik za sedanja »znanstvena« stališča zaman išče kritja v osnovni organizaciji SZDL, ker niti v uvodu niti v zaključku omenjenega posveta (kakor se vidi iz poročanja Rilindje) razen njega ni nihče omenjal zahteve po uporabi običajnih srednjeveških norm, torej niti **izobčenja** niti **osramočenja**. In tudi če bi obstajala takšna zahteva socialistične zveze, bi bil to absurd našega stoletja in našega političnega sistema. Ker vloga socialistične zveze ni ta, da izolira in odtuja ljudi od socialističnega življenja, temveč ta, da uveljavlja norme in vrednote socialistične in samoupravne družbe in humanizira odnose med ljudmi. V četrtem odstavku osnovnih načel uvodnega dela Ustave SFRJ iz leta 1974 piše: »V Socialistični zvezi delovnega ljudstva Jugoslavije se delovni ljudje in občani« med drugim »borijo za humane odnose med ljudmi, za razvijanje socialistične demokratične zavesti ter pravil socialističnega na-

Razumljivo je, da »razvijanje socialistične demokratične zavesti in norm socialističnega življenja« pomeni negacijo vsake patriarhalno-

¹⁶ Kanuni i Lekë Dukagjinit, Prishtinë 1982, str. 104—150.

¹⁷ Ustava SFRJ, Beograd 1974, str. 53.

čina življenja, kot tudi za odpravljanje pojavov, ki ovirajo razvoj socialističnih samoupravnih demokratičnih družbenih odnosov ali jim kakorkoli drugače škodujejo«. ¹⁷

fevdalne in plemenske norme in zavesti. Takšno stališče je Pupovci zastopal v enem od svojih predhodno objavljenih del, v katerem je poudarjal: »V socialistični družbi se večina norm običajnega prava zoperstavlja vzpostavljanju novih socialističnih odnosov. Zato njihovo izkoreninjenje pomeni vzpodbudo za pospešen družbeni razvoj in popolnejši prodor socialističnih humanih odnosov med ljudmi«. ¹⁸ Še bolj pa je razumljivo, da Pupovcijeva zahteva po vračanju socialističnega kolesa k fevdalnemu družbenemu redu ni le znanstveno depelasirana, temveč je tudi politično zelo škodljiva. Naš akademik dobro ve, da sta **izobčenje kot običajno kazensko normo v kosovskih vaseh v času NOB in v boju proti partizanom uporabljala fašistični okupator in kvizlinška oblast. Albanske družine, ki so imele družinske člane v partizanih, so prisilno izolirali od sorodstva, sosedov in vasi.**

Kakor nam je znano, so se pri vseh balkanskih narodih pa tudi širše, v predkapitalističnih obdobjih razvoja uporabljali kazenski običajno-pravni ukrepi, pisani ali nepisani, ostrejši ali blažji (pri Srbih je npr. znan **Dušanov zakonik** iz 1349. leta kot najpomembnejši zakon fevdalne Srbije, ki je bil, nasprotno od Zakonika Leke Dukadjinija, napisan in sprejet ter je imel skorajda moč ustave. Vseboval je največ določil in pravil s področja kazenskega prava, po katerem so se poleg drugega ostreje kaznovali storilci dejanj proti lastnini in osebnosti). Prav tako je danes v svetu težko najti narod, kjer ni deviantnih družbenih obnašanj in patoloških pojavov pri njegovih posameznikih in tudi narod, ki ne obsoja nosilcev takšnih pojavov. Antisocialnih obnašanj in sociopatoloških pojavov je na drugih področjih Jugoslavije mnogo več kot na Kosovu, tako v medosebnih odnosih v okviru lastne narodnosti kot v odnosih do drugih narodnosti npr. do Albancev. Vendar pa, kolikor je do sedaj znano, v naših republikah in v SAP Vojvodini, kot tudi v svetu, **nikomur ni prišlo na misel, da za njihovo izkoreninjenje zahteva restavracijo in uporabo srednjeveških norm**, pa naj bo v še tako modificirani in izpopolnjeni obliki. Kako naj se npr. sprejme zahteva, da se v 222 primerih napadov na pripadnike albanske narodnosti in njihovo lastnino v Srbiji brez pokrajin v letu 1984 (12), 1985 (130) in 1986 (80) ¹⁹ za njihove izvršilce uporabijo fevdalne kazenske norme

¹⁸ S. Pupovci, Burimet për studimin e Kanunit të Lekë Dukagjinit, **Studime Historike**, nr. 2, Tiranë 1971, str. 94.

¹⁹ Da so kazni za iste prekrške in po istem zakonu za Albance neprimerno težje kot za Srbe v isti pokrajini in v Srbiji brez pokrajin, je razvidno iz ene od informacij Okrožnega sodišča v Beogradu, kjer piše:

»Kazenski senat Okrožnega sodišča v Beogradu, ki mu je predsedoval Nikola Milošević, je 28. novembra tega leta izrekel kazni dvanajstim že znanim krivcem »navijaškega marša« po ulicah glavnega mesta 13. avgusta tega leta po srečanju Crvena zvezda — OFK Beograd, ki so peli nacionalistične pesmi in fizično napadli občane albanske narodnosti ter **poškodovali njihovo lastnino**. Zaradi takšnega obnašanja, označenega kot **kaznivo dejanje izzvano z nacionalno nestrpnostjo**, sta obtožena Nebojša

Dušanovega zakonika ali pa naj na samem Kosovu Srbe, ki posiljujejo ali poskušajo posiliti albanske mladoletnice²⁰ kaznujejo po okrutnih določilih tega zakonika. Za izkoreninjenje sociopatoloških in asocialnih pojavov in obnašanj obstajajo drugi mehanizmi ter demokratične in humane institucije — predvsem naše socialistične. Iz celotnega besedila dr. Pupovčija dobimo vtis, da je bil albanski narod v preteklosti ljubezniv in solidaren, z dobro tradicijo, danes pa se je »pokvaril«, zato je potrebno proti njemu uporabljati čim bolj represivne ukrepe. Ne le zakonite, temveč tudi običajno-fevdalne. Nujno bi bilo, da nam akademik Pupovci odkrije število ter imena in priimke tistih Albancev, ki so zagrešili posilstva srbskih in črnogorskih žensk ter oskrunili pravoslavne srbsko-črnogorske grobove, da bi presodili kolikšno je to število in ali je relevantno za posploševanje stanja in za znanstveno relevantne zaključke.

Djordjević (1968) in Vlada Eraković (1964) obsojena na po 5 mesecev zapora, medtem ko so Goran Pucić (1962), Jovan Staletović (1966), Branislav Želković (1966), Zoran Timić (1964) in Nebojša Ristić (1962) obsojeni na po 4 mesece zapora.

Mladoletnikom M. V., D. Š. in Z. A. je izrečen **vzgojni ukrep okrepljenega nadzorstva nad skrbstvom** v centrih za socialno delo v trajanju najmanj enega leta in največ treh let. V zvezi z mladoletniki G. L. in D. K. je **kazenski postopek ukinjen**.

Obtožencem je pripor ukinjen dokler ne bodo začele veljati obsodbe, medtem ko so oškodovanci z namenom uresničevanja lastninskopravnih zahtev napoteni v sodni postopek. (Rilindja, 1. 12. 1986 — podčrtal H. I.)

Za takšna in podobna dejanja Albancev proti Srbom (čeprav jih na Kosovu ni bilo) bi bili vsi omenjeni meseci zapora leta; takšni primeri so v zadnjih 5—6 letih na Kosovu brezštevilni!

²⁰ Za ilustracijo neenake kazni za ista dejanja in po istem zakonu bomo omenili dva značilna primera s konca 1986. leta, ki ju lahko imamo za izjemna v naših sodnih analizah: **mladoletnik albanske narodnosti** iz vasi Plemetin nedaleč od Prištine je bil zaradi **poskusa posilstva** mladoletnice srbske narodnosti po hitrem postopku kaznovan z **desetimi leti zapora**, medtem ko je bil neki **polnoletni** (34) pripadnik srbske narodnosti za **posilstvo** mladoletnice albanske narodnosti v vasi Staro selo blizu Uroševca kaznovan z **enim letom zapora!** Na vprašanje delegata Sabedina Ahmetija (Kosovo) v Zboru združenega dela Skupščine SR Srbije, ali so bila v omenjenih dveh primerih določila naših zakonov upoštevana v potrebni meri (Rilindja, 26. 12. 1986), odgovor omenjenega zbora Skupščine SR Srbije pravi:

»V zvezi s prvim primerom se je postopalo po 87. členu 2. odstavka Kazenskega zakona Kosova... Na osnovi omenjenih določil Kazenskega zakona Kosova in SFRJ je sodišče (Okrožno sodišče v Prištini — H. I.) storilcu dejanja izreklo zaporno kazen v trajanju **desetih let**. Isto določilo Kazenskega zakona Kosova za takšno dejanje sicer predvideva kazen **najmanj do treh let in največ do petnajstih let**.«

»V zvezi z drugim primerom (govor je o kaznivem dejanju Milana Stankovića — posilstvo mladoletnice albanske narodnosti v Starem selu pri Uroševcu) v odgovoru piše, da je na podlagi dokazov potrjeno, da je obstajal spolni odnos oziroma, da je storjeno kaznivo dejanje — posilstvo mladoletnice, ki še ni dopolnila 14 let. Za potrjeno kaznivo dejanje je obtožencu sodišče izreklo **zaporno kazen v trajanju enega leta**. Sicer je za takšno kaznivo dejanje **predvidena kazen do treh let**... Kot olajševalno okoliščino je sodišče upoštevalo dejstvo, da obtoženi Milan Stanković še ni bil kaznovan in da je kaznivo dejanje priznal. (Rilindja, 11. 2. 1986 — podčrtal H. I.)

Na koncu je treba našemu akademiku nujno postaviti nekaj vprašanj:

1. Ali lahko norme in institucije nepisanega albanskega običajnega prava, nastale v fevdalni, plemenski družbi, ki se danes močno »zoperstavljajo tokovom razvoja« ter »predstavljajo oviro sedanjosti in prihodnosti« (Pupovci 1972), ustrezajo današnjim družbenim razmeram in načelom socialistične zakonodaje?

2. Če se danes v novem družbenoekonomskem sistemu samoupravnega socializma, »v katerem se gradi nov celovit in humanejši sistem etičnih vrednot, kjer je vzpostavljena nova revolucionarna zakonodaja, vztrajno branijo osebne in družbene vrednote« (Pupovci 1986), kako je potem mogoče zahtevati uporabo izobčenja in drugih krutih srednjeveških norm in vrednot, ki prav razvrednotijo pravne in etične norme socialistične družbe?

Ali ti »današnji etični in pravni instituti kot najnaprednejši« (Pupovci 1972) ne predstavljajo negacije norm običajnopravnega kodeksa fevdalno-patriarhalne družbe?

3. Če je izobčenje negativna običajna norma in vrednota (in to je — takoj za maščevanjem in njegovo najsurevejšo obliko krvnim maščevanjem), si je potem res potrebno prizadevati za njeno uveljavitev in udejanjenje, ali pa je potrebno voditi proti njej energičen boj s socialističnimi revolucionarnimi normami?

4. Ali se je samo zato, »ker so tudi danes razširjene v praksi« (Pupovci 1986) potrebno zavzemati za to, da se norme Zakonika Leke Dukadjinija pri Albancih s Kosova še naprej ohranjajo, da bi se izkoristile kot uspešen ukrep za »urejanje« odnosov med ljudmi in narodi, ali pa je potrebno maksimalno angažiranje vseh družbenih subjektov — posebej SZDL (v kateri ima dr. Pupovci visoko funkcijo — član predsedstva SZDL Kosova) in znanosti, (v kateri uživa naš akademik vsemogoče naslove) — za njihovo dokončno izkoreninjenje predvsem z dosledno uporabo socialističnih etičnih in pravnih vrednot, s spremembo načina gospodarjenja, z intenzivno kulturno, socialno in infrastrukturno preobrazbo, reševanjem lastninsko-pravnih sporov in s socializacijo ključnih vidikov življenja?

5. Ali je cilj socialistične in humane družbe, da ljudi izolira in bojkotira, ali pa da jih pridobiva in vključuje v vse tokove svojega razvoja?

6. Ali je potrebno zaradi deviantnega obnašanja enega družinskega člana potisniti v socialno in politično izolacijo vso — često veččlansko — družino z razvejanimi sorodstvenimi zvezami ali celo tistega člana, ki recimo že dolga leta dela v ZRN, da bi prehranjeval družino in privarčeval sredstva za njeno nadaljnje življenje in delovno perspektivo?

7. Zakaj bi le pri pripadnikih albanske narodnosti uporabljali dvakratne kazenske ukrepe »na primeren način« (Pupovci 1986) — pozitivne socialistične zakone in negativne običajno pravne srednjeveške ukrepe?

3. Ali ne pomeni zahteva po kaznovanju »na primeren način« zahteve po kaznovanju na fevdalen način?

9. Zakaj naš akademik ne zahteva, da se ne samo pri Albancih, ampak tudi pri drugih, npr. pri Srbih uporabljajo običajne norme Dušanovega zakonika iz leta 1349, ko pa je znano, da tudi oni počenjajo takšna hudodelstva »in običajno pravo Srbov, Črnogorcev in drugih, ki živijo na tem delu Balkana ostro obsoja takšna hudodelstva, ki resno ogrožajo družbo ter brutalno napadajo osebne in kolektivne vrednote« (Pupovci 1986)?

10. Kako lahko po mnenju prof. Pupovcija običajne norme Zakonika Leke Dukadjinija enkrat »prinašajo negativne učinke« (1972), medtem ko se danes, ko celotni družbeni položaj ne more imeti nikakršne analogije s fevdalno-patriarhalno in plemenski albansko družbo, iste norme kažejo kot bolj »učinkovite« (1986)? Ali kako je mogoče, da »današnji etični in pravni instituti kot najnaprednejši ne morejo obstajati skupaj s kategorijami Zakonika Leke Dukadjinija, ki so ustrezale preteklosti in predstavljajo oviro sedanjosti in prihodnosti (1972), medtem ko lahko danes konec leta 1986 izobčenje kot srednjeveška običajna norma pomaga pri urejanju odnosov med ljudmi, »ko se uporablja kot moralni ukrep, ki spremlja kazensko sankcijo« (1986)? Ali ne pomeni zahteva akademika Pupovcija po uporabi izobčenja in osramočenja pri Albancih zahteve po refevdalizaciji Kosova?

Če ne na druga, je akademik Pupovci dolžan, da bi pojasnil svojo znanstveno optiko in etiko, odgovoriti vsaj na zadnje vprašanje. Znanost kot objektivni sistem spoznavanja teži k resnici in ta resnica je ena in samo ena, tako za znanost kot za politiko. Po isti logiki ne more veljati ena resnica za znanost, druga pa za politiko in njen subtilni del — dnevno politiko, tako kot ženska ne more biti porodnica in nedolžna!

Prevedla: Milica Antić-Gaber

Zoran Milošević

Položaj starešin JLA v SR Sloveniji

»V pomanjkanju boljših nam pridejo prav tudi vremenske spremembe.« (M. Vitezović)

Jugoslovanska ljudska armada (JLA) kot podsistem globalnega družbeno-političnega sistema deli z njim njegovo usodo, saj »JLA ni pod steklenim zvonom«¹ in ni neobčutljiva za družbene tokove. Vsa logika družbeno-političnega sistema se direktno ali indirektno prenaša v JLA.

Problemi družbe niso politični interesi, tudi če so izraženi s konflikti, s pogojem, da mehanizmi, ki formirajo interese v splošne in posebne. Pri nas se, nasprotno od tega načela vse odločitve sprejemajo po principu konsenza. Z ozirom, da je naša družba heterogena, ta princip nujno pripelje do majorizacije in blokade sistema. Osem enakopravnih federalnih enot, ki sestavljajo Jugoslavijo, imajo pravico veta in tako zaradi nesoglasja manjšin, ne moremo sprejeti ukrepov.

Če kritično gledamo položaj starešin JLA v SR Sloveniji nam določeni pokazatelji povedo, da sistem bistveno vpliva na položaj starešin. Zato podajam hipotezo, ki ni nova, da je sistem glavni krivec za slabši položaj strešin JLA v SR Sloveniji napram drugim republikam. Hipoteza se glasi: anahronizmi družbeno-političnega sistema so se prenesli na JLA, ki v obstoječem kontekstu tudi ne more biti drugačna kot zunajsistemska, bolj precizno, izsiljeno ji je zunajsistemske obnašanje, ki je tudi osnovni vzrok neadekvatnega ekonomskega, družbeno-političnega in kulturnega položaja.

Namen njenega delovanja je pokazati nelogičnost in iracionalnost obstoječega stanja in načina »ohranjanja«² starešin JLA na območju SR Slovenije (v nadaljevanju bomo uporabljali nazive republik brez atributa Socialistična Republika).

¹ I. Nikezić: Stanje u društvu i opštenarodna odbrana, Vojno delo, 4/87, str. 28.

Predmet razprave omejujemo na položaj starešin JLA v Sloveniji, čeprav je tu položaj ekstremen, vendar ni nelogično, da se to lahko zgodi v katerikoli republiki.

1. Egalitarizem kot ukaz armade

Problemi starešin JLA v Jugoslaviji niso enaki v vseh delih države. Različne okoliščine, pod katerimi so se razvijale naše republike, so tako vplivale na ekonomski, politični in ostali razvoj, da se posledice čutijo tudi danes. V Makedoniji problem starešin ni osebne narave, ampak so ti problemi vezani na člane družine. Na Hrvaškem izstopa težko zaposlovanje otrok takih družin (z manjšimi ali večjimi odstopanji po regijah).²

Problem zaposlovanja družinskih članov starešin v Sloveniji je relativno dobro urejen. No, problemi, ki obstajajo so aktualni in so vezani ravno s starešinami in njihovimi družinami. To so problemi, ki se kažejo kot senca usode, ki ni nujno, da jih zadene. Princip egalitarizma, ki je tudi imanentna lastnost JLA, resno postavlja pod vprašaj ekonomski obstoj strešin.

Ekonomska osnova starešin je OD, sekundarna pomoč pa so starši in sorodniki. Kot posebnost povejmo, da je **starešinam z zakonom prepovedano delo zunaj OS** v času aktivne vojaške službe. Pomeni, da vsakršno dodatno delo ne pride v poštev. Tako se, eo ipso, problem vrača nazaj na ekonomsko preživetje na OD. OD starešin predstavlja fiksno vsoto, ki je enaka za vse starešine v JLA, ne glede na kraj, kje so zaposleni.

Ta vsota je določena s kompromisom, ki se, ad hoc, imenuje povprečni OD v Jugoslaviji. Pomembno je omeniti, da se ta vsota poveča le v primeru, ko služba zahteva večje napore. Tako imamo posebne dodatke v specialnih, obmejnih in podobnih enotah, ker se dobi poleg armadnega dohodka še dodatek, ki ga dobijo vse starešine.

Na temelju tega povprečja lahko sklepamo, da je, pravzaprav, OD **nerealen**, njegova enakost za celotno področje Jugoslavije je izvor dejanske neenakosti. Socialne razlike se po tej osnovi povečajo, saj ne morejo enako privarčevati starešine v Makedoniji in Sloveniji. Zakaj? Povprečni OD v Sloveniji je že zdavnaj presegel jugoslovansko povprečje, starešine ne živijo zunaj vplivov republik, kjer so zaposleni. Zato se tudi z najpreprostejšo matematično operacijo da dokazati, da objektivno obstaja problem OD starešin.

Posledice egalitarizma so pripeljale do tega, da je **delo** v južnem delu dežele **precenjeno**, a na severu dežele **podcenjeno!** Kot da je svoboda

² Med nezaposlenimi v občini Split, po socialnem poreklu so na prvem mestu med nezaposlenimi otroci delavcev, a otroci iz družin starešin na drugem mestu. Visokoizobražene osebe iz omenjenih družin so na prvem mestu v skupini, ki čaka službo po tri ali več let (38,8 %). Obširneje: J. Zupanov: Marginalije o društveni krizi, Novi svijet, Zagreb, 1983, str. 107—108.

nekje dražja, drugje pa cenejša! Verjetno je realen OD nekje na sredi dežele, oz. Srbiji ter Bosni in Hercegovini. V Sloveniji se vodnik po prihodkih lahko primerja z nekvalificiranim delavcem (čeprav ima srednjo izobrazbo), kapitan s končano vojno akademijo (fakulteta in delovna doba) pa s srednješolcem — najpogosteje s poklicno šolo. Zato je upravičeno vprašanje, zakaj se vzdržuje takšno stanje? Razumljivo je, da nosimo enake uniforme, da imamo enako oborožitev, topove in puške, toda OD, ko sedanja kriza ne zmanjšuje, ampak pogloblja razlike v razvoju republik in pokrajin, to ni nič drugega kot **OBNAŠANJE NOJA** pred problemi.

No, bastardi (ne)enakosti se niso zaustavili samo tu. Znano je, da oborožene sile (OS) imajo dve komponenti, JLA in teritorialno obrambo (TO), ki sestavlja »enotno celoto«. Cilj jim ni enak, natančneje povedano, pomen se celo bistveno razlikuje. JLA je »skupna oborožena sila vseh narodov in narodnosti in vseh delovnih ljudi in občanov.«³ ter predstavlja **udarni del OS in SO ogrodje obrambnega sistema SFRJ** (podčrtal Z. M.). TO ima po Ustavi nalogo organizirati »**SPLOŠNOLJUDSKI OBOROŽENI ODPOR**«. (Ne glede na kritično analizo ustavne definicije, da ima JLA večji pomen in ima prioriteto ter se ji nalagajo težje in pomembnejše naloge.)

Vendar prednost v »smrti« ne pomeni tudi prednost v boljši ekonomski stimulaciji za delo v JLA. Čeprav JLA omogoča mobilizacijo družbe, kar jo postavlja v prve bojne vrste, imajo starešine v TO Slovenije večje OD kot kolegi v JLA. (Starešine v TO večinoma sestavljajo rezervne starešine, nekaj jih je tudi starešin JLA, ki so plačani po sistematizaciji JLA.)

Razlike v OD med starešinami JLA in TO (za isto formacijsko dolžnost) se z manjšimi odstopanji gibljejo do 40 %. Razlika je »samo« v tem, da starešine JLA večinoma imajo »žive« enote, starešine TO pa vabijo na vaje v svoj sestav največ 15 dni letno.

Zdaj moramo pametno odgovoriti na vprašanje, kako je to možno? Kako je mogoče da komponenta, ki je pomembnejša, zgublja korak za manj pomembno? Odgovor bo jasen, ko bomo v naslednjih poglavjih analizirali družbeno-politični sistem.

Če bi mislil, da je tu konec prevladovanja republiškega nad federalnim — smo se zmotili. V JLA se nahaja, odvisno od potreb, tudi določeno število »občanov v službi JLA«. Tudi tu gre za isti primer, kot v TO. OD se tem osebam obračunava na osnovi povprečja republike, v kateri živijo in delajo. V Sloveniji — slovensko povprečje, v Črni gori — črnogorsko povprečje itn. Zato je tudi prišlo do tega, da tudi ta skupina zaposlenih ima realno večje OD od starešin v JLA. Spekter problemov, s katerim so prikrajšane starešine v JLA, ni končan. Problemi so npr. tudi z neplačanimi dežurstvi (ki se v civilnem živ-

³ Ustava SFRJ, knjižnica Zvezne skupščine Beograd, 1974, VI., čl. 240, str. 111

ljenju obvezno več plačujejo od navadnega delovnega dneva), problemi dnevnic ob sobotah in nedeljah, ki so enake kot v navadnih delovnih dneh. Ali aktualni problem »manjka« mlajših oficirjev, kateri morajo vsi postati oficirji, da bi ohranili enoten naziv starešin, pač vsaka inflacija pelje nujno k devalvaciji. Mar ni inflacija dinarja prepričljiv primer? No, menimo, da smo najpomembnejše probleme dovolj eksplicirali.

2. Družbeno-politični in kulturni položaj starešin JLA v SR Sloveniji

»Manjši potok v večjega se zliva
pri izlivu svoje ime zgubi.«
(P. P. Njegoš)

Družbeno-politični in kulturni položaj starešin določajo naslednje karakteristike:

- starešine so največkrat po poreklu iz drugih republik,
- integriranje v (slovenski) obstoječi red in razvrstitev s strani komande je stimuliran, pa tudi povzdignjen na princip imperativa,⁴
- ne obstajajo inštitucije, razen doma JLA, ki bi vplivale na oživljanje kulture, običajev, jezika ipd.

Nacionalni sestav starešin v JLA nima zadovoljive osnove. Največ je Srbov 60 %, 6,2 % Črnogorcev, 6,3 %, Makedoncev, Slovencev je 2 %, potrebnih je pa 8 % ipd.⁵

Integracija starešin ima (poleg pozitivnih aspektov) tudi svoje drugo lice. Namreč, komande menijo, da morajo biti starešine po končani vojni akademiji »ambasadorji bratstva in enotnosti«. No, ambasadorstvo se je deformiralo in najbolj zgovorno kaže ta podatek, da je Slovenija »okupirana« s tujo vojsko. Kljub temu, da je pripomba zlobna, ima svojo logiko, pa tudi osnovo. Logika se skriva predvsem v omenjeni nacionalni strukturi. Odsotnost Slovencev iz njenega sestava ima svoje sporočilo, da je JLA nezaželena ustanova za Slovence.

Ambasadorstvo se je z brezskrbnostjo nadrejenih za starešine spremenilo v asimilacijo. Starešine so pač prepuščene lastni iznajdljivosti v atmosferi pritiskov, da se naučijo jezik, da se obnašajo po tukajšnjih normah, da berejo isto literaturo, in na koncu, nota bene, tudi, da se počutijo kot Slovenci. Onemogočeni so, bolj ali manj, kontakti s »svojo« kulturo, kar neizbežno vodi asimilaciji kot končni usodi.

⁴ Integracija v vse sfere tukajšnjega življenja se vidi v tem, da JLA sodeluje, po mnenju večine, v nelogičnemu prazniku, dnevu mrtvih, ki je v bistvu verski praznik.

⁵ Podružbljanje varnosti in obrambe, Problemska konferenca RK ZSMS Ljubljana, 1983/83.

Če bi si predstavljali bratstvo in enotnost kot asimilacijo, takrat bi vsekakor uspeli. No, bratstvo in enotnost **ni** asimilacija, nasprotno, pogojujeta različne nacije, ki živijo skupaj, **enakopravno** v slogi in brez očitkov, da se človek kot nacionalno bitje, lahko počuti pripadnika določene nacije in da se mu to ne jemlje za zlo. Toda če ni ustanove za ohranjanje identitete, se to lahko razume kot »politika«. Tudi »sramežljive« zahteve se smatrajo za krivo vero, poleg vse večje gluhosti odgovornih.

Primere iz preteklosti pač imamo. Pri industrializaciji Srbije je manjkal strokovni kader. Ta je pripeljan iz Slovenije in Hrvaške. Da bi prišli, jim je bila zagotovljena šola, cerkev, danes so to spomeniki, ki jih še zdaj lahko vidite v Kraljevu. Podoben primer je tudi v Ljubljani, kjer je obstajala pravoslavna cerkev.

Ko pridejo v službo starešine, nimajo nič od teh pogojev v borbi proti asimilaciji, in kot strokovni kader za obrambo niso prišli po svoji volji, ampak »po službeni dolžnosti«.

Posledica takšnega stanja je, da starešine niso vključene v jugoslovansko družbo (v širšem pomenu) ampak v slovensko. Takšna smer je edina zato, ker človek NIMA alternative. Čeprav bi starešine tudi hotele po upokojitvi iti v rojstni kraj, ne morejo zaradi otrok, ki niso pripravljeni za spremembe, ne znajo jezika, kultura jim je tuja, ipd.

Čeprav se naši zakoni razmetavajo s termini o enakopravnosti, kot bogat stric z dolarji, je dejstvo, da naši narodi, ko prestopijo republiške meje nimajo pogojev za uresničitev enakopravnosti. Čeprav smo izvolili enakopravnost narodov in narodnosti, kar v skrajnji konsekvenci pelje k neenakopravnosti narodov. (Nihče ni proti enakopravnosti, toda nekakšen red vseeno mora biti.) Vlagamo ogromna sredstva, da se omogoči enakopravnost narodov in narodnosti (predvsem narodnosti), hkrati pa nismo razčistili vprašanja (ne)enakopravnosti narodov.⁶

Znano je, da je »nacionalna država celota, ki ustvarja človeka«.⁷ V njej prihaja do bojev za ustvarjanje tipov ljudi, za izgradnjo nacionalne pripadnosti ali denacionalizacije. V Sloveniji je resnično zanemarjeno ustvarjanje drugega človeka do Slovencev. Človek se ne počuti kot človeško bitje, če ni Slovenec. Zato trpi tudi močen pritisk socializacije, da bi se čimprej asimilirala.

Rezultati asimilacije so vidni tudi na fotografijah. Za Alija postane Slovenec katoliške vere, Srbi pa katoliki, komunistom se »Č« zatika

⁶ Npr. tisk v jezikih narodov in narodnosti ni ekonomsko upravičen, toda zaradi pravic narodnosti na informacije v svojem jeziku, cena (računi) za takšno politiko se izstavlja jugoslovanskemu gospodarstvu. Istočasno nimamo možnosti zagotoviti šole za narode v nematičnih republikah in enakopravnost pisave s slovensko. Glej: S. Spichal: Množično komuniciranje, Komunist, Ljubljana, 1986.

⁷ R. Mills: Sociološka imaginacija, Savremena škola, Beograd, 1964, str. 177.

in dobijajo »Č«, ki je bolj slovenski itn. Ljudje že od nekdaj vedo, da zgodba »o dveh Slovencih, Muji in Hasi« ni vic, ampak življenjska resnica.

Kako opisati življenje človeka drugače kot pa skozi državo in njen sistem. Mills piše: »Življenje človeških osebkov ni možno adekvatno razumeti, če se ne upoštevajo ustanove, v katerih okvirjih je njegovo življenje.«⁷ Na položaj starešin ne vplivajo jugoslovanske institucije, ampak republiške. Primeri iz vsakdanjosti govore, da se otrok, če vzamemo mešan zakon, ne more opredeliti kot Jugoslovan. Sam način prepovedi ali nehotenja kaže, da je administracija »prepovedala« to alternativo kot nezaželeno. Čeprav program ZKJ predvideva ustanavljanje jugoslovanske nacije, smo priča praktičnega zavračanja omenjene variante. Zato tudi ni preoster sklep, da se jugoslovanstvo v vrstah birokracije doživlja kot imaginacija, ki NIMA perspektive, in če se pojavi v željah nekoga, se takrat doživlja kot muka, kot neprijetna fatamorgana ali grde sanje.

Za enakopravnost niso potrebni ideološki evfemizmi, floskule ali lepo okrašene besede, da ugodijo birokratskemu ušesu. Prepogosto omenjanje bratstva in enotnosti dokazuje, eo ipso, da ga tudi ni.

2.1. Humana družba in položaj starešin v SR Sloveniji — aktualne razprave

»Gledam časopis in umiram od strahu
nočem biti kmet, v tuji partiji šaha.«
(B. Đorđević)

Nosilci razvoja našega sistema so bile osebnosti partijskega in državnega vrha, ki so projektirali in operacionalizirali odločitve. Toda, čas je pokazal svoje, pa se je, hote ali nehote, morala spremeniti »Avtoritativnost in hierarhičnost v upravljanju z družbenim delovanjem; pravno in politično, skoraj neomejeno, pravico Politbiroja oziroma Izvršnega komiteja KPJ — ZKJ je vsilila zgodovinska nujnost in realnost Jugoslavije.«⁸

Sodobna družbena gibanja so ponovno razgrnila javnosti razprave o humani in civilni družbi. Odlika vseh teh gibanj je okrepljena borba zoper princip avtoritarnosti, katerega uporablja država. Za vsemi temi borbami stoje zahteve za demokratizacijo in humanizacijo odnosov v družbi.

Značilnost avtoritarne družbe je, da argumenti in dejstva nimajo nikakršne premoči nad posamezniki, ki imajo politično moč. V javnosti prevladuje mnenje, da so to sposobni ljudje, ki so dosegli uspešne delovne rezultate v preteklosti, kar zagotavlja tudi uspešno

⁷ a Fotografije iz tehničnih razlogov nismo uspeli objaviti (op. ured.)

⁸ Ibid., str. 180.

⁹ Ibid.

prihodnost. Brezmejna moč ljudi na oblasti je začela proizvajati tudi velike neumnosti in probleme. Funkcija jim je omogočila takšno obnašanje, zato tudi prof. Mirić piše: »Potem ni čudno, da nekateri, ko dobijo vodilno funkcijo, imajo privilegije za normalne stvari in svoje besede za nedotakljive.«¹⁰ Skrivajoč se za avtoriteto moči, ne pa za argumentom, niso priznavali svojih napak. V takšnih sistemih se lahko zmoti le član partije, toda partija in njen vodja nikoli! Ideološke postavke, na katerih temelji moč posameznika, postanejo relikvije in o njih se, brez političnih in pravnih posledic, ne more razpravljati.

Elementi, po katerih se lahko razpoznajo avtoritarni sistemi, po Georgu Brunerju, so naslednji:

1. Slabljenje službene marksistično-leninistične ideologije, ki je še vedno pomembna, vendar kaže znake slabljenja, zaradi dezintegracije posameznih družbenih segmentov.
2. Monopol partijske oblasti se tudi vnaprej ohranja, čeprav je nedotakljiv kult zamenjan s principom »kolektivnega vodstva«.
3. Ukinjanje premoči teroristične tajne policije, zamenjava terorja s subtilnejšimi in manj brutalnejšimi metodami pritiskov.
4. Monopol partije nad sredstvi masovnega komuniciranja je kljub oboroženi sili ostal nedotaknjen.
5. Navkljub uporabi različnih gospodarskih reform se tudi naprej odraža centralistično upravljanje z gospodarstvom.^{10a}

Konflikt avtoritarizma in humane družbe se začne in konča pri človeku in zaradi njega. Različni interesi hočejo proizvesti tudi ljudi, ki ne bodo dvomili v uresničitev in ohranitev tega interesa. Avtoritarna družba proizvaja tudi **avtoritarnega človeka**. Takšna osebnost ni možna v humani družbi, ker je avtoritariziran človek ubogljiv, s tem tudi prizna, da tisti, ki vlada mora vladati. Oblast spodbuja takšnega človeka z nagrajevanjem ali kaznovanjem, odvisno od interesov. V avtoritarni družbi je »dobra zavest spoznanje o ugajanju avtoritetam (zunanjim ali notranjim), slaba vest pa je kazen za spoznanje o nezadovoljstvu z avtoritetami.«¹¹

Aktualne razprave o naši družbi so najintenzivnejše v Sloveniji. Zastavljajo vprašanje JLA in njenega odnosa do avtoritet. Tako lahko slišimo obtožbe, da je JLA »bastion« avtoritarizma, da ne sledi ideji napredne inteligence ipd. Zaradi večje publicitete v Sloveniji so takšne razprave tudi dobile epitet »Slovenski sindrom«.

Demokratizacija družbe ni enako razširjena v naši družbi, niti se ni povsod razmahnila, drži pa, da je v Sloveniji dosegla opazne rezultate.

¹⁰ J. Mirić: Interesne grupe i društvena moč, CKD, Zagreb, 1980, str. 134.

^{10a} Prim. V. Šeks: Razprava o slobodi savjesti, KRRZ, Beograd str. 110—111.

¹¹ E. Fromm. Čovjek za sebe, Naprijed, Zagreb, 1986, str. 134—135.

»Dejstvo je, da se v Sloveniji tolerira nacionalni program, bolj kot bi se na Hrvaškem ali v Srbiji. To lahko pojasnimo z atmosfero, ki se ustvarja okrog reševanja posameznih spornih vprašanj. Postopoma namreč izginja karakteristično zavračanje takšnih tem, iracionalnih in emocionalnih, ki prehajajo iz negacije v potiskanje problemov.«¹²

Prav strah in potiskanje problemov nazaj, porajata psihično bolne ljudi. Strah povedati krivico, neumnost nedrejenih ali poneverbe ter kraje imajo svoje zaledje ravno v avtoritarizmu. Ljudje vedo, da če spregovorijo, »močne« itak ščiti funkcija. »Ljudje niso neumni, samo bojijo se. Nikomur ne verjamejo. Ljudje ne smejo govoriti, čeprav bodo začeli.«¹³ Zato kritiki, intelektualci usmerjajo kritiko na JLA oz. na njene starešine, češ da ne sledijo dovolj družbenim gibanjem in demokratizaciji.

Zaradi izrazito nekritičnega odnosa do sprememb, posebej v preteklosti, nekateri avtorji mečejo starešine iz vrst inteligence. V tem kontekstu je pomembno vprašanje, kdo predstavlja inteligenco? Pod tem pojmom je treba razumeti vse občane, ki so intelektualno sposobni kritično opazovati pojave in procese ter izpeljati potrebne sklepe, na katerih bo temeljila njihova akcija; poleg spoznanja še konsekvantna akcija. Ni dovolj biti fakultetno izobražen, da bi bil uvrščen med inteligenco. Če končaš določeno šolo in dobiš akademski naziv in izobrazbo, je to samo predpogoj — podlaga za nadaljnji razvoj osebnosti.

Konkretno, starešine lahko opravljajo zastavljene naloge uspešno, izvajajo »obuku« ipd., in so na poklicnem nivoju. Intelektualnost zahteva več od poklica in poklicnega pristopa problemu. Če starešine gradijo avtoritarnost, in tako delujejo nasprotno od družbene usmeritve, z ozirom, da je JLA družba in da so njihovi odnosi soodvisni, ker delujejo kot združena ocena, kar je povratna reakcija kritik JLA.

Seveda, kritika ima tudi svoje evfemizme, česar ni oproščena nobena ideologija. Kritika naperjena na JLA se odbija ob hrbtov tistih, ki nimajo velikega vpliva v družbi, da bi karkoli spremenili. Sistem pritiskov v naši družbi ima posebno vlogo. Zato tudi aktualen problem starešin lahko gledamo tudi v tej luči. Način izboritve ugodnosti ali neki drugi interes je artikuliran na nekoliko nenavaden način, kar ima lahko bistvene posledice za obrambo dežele.

Zato tudi ne deluje naključna »odgovornost« republik in pokrajin za položaj JLA. Predsednik predsedstva SFRJ Lazar Mojsov je menil, da je primerno, da se prek javnih občil obrne na republike zato, ker so »za kadrovske popolnjenost oboroženih sil, po Zakonu o splošnojudski obrambi, odgovorni tudi drugi družbeni dejavniki, predvsem **nadrejeni organi in organizacije republik in pokrajin.**«¹⁴ (podčrtal Z. M.)

¹² V Pusić: Disertacija kao provokacija, START, 25. 7. 1987. str. 37.

¹³ S. Mežnarič: Bosanci, RK ZSMS Ljubljana, 1986, str. 197.

¹⁴ Narodna armija, 6. 8. 1987, str. 3.

Prelaganje obveznosti republikam in pokrajinam za kadrovske situacije (in obratno) je igra, ki ima svojo ceno, katero trpijo starešine JLA, tisti, ki neposredno delajo z ljudmi in nimajo vpliva na »visoko politiko«. Posledice sodijo v domeno prerokb, vendar imajo lahko te domneve tudi realna tla — to je dejstvo.

3. Vzrok neustreznega položaja starešin JLA v Sloveniji

Študent: »Imate ‚Državo‘?«

Knjižničar: Je že izdána!«

V iskanju vzrokov za neustrezen položaj starešin v JLA izhajamo iz dveh elementov, in to:

1. Kakšen je organizacijski položaj starešin, oz. koliko lahko sami vplivajo na svoj položaj v JLA skozi obstoječe organizacije, ki so legalne in obstajajo za izražanje interesa starešin in

2. Kako globalni družbeno-politični sistem vpliva na neustreznost položaja starešin v JLA.

1. V JLA delujeta ZKJ in Zveza socialistične mladine. Ti dve družbeno-politični organizaciji (DPO) sta temelj izražanja interesov starešin in vojakov; preko njih lahko izrazijo svojo družbeno-politično aktivnost. (Pomembna je ugotovitev, da funkcije sindikatov v JLA ni. Verjetno to sledi iz tega, da JLA kot revolucionarna armada v družbi, kjer ima ZK vodilno vlogo, ne bo nikoli zašla v ekonomske ali kakšne druge težave, pa zato ni sindikata, in ker ima pomembno družbeno vlogo se ne sme niti pomisliti, da bi prišlo do nekakšnih ekscesnih situacij.)

O mladinski organizaciji ne bomo razpravljali, ker v JLA nihče, kdorkoli je pismen, ne bo nastopal pred mladino, ker je njena moč pri reševanju problemov enaka absolutni ničli.

Zveza komunistov v JLA deluje na istih principih kot tudi v družbi, osnovne organizacije so temelj akcije. Akcijska sposobnost je majhna zaradi neadekvatne razprave, in ko razprava uspe se odločitve prezentirajo komiteju, potem se zgubijo v piljenju in birokratskih odnosih. Najboljše opravičilo je to, da se problemi starešin niso rešili, kljub nizu razprav. ZK v armiji je povezana s »civilno«, ki spet ni enota. »Upoštevajoč, torej, družbene efekte, delovanja ZKJ, lahko konstatiramo, da je ta enotnost nezadovoljljiva.«¹⁶

Seveda ni potrebno biti preveč pameten, da bi razumeli, da so kanali za artikuliranje problemov zamašeni, a nereševanje problemov in neenotnost v akciji so spodbudili odhod starešin iz vrst JLA. Kajti, če bi se formirale »skupine za pritisk« bi bile kriva vera, na katero se nihče

¹⁶ V. Goati: ZKJ, KRIZA, Demokracija, CEKADE — Zagreb, 1986, str. 101.

ne upa pristati, zaradi izrednega pomena JLA za družbo. Žalostno dejstvo je, da odhajajo sposobni starešine, ki so si zagotovili alternativo vojnemu pozivu z izobraževanjem ob delu.

Starešinam ni tuje delo niti v realno težjih pogojih. Vsekakor se spekter problemov, zaradi katerih odhajajo starešine iz JLA širši, začenši s prekomandami, OD-ji, šolami itn.

2. Lastnost našega sistema je decentralizacija. Vendar pa so v času ustavnih reform različne nacionalistične strukture pomembno pritiskale na ZKJ. »Zato se decentralizacija v veliki meri uresničuje kot dezintegracija.«¹⁶

Dezintegracija je bila primerna priložnost za razvoj nacionalizma, kar je direktna negacija »skupnosti«. Skupnost se mora proizvajati, ker so nas tudi OS »skupne«. Kronična prisotnost nacionalizma pri nas, se lahko pojasni le s sistemsko rešitvijo. »V konkretnih okoliščinah se zdi bistveno, **da obstoječi politični sistem dvigne eno varianto nacionalizma na nivo konstitutivnega političnega principa.**«¹⁷

Princip nacionalizma, ki ga konstituira je ta, da se nobena oseba v Jugoslaviji kot državi ne more drugače izražati kot preko federalnih enot, kar govori, da je naš človek še vedno reduciran na nacionalistično načelo. »Njegov politični domet se kaže najbolj jasno v tem, **da občani, ki so se opredelili kot Jugoslovani, ne morejo realizirati del svojih političnih pravic.**«¹⁸ Sedaj je potrebno primerjati prej povedano, da starešine v Sloveniji nimajo alternativo asimilaciji, če želijo uresničiti svoje pravice in biti prilagojene osebe. To, da jih sistem asimilira in naredi za »ambasadorje bratstva in enotnosti« nikogar ne zanima.

Takšne posledice sistemskih rešitev so vzrok pojavljanju nacionalizma. V. Rus je že leta 1970 opozarjal na posledice: »Zaradi pokrivanja republiško teritorialnih skupnostih z nacionalnimi skupnostmi lahko v prihodnje pričakujemo veliko rast nacionalnih in nacionalističnih problemov.«¹⁹ Dezintegracija, podprta z nacionalizmom, je začela ples po Jugoslaviji. Ustvarjajo se enotni sistemi — tam, kjer je enotnost imperativ. Tako imamo osem šolskih sistemov, osem znanosti, PTT, neenotno železnico in pd., eo ipso, spodbuja se tudi **ustvarjanje osmih armad.**

Moč nacionalizma je s stališča obrambe, najbolj vidna na Kosovu — po izbruhu kontrarevolucije so ostale OS brez 1.100 rezervnih starešin.²⁰ Njihove glave in misli so za vedno odstopile od bratstva in enotnosti.

Za JLA je posebno pomembna skupnost, zato ker iz nje črpa svojo energijo, ker poudarja suverenost federalnih enot. Kolikor so naši na-

¹⁶ Ibid., str. 66.

¹⁷ Skupina avtorjev (Ž. Puhovski): Mladí i nacionalizam, Mladost, Beograd, 1984, str. 25.

¹⁸ Ibid., str. 26.

¹⁹ Nacija kao faktor kočenja društvenog razvoja, NAŠE TEME, 7—8/70, str. 1380.

rodi »skupaj«, toliko je tudi armada »skupna oborožena sila«. No, naš sistem gre v konfederacijo, ki je surogat skupnosti, ker poudarja suverenost federalnih enot. »Kolikor nam je znano, niti ena sodobna federacija, razen SFRJ, ni z zvezno ustavo proklamirala državne suverenitete posebnih enot.«²¹

Rekli smo, da je nacionalizem negacija skupnosti. Če pustimo JLA nacionalističnem harakiriju, ki pretendira k jugoslovanstvu kot skupni sili, potem vidimo to kot bitko Davida in Golijata. Obkrožena z nacionalistično zavestjo mora JLA popustiti nacionalizmu, če želi obstajati. Ves sistem vsiljuje tezo, da se JLA, v bistvu, obnaša **nesistematično**. »Kategorijalna struktura našega sistema ne pozna dialektične enotnosti posebnega in skupnega (interesa), ampak skoraj precizne delitve med njimi. **Skupni interes je nekakšen »ostanek«, ki ga posebni interesi sporazumno uresničujejo v federaciji.**²² (podčrtal Z. M.) Koliko bo JLA tisto, kar je in koliko bo položaj osciliral, bo odvisno od sporazuma.

V tej luči ni nič presenetljivo, niti večji OD starešin TO, niti karkoli drugega. Starešine TO so finančno vezane za konkretno sistemsko tvorbo — občino in republiko, JLA pa za federacijo, v katero želi vsakdo čim manj dati in čim več vzeti.

Medtem se v vseh ostalih dogovorih opuščajo interesi delavskega razreda. Ti interesi se prekrivajo z nacionalnimi in težko jih je sploh identificirati pod birokratskim gospodarjenjem posebnega nad občim. Republike postajajo svetinje, ki krepijo svojo državnost, spori z JLA, ki pretendira na skupnost v pogojih, ko se ta razume kot ovira za še večjo republiško državnost, so izraz oviranja razvoja republik tudi na področju obrambe.

»Zaščita nacionalnih interesov se nujno spreminja v ozko omejeni in kratkovidni nacionalizem, ki je nezdržljiv z resničnimi interesi delavskega razreda.«²³ V tako zastavljenem problemu postaja položaj starešin jasna kategorija. Z ozirom, da nimajo utemeljitve v republici, ampak v federaciji se armada kaznuje s kadrovskim poslabšanjem, materialno destimulacijo, neenakopravnostjo njenih pripadnikov itn.

Postavlja se tudi vprašanje, ali je slučajno odstopanje od participacije v starešinskem sestavu naključno in naravno zavračanje nekaterih ključev ali je to premišljena logika, ki ima temelj v sistemskih rešitvah.

Povsem drugačen pomen dobijo tudi prizadevanja za civilno in humano družbo (nihče ne more oporekati njihovi progresivnosti). Poglejmo tudi zaradi česa. Forsiranje nacij je nezdržljivo s civilno in humano družbo. »Povprečen človek danes pridobi občutek identitete

²⁰ Poročilo predsedstva SFRJ o razmerah in problemih notranje in zunanje politike, Večernje novosti, 9. maj, 1987.

²¹ J. Mirić: Sistem i kriza, Cekade, Zagreb, 1985, str. 31.

²² Ibid., str. 56.

²³ N. Pašić: Razgovori i rasprave o političkom sistemu, Partizanska knjiga, Beograd, 1986, str. 131.

na osnovi njegove pripadnosti naciji, a ne na osnovi dejstva, da je »sin nekoga.«²⁴ Nelogičnost prizadevanj za civilno in humano družbo, je poleg velikanskega blatenja posameznih institucij, in istočasnega forsiranja lastne nacije zelo nevarno, saj je vprašljiva iskrenost takšnih zahtev! (Seveda nihče ne zagovarja obstoječega stanja in ne predlaga opustitev kritike, nasprotno, tudi kritika je potrebna kot smerokaz razvoja).

4. O možnih rešitvah

Ko smo obravnavali sistem, smo ugotovili, da je »trenutni« neadekvatni položaj starešin JLA v Sloveniji proizvod sistema, ker je dosegel ekstremno negativen trend.

Na osnovi povedanega, lahko nakažemo tudi rešitve:

1. Starešine morajo biti plačane po področjih (republikah), ker je edino tako možno najti realno povprečje za realni standard. Zavračanje takšnega »plačila« ima argument v teritorializaciji armade. Če se tako misli o OD, potem se je potrebno izogniti tudi teritorializaciji šol, kulture, politike itn. Izogibati se je treba slovenskemu standardu, starešine niso v laboratoriju pod idealnimi pogoji življenja. Nasprotno, trpijo vse vplive in dogodke teritorija kjer živijo. Nesmisel sklicevanja na takšne argumente nima ustrezne logike v življenju. Če se omenjeni način izplačila OD sprejme pri »civilnih osebah, ki so v službi JLA«, zakaj potem izjeme, in s tem tudi postavljanje v objektivno težji ekonomski položaj. Drugič, če se sprejme omenjeni način plačila, starešine ne plačuje republika ampak federacija, kar pove, da armada ni, v dobesednem pomenu, republiška. Je skupna, vendar ta atribut zgubi, če v tej skupni armadi ni »mojih« starešin!

2. JLA mora sprožiti vprašanje družbenopolitičnega položaja starešin v Sloveniji in drugje, kjer so potrebe. Da se ne prepuščajo asimilaciji z grobim zavračanjem alternativ, razen ene. Vprašanje šol, jezika, pravic »jugoslovanov« itn. ni marginalno, nasprotno, vprašanje je bistvenega pomena.

Če pretendiramo za jugoslovanski kulturni in politični prostor moramo zagotoviti tudi njegovo materialno osnovo. Zaradi tega bo starešina vedno vključen v ožjo družbenopolitično skupnost, in njihovi potomci zaradi tega ne bodo nikoli sposobni za spremembo okolja. Asimilacija ni otroška igra, s seboj nosi tudi niz negativnih posledic, prvenstveno političnih.

3. Spremembe, ki bi izboljšale položaj starešin, morajo biti systemske. Zagotoviti se mora ustrezen položaj za prioritete organizacije in institucije, ki so potrebne vsem. Obstoječi sistem neizogibno pelje v dezorganizacijo družbe in armade, kar je samo vprašanje časa. Ni izklju-

²⁴ E. Fromm: Zdravo društvo, Rad, Beograd, 1963, str. 74—77.

čena možnost verižne reakcije v JLA, začelo se je v Sloveniji, toda veriga ima še sedem obročev. Ali so enako trdni in (ne)odporni na družbena gibanja? »Ves sistem je politično in pravno projektiran na imaginarni (neobstoječi povprečni) zgodovinski zavesti jugoslovanske družbe in zaradi tega je antizgodovinski.«²⁵

Sistem je potrebno vrniti iz oblakov v zgodovino (oblake pustimo pesnikom), a ljudem njihovo realno življenje. Seveda, prizemljitev je (bolj ali manj) boleča. Čeprav so zakoni zakoni, neusmiljeni za človeka in neobčutljivi za njegovo bolečino posebej tisti, katerih izvrševanje ni odvisno od ljudi, ampak od zgodovine in narave. Selekcija ni lastnost samo živali, ki imajo ali nimajo inteligenco, moč govora, ampak velja tudi za sisteme. Boljši gre naprej, ostalim komandira STOJ! komanda je lahko tudi bolj groba od vojaške, če priznamo to ali ne.

Sprememba sistema je nujnost. Kaj spreminjati v sistemu? To vprašanje ne bi širše eksplicirali, saj so o njem napisane knjige in študije, od kritičnih analiz naprej. Spremembe, ki jih predlagajo npr. prof. dr. Jovan Mirić, Najdan Pasić in drugi, se zdijo povsem realne in tuzelmske. Zdi se, da bi to morala biti tudi osnova, če želimo naprej.²⁶

Prevedla M. B.

²⁵ Skupina avtorjev (N. Jovanov) »Savremeno društvo i sociologija«, Zbornik del s srečanja: »Proturečja i razvojni problemi savremenog jugoslovenskog društva«, Globus, Zagreb, 1986, str. 167.

²⁶ Prim: Sistem in kriza ter ostale citirane knjige o vprašanih sprememb sistema.

čena možnost verižne reakcije v JLA, začelo se je v Sloveniji, toda veriga ima še sedem obrobov. Ali so snake trdni in (ne)odporni na družbena gibanja? »Ves sistem je politično in pravno projektiran na imaginarni (neobstoječi povprečni) zgodovinski zavesti jugoslovanske družbe in zaradi tega je antizgodovinski.«²⁸

Sistem je potrebno vrniti iz oblakov v zgodovino (oblake pustimo pesnikom), a ljudem njihovo realno življenje. Seveda, prizemljitev je (bolj ali manj) boleča. Čeprav so zakoni zakoni, neumljeni za Slovence in neobčutljivi za njegovo bolečino posebej tisti, katerih izvrševanje ni odvisno od ljudi, ampak od zgodovine in narave. Selekcija ni lastnost samo živali, ki imajo ali nimajo inteligenco, moč govora, ampak velja tudi za sisteme. Boljši gre naprej, ostalim komandira STOJI komanda je lahko tudi bolj groba od vojaške, če priznamo to ali ne.

Sprememba sistema je nujnost. Kaj spreminjati v sistemu? To vprašanje ne bi širše eksplicirali, saj so o njem napisane knjige in študije, od kritičnih analiz naprej. Spremembe, ki jih predlagajo npr. prof. dr. Jovan Mirić, Najdan Pašić in drugi, se miijo povsem realne in temeljne. Ždi se, da bi to morala biti tudi osnova, če želimo naprej.²⁹

Prevedla M. B.

IZ DRUŽBE

²⁸ Skupina avtorjev (M. Jovanov) »Sistem i sociologija«, Zbornik del s predavanj: »Problemi i razvoja savremenog jugoslovenskog društva«, Globus, Zagreb, 1978, str. 103.

²⁹ Prilož. Sistem in kriza ter ostale eseje o vprašanjih sprememb sistema.

Tonči Kuzmanič

Gramsci: Urejena družba kot civilna

I. Nastavljanje

Zanimanje za kompleks civilne družbe je v danih zgodovinskih, predvsem pa »političnih« koordinatah v zadnjih letih nesluteno pridobilo na pomenu. V smislu zgodovinskega (ne fizikalnega) časa bi na tem prostoru lahko govorili celo o tem, da se je »vprašanje« (kot »vprašljivost« funkcionira ta kompleks predvsem v ontološko nastavljenih mišljenjskih in oblastvenih strukturah vpričnosti)¹ civilne družbe porodilo kar čez noč.

Preseneča še nek novum in sicer ta, da je set civilne družbe v zadnjih dvajsetih letih (kot prelomnico bi nemara lahko vzeli svetovna revolucionistična dogajanja iz leta 1968) poleg tega, da se je globalna pozornost premaknila k njej (kar velja predvsem za »evropsko levico«), sestopil iz mirnih filozofskih, kontemplativnih in siceršnjih višav v hrupno pritličje dnevopolitičnih, socioloških, politoloških aktualnih dnevnih tem in dogajanj. Namesto relativno redkih knjižnih in strokovnih objav strokovnjakov za to področje, se je pojavila množica brošur, časopisnih prispevkov in krajših dnevnoaktualnih zapisov. Če je bila civilna družba še včeraj privilegij in vrtiček nekaterih zasebnikov, je danes last neprimerno širšega kroga mislečih, predvsem pa najširšega bralstva. »Tematika« civilne družbe je torej na sebi prestala nekaj, čemur bi lahko rekli demokratizacija, bolj natančno pa popularizacija.

* Gre za prispevek, ki ga je avtor predstavil na mednarodnem posvetu »Gramsci in sodobnost«, ki je potekal v Ljubljani 28. in 29. septembra 1987 v organizaciji Jugoslovanskega centra za samoupravljanje E. Kardelj iz Ljubljane, MC CK ZK Slovenije in sekcije Istituto Gramsci (Bologna).

¹ Prim. V. Jalušič, »Žensko vprašanje« kot izvržek«, Ljubljana, Problemi, št. 9/1986.

Na videz paradoksalno pri teh demokratizirajočih in popularizirajočih dogajanjih v zvezi s civilno družbo je natanko to, da se kompleks civilne družbe pojavlja prav v trenutku, ki bi ga lahko poimenovali »kriza demokracije« ali pa vsaj »pesimizem-v-zvezi-z-demokracijo«². Bolj natančno: v trenutku krize t.i. večstranskarkih demokracij, kajti začenši z ZDA prek stare Evrope tja do daljnje Japonske se zdi, kot da bi strankarska demokracija ne bila več tisti zgodovinski ferment, ki je zmožen prešiti porojene in porajajoče se strukture razlikovanj; kot da ni več središča tehtnice, okoli katerega se lahko še naprej vrtijo te ali one razlike in celo skrajnosti, nato pa se umirijo v nekem, »vsaj« zunanjem, ravnotežju dežele, države.

Če se ustavim pri evropskem vidiku omenjenega »duha časa«, je treba pristaviti, da se tovrstna kriznost kaže tako v večstrankarskih kot tudi v enopartijskih in/ali brezpartijskih demokracijah.³ Če velja, da so v krizi večstrankarske, »parlamentarne« demokracije, potem za demokracije demokratičnega centralizma (enorazredne in enopartijske združbe socializmov)⁴ velja, da se nahajajo šele na pragu kriznosti. Razlika med temi »krizami« je v tem, da pri večstrankarskih demokracijah kriza funkcionira kot del nekega cikličnega obračanja, medtem ko krize v sistemih demokratičnega centralizma delujejo kot dejavne strukturalne nemožnosti.⁵

Abstraktno dojeto se vse te silnice, od kompleksa civilne družbe prek demokracije večstrankarskih sistemov in demokracij demokratičnega centralizma tja do kriznosti in nemožnosti, na nek nenavadno aktualen način stikajo prav v mišljenjskem prispevku Antonija Gramscija, ki bi se ga glede na predtekst dalo dojeti kot neke vrste mejnega avtorja.

² Prim. recimo M. J. Crozier, S. P. Huntington, J. Watanuki, *The Crisis of Democracy*, Copyright 1975 by The Trilateral Commission; *Kriza demokracije*, Globus, Zagreb, 1982 ali pa Claus Offe, »Družbena moč in politična oblast«, *Delavska Enotnost*, Ljubljana 1985.

³ Morebitnemu ugovoru, da je govorjenje o enopartijskih/brezpartijskih demokracijah nesmiselno (ker že »v pojmu« niso demokracije), bi (vsaj hipotetično) ugovarjal s konceptualnim razlikovanjem med substancialno in subjektivno demokracijo. Če lahko za prvo rečemo, da je demokracija zgrajena na konceptu enakosti pred zakonom kot Substanco, ki ga predstavlja tako ali drugače organizirana subjektiviteta funkcioniranja ustavnosti, pa gre v subjektivni demokraciji za enakost pred Substanco-Zakonom, ki funkcionira kot subjektivnost in kjer je Zakon per definitionem nadomestljiv s svojim (revolucionarnim) predstavnikom.

⁴ Prim. o tem v T. Kuzmanić »Labinski štrajk«, ki bo v kratkem izšla pri ljubljanski zbirki Krt.

⁵ Če to razlikovanje vsaj na grobo operacionaliziram, potem gre za vprašanje razlike med zgodovinsko dediščino splošne volilne pravice, neposrednih, rednih volitev, »konkurenčnih partij« (Offe), svobode tiska, govora, zbiranja in organiziranja... na eni strani in pa mankom le-teh na drugi, ki se kaže v relativno pestri paleti različnih konstitucij in konstrukcij tega manka. Razlikovanju med »krizo« in »nemožnostjo« bi se dalo približati še na osnovi »principa modernosti« (Hegel), kjer prva, krizna »plat« že zdavnaj funkcionira po teh zakonitosti, druga pa si to šele skuša pridobiti. Pomembnejša točka tovrstnega razlikovanja bi bila nemara tudi v obravnavanju individualitete in subjektivnosti v teh različnih zgodovinskih strukturah.

Kako se te silnice stikajo, bom skušal nakazati s primerom ene možnih tematizacij funkcioniranja kategorije »civilna družba« (la società civile) v njegovem mišljenjskem ustroju.

II. Marxu nasproti

V sicer nedoločljivem korpusu t.i. zgodovine politične in politizirajoče filozofske misli je že obveljalo, da je civilna družba izvirno metodološko-praktično oprijemalo Hegel-Marx tradicije, čeprav pri tem skozi različne nedorečenosti prihaja do prav pristrčnega izogibanja »izvirnejšim«⁶ avtorjem kot so npr. Adam Ferguson, David Hume, Thomas Paine in še kdo.⁷ V tako karseda omejeno zastavljenem dojetju velja, da je civilna družba bolj kone »lepša polovica« nekega para, čigar slabšo polovico ustvarja t.i. politična (država, družba...). Grasci prav gotovo sodi v to pobočje tematizacije civilne družbe, toda s posebnostmi, med katerimi so le nekatere predmet tega zapisa. Med gramscijevske posebnosti sodi vsekakor tudi naslednja določitev pomena civilne družbe:

»Treba je razlikovati civilno družbo (la società civile), kot ja podana pri Heglu in pa v smislu, v katerem se uporablja v teh zapiskih (se pravi v smislu politične in kulturne hegemonije (l'egemonia) ene družbene skupine nad celotno družbo; kot etično vsebino države), od smisla, ki ga temu dajejo katoliki, za katere je civilna družba politična družba (la società politica) ali država konfrontirana z družinsko družbo (la società familiare) in cerkvijo«.⁸

Glede na cerkveno-katoliško določitev civilne družbe se ima Gramsci očitno za heglovca, toda ko se na strukturno »cerkveno mesto« tovrstnega samodoločanja postavi Marxa, potem Gramsci pritegne njemu, ne pa Heglu. Nekoliko bolj pazljivemu bralcu vsekakor ne bo ušlo Gramscijevo branje Hegla, ki se mu potihem imputira več kot naivno dojetje civilne družbe prek nekakšnih »družbenih skupin« (razredov) ipd.

III. Gramscijeva želja

Od kod izhajati pri Gramsciju, ko gre za civilno družbo? Gramscijevi teksti, ki se tako ali drugače ubadajo s kompleksom civilne družbe,

⁶ Številni indici so, ki navajajo na ugotovitev, da je npr. Marxov pojem »civilne družbe« fergusonovskega ne pa heglovskega porekla, kot to ponavadi trdijo številni interpreti. V tem smislu kaže Marxovo bürgerliche Gesellschaft prejkone prevajati kot »meščansko« ali »občansko«, ne pa »civilno družbo«. V zvezi s tem prim. npr. Gary Teeple: *Marx's Critique of Politics (1842—1847)*, University of Toronto Press, Toronto, Buffalo, London 1984.

⁷ Tukaj bi se bilo treba nemara vrniti še bolj nazaj v »temačni srednji vek«, toda naj to na tem mestu zadostuje. Prim. J. Keane v zborniku »Socialistična civilna družba?«, Krt, 1985.

⁸ *Opere di Antonio Gramsci, Passato e presente: La società civile (Q VIII)*, G. Einaudi Editore Torino 1952, str. 164.

se že pri površnem branju izkažejo kot izrazito nesistematični, fragmentarni, v nekem oziru celo neurejeni. Velika večina interpretov tega vpijočega dejstva bodisi sploh ne opazi in se ga sploh ne loteva, ali pa ga ima za nekakšno normaliteto, ki jo pojasnjuje prek »zunanjih okoliščin«, prek fašističnosti takratnih dogajanj itd. Zapisi pa, ki so nastali v ječi, kot da že na sebi potrjujejo tovrstne bolj ali manj eksplicirane domneve.

Ker bomo skušali dati argumente v prid prekinitve tovrstnega branja Gramscija, bomo izhajali iz podmene, da mora obravnava Gramscijevega dojetja kompleksa civilne družbe zavrtni samoumevnost in zunanje upravičevanje samega stanja tekstualnih faktov, preseči interpretacijo fragmentarnosti, nesistematičnosti in neurejenosti kot rezultanto »zunanjih okoliščin« ter se obrniti k notranjemu funkcioniranju kategorije civilne družbe glede na tekst in kontekste v Gramsciju samem.

Samo naključnega bralca Gramscijevih tekstov lahko preseneti dejstvo, da je mesto predvidene, točneje za-želene sistematičnosti in urejenosti tisto, ki tekstu kot-da-uhaja: vmeščeno je v nekakšno transcendentalnost, transtekstualnost in bi se najraje samoprikazalo kot tekstu zunanje.

To navidez tekstu zunanje, uhajajoče, pa se na ravni Gramscijevega teksta upodablja v točkah prikazovanja in pojavljanja »urejene družbe« oziroma »etične države«, ki ju Gramsci poimenuje tudi »civilna družba«. Gramscijevega teksta zato v nobenem primeru ne kaže brati na ravni tistega, kar je avtor dejansko (»resnično«, »pravzaprav«, »v-bistvu) mislil, temveč zgolj na ravni tega, kar je rekel. Prav tako se kaže odreči posthumnemu urejanju Gramscijevih kosov v neko smiselno, urejeno celoto, ki tako ali drugače zrcali željo tistega, ki išče »bistvo« v tej ali drugi Gramscijevi parcialni izjavi. To pa pomeni tudi to, da sklicevanje na »urejeno družbo«, »etično državo«, »civilno družbo« itd. ni nobena »izven mišljenja obstoječa« realiteta, trdna dejanskost, ni nič takega, kar bi danemu (torej Gramscijevemu) tekstu bilo zunanje, ampak je znotrajtekstualno (čeprav metametodološko) drobje njegove konstrukcije. Še več, stava tega zapisa je, da kaže tovrstna mesta iztirjene in hkrati zaželene urejenosti prebrati kot organizatorje njegovega teksta in jih kot takšne dojeti natanko v ravni teksta samega: kot simbolizacijo tistega, kar naj bi po nekaterih določitvah bilo nesimbolizirano. (Mar ni prav v teh točkah presežek vseh revolucionirajočih, tekstom uhajajočih in na »prakso« se naslanjajočih postavitev?)

Potemtakem je odgovor na vprašanje »od kod izhajati pri Gramsciju« v tem, da je treba izhajati iz same »Gramscijeve želje«, iz tistega »etizirajočega«, »urejevalnega« in »urejenega«.

Po našem mnenju se šele potem lahko vprašamo »kaj to pomeni«, se pravi, kaj civilna družba pri Gramsciju pomeni, kaj pomenita Gramscijeva »urejena družba« ali pa »etična država«... Toda vprašanje

»pomena« bomo lokalizirali takole: kaj pomeni za organizacijo teksta, besedišča, ne pa »za nas«, še manj pa »za dejstva« ali pa za proslulo »dejanskost«. Torej zgolj glede na to, kako se okoli tega konec koncev praznega in nezapolnljivega mesta vrtijo druge kategorije oziroma konstrukti. Če rečemo z iztekajočo se marksovsko opredelitvijo, gre za »idealistično« postavitev, ki se ubada z organizacijo branja, ne pa za »dojetje«, v katerega je že vedno in hkrati apriori investirana in zakrita »naša želja« prebrati v Gramsciju tisto, kar bi pravzaprav hoteli prebrati; najti torej tisto famozno »dejansko-st«, »resnično-st«, za katero se vedno nahajamo »mi«, in sicer kot post-festum prihajajoči subjekt, ki ne le da vé, ampak ki ritensko instalira to, kar bi rad.

IV. Žetoniranje s civilno družbo

Skušajmo sedaj slediti Gramscijevi rabi konstrukta civilna družba; odgovoriti na vprašanje, kaj civilna družba pri Gramsciju je. Pri tem si bomo pomagali z vpeljavo razlikovanja treh različnih avtorjevih pristopov ali treh plasti Gramscijevega pristopa k temu problemu. Poimenovali jih bomo: pozitivistični, kreativistični in revoluconarni.

Najbolj pogosta je tista eksplikativna Gramscijeva opredelitev civilne družbe, da je to neko »območje«, ki skuša znotraj širšega »sistema« situirati neko ožje območje (podsystema?) — civilno družbo. Tovrstna mesta so naslednja: civilna družba je območje, ki »deluje brez ‚sankcij‘ in brez taksativnih ‚obligacij‘«, ki pa kljub temu »izvaja kolektivni pritisk in dosega objektivne rezultate pri oblikovanju navad, načina mišljenja in delovanja, moralnosti itd... (227).⁹ Prav tako gre za območje, ki pripada »zasebnim silam« (235), v katerem se lahko »raziskuje« (245) in znotraj katerega eksistirajo tudi takšni »organizmi« kot so recimo »stranke« (245). Območje civilne družbe ima svojo »zgodovino« (294), občasno pa v funkciji zgodovine »nastopa« zgodovina »podrejenih razredov¹⁰ (294). Če se nekoliko bolj obrnemo v notranjost območja civilne družbe, potem Gramsci trdi, da v njem kar »mrgoli različnih sil« (236) poleg omenjenih strank pa so tu še »cerkev« (224), »sindikati« (245) itd.

Izven območja civilne družbe pa se nahajajo tako področje t.i. produkcije stvari kot tudi »pravo in država« (234).¹¹ Celoviteje gledano je za prvi, pozitivistični sloj Gramscijevega pristopa značilno, da nastopa kot avtorska subjektiviteta, ki gleda civilno družbo tako, da do nje

⁹ Številke ob navedkih pri katerih ni nadaljnjih opredelitev označujejo strani v slovenski izdaji Gramscijevih izbranih del.

¹⁰ Gledano z vidika tematizacije novih družbenih gibanj, je mogoče najbolj plodno polemično razmerje z Gramscijem vzpostaviti na treh točkah: konceptu strank in Partije, točki osvajanja oblasti ter delokracijskem »izhodu« v marksovsko pobočje samoosvobajanja dela in/ali delavskega razreda.

¹¹ Dokaj koncizno izpeljavo kritike civilne družbe pri Gramsciju kot skupka »družbenih razmerij, ki leži med ekonomsko strukturo in državo«, lahko najdemo v John Urry: *The Anatomy of Capitalist Societies*, Macmillan Press 1983.

ohranja neko distančno razmerje. To je tudi razumljivo, kajti gre za poskus pristopa k tistemu, kar že je, investicijski učinek želje spreminjanja pa je še bolj konec zabrisan. Poleg »pozitivističnega« sloja obravnave civilne družbe kot »območja«, v katerem se Gramsci pojavlja kot raziskovalec obrnjen k svojemu »materialu«, sta pri njem prisotna vsaj še dva.

Naslednjemu bomo rekli kreativistični, kajti v tem sloju gre za plodno (tudi v umetniškem smislu) produkcijo sinonimov in simbolov, ki bi naj bolj osvetlili civilno družbo: rekli bomo — jo prešili. Tukaj Gramsciju civilna družba že funkcionira kot »znak«, točneje kot žetonček, ki se po potrebi lahko izenači npr. s »hegemonijo« (223) ali pa z »zasebnim' aparatom ,hegemonije'«, kot taka pa civilna družba nastopa kar kot del »vladnega aparata« (234/235). »Izvajati hegemonijo« pa zanj pomeni isto kot »ustanoviti državo« (276). Tudi najboljši »pomen demokracije« po Gramsciju lahko dobimo, »če ga povežemo s pojmom ,hegemonije'« (259) itd. Če smo prej skupaj z Gramscijem zatrdili, da sta »pravo in država« izven območja civilne družbe, potem v ravni njegovega kreativističnega prijema to preprosto ne drži več. Kajti sedaj je k tej zadevi treba pristopiti bistveno drugače, na delu je že dialektika. To pa ne pomeni nič drugega kot to, da je civilna družba »tudi sama ,država'« oziroma še bolj natančno, da je »pravzaprav država sama« (235). Nekaj podobnega se zgodi tudi na tistih mestih, kjer civilna družba nastopa kot »urejena družba«, »etična« in celo »kulturna država« (231). Skratka: investicije revolucionarnega pogleda so tukaj že močno na delu, žetoniranje s kategorijami in pojmi, ki to prenehajo biti in zafunkcionirajo kot konstrukti, pa postaja vedno bolj pogosto.

Ker je država pri Gramsciju dojeta kot tista, za katero se predpostavlja, da je »podvržena težnji po odmiranju«, je civilna družba dalje tudi sinonim za »urejeno družbo« ali »etično državo« (237). Prav točka »odmiranje države« je ključnega pomena za dojetje civilne družbe pri Gramsciju, ali z njegovimi lastnimi besedami rečeno, to je »vprašanje temeljnega pomena« (237).

S tem smo prišli na rob tretjega sloja (pristopa), ki se od kreativističnega najbolj razlikuje v točki vpeljave revolucionarnega subjekta in sicer tako v raven teksta (ki ga potem organizira na popolnoma odkrit način) kot tudi v tisto drugo plast, ki je tako značilna za revolucionizme — »dejanskost«, in v kateri gre za ta ali drugačna preseganja in/ali ukinjanja. Če na kreativistični ravni Gramsci vstopa v svoj tekst kot tisti, ki ve (npr., da je civilna družba hegemonija), potem v tej revolucionarni ravni zafunkcionira še kot tisti, ki ve, kaj je treba storiti znotraj tega, kar boja je in seveda kot tisti, za katerega se predpostavlja da ve, kaj bi se iz vsega tega lahko »praktično«¹² izcimilo.

¹² Ne gre spregledati, da je Gramsci eden prvih »filozofov prakse« v smislu, v katerem smo se z njim srečali na prelomu iz šestdesetih v sedemdeseta leta.

Za ta način in sloj obravnave (vseh) vprašanj in potemtakem tudi civilne družbe, je značilno, da je absoluten, torej nevprašljiv. Za civilno družbo to pomeni dokončno osamitev in utrditev v tako ali drugače manipulativni žetonček, ki se ga lahko »misli« s stališča, ki absolutu najbolj ustreza. Ena takih nosilnih obravnav civilne družbe je tista s stališča »razreda, ki prikazuje samega sebe kot zmožnega asimilirati vso družbo« (234).¹³ Samo kolikor je civilna družba mišljena iz tega onstranskega pogleda na svet, je (prav ta civilna družba) sposobna tudi česa takega kot je »vase vsrkati državo in pravo kot nepotrebna, ker sta izpolnila svojo nalogo« (234).

Seveda je te besede mogoče izreči zgolj na ravni tistega, za kar se predpostavlja, da bi lahko bilo (če bo). Da pa bi prišlo do tega, kar bi po definiciji lahko bilo, je v pobočju določanja civilne družbe treba storiti še nekaj pomembnejših operacij, med katerimi bomo omenili le ključno gesto. To je instalacija aprioristične strukture v zgodovino, poskus, da se ji vdahne življenje. Za to je h konstruktivni civilni družbi treba postaviti njegovega drugega, njegov plesni par, pri Gramsciju sfero »političnega«. Tako je npr. treba civilni družbi prišteti »politično družbo«, če hočemo dobiti »državo« (237),¹⁴ pri čemer kaže »politično družbo« zapopasti kot »oklep prisiljevanja« glede na »civilno družbo ali hegemonijo« (237). Toda tudi tokrat je treba razlikovati »civilno družbo« od »civilne družbe« (294).

Med politično in civilno družbo pri Gramsciju obstaja tudi »boj«. Po eni strani se lahko govori o »razkolu« (261) med tema dvema družbama, po drugi pa tudi o medsebojnih »organskih odnosih« (294). Ti organski odnosi pa v »svoji konkretnosti« (!) rezultirajo v »temeljni zgodovinski enotnosti«, ki je vedno »zgodovinska enotnost vodilnih razgledov«, ki »poteka v državi« (294) itd., itd.

Z znotrajtekstualnimi izpeljavami Gramscija, ki smo se jih tukaj le obrobno oprijeli, bi lahko pleteničili v neskončnost. Konec koncev je to bilo že nemalokrat storjeno in nemara bo tudi v prihodnje.

Toda tovrstno javno opravilo se nam ne zdi ne »koristno« in ne nujno. Po rezultatih našega branja sodeč, se znotraj Gramscijevega mišljenja enostavno ne da zagrabit pomena civilne družbe (hudo podobno je tudi z drugimi kategorijami/konstrukti) in odgovoriti na vprašanje »kaj-to-je«. Enostavno zato, ker je to tisto, kar »ni« — in ker tega ni. Tudi s pomočjo »kategorij« in kategorialnih sklopov, ki se nahajajo »v orbiti« civilne družbe (hegemonija, politična družba, etična država, urejena družba, kulturna družba, razred, država-raz-

¹³ Tovrstnih hokus-pokus semoubeseditve delavskega razreda (»prikazovanje samega sebe«) bi se pri Gramsciju lahko nabralo za lep kupček. Seveda gre za konstitutivno slepo polje glede na mesto delavske simbolizacije, glede na producenta »pomenov« in (samo)prikazovanja delavskega razreda. Na Partijo torej, ki jo Gramsci iz svojega zornega kota enostavno ne zmore misliti; zato pač, ker prav ta piše skozi njegovo roko in misli z njegovo glavo.

¹⁴ Na nekem drugem mestu Gramsci kategoriji »država« in »politična družba« (294) rabi kot sinonima.

red...) se tega pač ne da storiti. Enak rezultat dobimo tudi, če gremo raziskovat plat tistega, kar civilna družba ni. Kakorkoli obrnemo, gre za »neulovljivo stvar«. Edino, kar se iz tovrstnega mučnega in dolgotrajnega početja lahko izcimi, je sklep, da gre za neko verižno linijo povezav vseh kategorij, za neskončno baterijo označevalcev, drsenje pomenov... Značilnost delovanja Gramscijevega teksta je ta, da vse kategorije sicer napotujejo na neko pozitivno določitev, da pa obenem v svojem »jedru« stojijo na neki negativiteti, ki nas in kategorije s katerimi eventualno imamo opravka, napotuje nekam dalje: točneje naprej-k-nečemu.

Kakorkoli že, v tej točki bomo civilno družbo pri Gramsciju določili kot zaželjeno, celo nujno (izrečeno seveda z železne pozicije prilasčanja svobode) konstrukcijo projekta (pre)ureditve družbe, vzpostavitve nove (civilne) združbe.

V. Odmiranje države

Najbrž je prav v revolucionističnem sloju Gramscijevega obravnavanja civilne družbe, ki je fundamentalen za poprejšnja dva, ključna tista podmena, v kateri nastopa nek razred, ki da je (brez ostankov?) »zmožen asimilirati vso družbo«. ¹⁵ Še več: ne gre toliko za podmeno, kolikor za perspektivo, pogled, od koder se vse nakazuje in nastavlja kot možno, priročno, spremenljivo in od koder se z vsem lahko manipulira: tudi s takimi strukturami kot so »vsa družba« ali pa »država in pravo«. Pri tem pa sploh ne preseneča dejstvo (strateško ali taktično?) dvostopenjske asimilacije. ¹⁶ Najprej bi naj »razred« domnevno občega vsrkal »vso družbo«, nato pa bi naj ta združba razreda in vsrkanе družbe (ki se ji šele v trenutku izpeljanega vsrkanja »vse družbe« lahko reče, da je civilna) ¹⁷ požrla še »državo in pravo«! Češ da sta »nepotrebna, ker sta izpolnila svojo nalogo« (234)!

Ortodoksko rečeno: »prava perspektiva« Gramscijevega postavljanja civilne družbe je odmiranje države (ukinitev je nemara začasno dana v oklepaj in dojeta kot rezultat odmiranja). Natanko tukaj po našem mnenju kaže pristopiti k razvozlanju vseh drugih pomenov, ki so pilepljeni na ta kompleks. Na enem najbolj konciznih mest v tem oziru avtor pravi, da bi naj prav »izrazi ‚etična država‘ in ‚civilna družba‘ pomenili, da je bila ta ‚podoba‘ države brez države pred očmi največjih znanstvenikov politike in prava« (237, Podč. T. K.). Tu je

¹⁵ Ker se v tem tekstu ne nameravamo spuščati v partijsko-religiozna vprašanja, bomo namenoma abstrahirali ozadje »razreda, ki je zmožen asimilirati vso družbo«, se pravi Partijo gramscijansko kolektiviziranih intelektualcev.

¹⁶ Seveda gre za strukturalno (četudi obrnjeno) vzporednico dvofazni revoluciji: najprej buržoazna, potem pa še socialistična.

¹⁷ Natanko od tod bi kazalo izpeljevati tako Gramscijevo povezavo civilne družbe (prek hegemonije) s pravšnjim »pomenom demokracija« kot tudi njegovo (prek Marxa) navezanost na Fergusonov (ne pa Heglov) pomen konstrukta civilne družbe.

skorajda povsem jasno, kako Gramsci postavlja civilno družbo in kam, v katero smer namerava izpeljati svoje nastavke. Na enem mestu so zbrani vsaj tile elementi: Marx, Engels (delno tudi Lenin) ter kot nosilno to, kar bi lahko imenovali »leseno železo«: odmiranje države, ki jo Gramsci imenuje »država brez države«.

VI. Mehka varianta

Toda ker je bil Gramsci v svojih revolucionizirajočih teoretizacijah obrnjen bolj proti »nadstavnim dogajanjem«¹⁸ svojega časa, se utegne zazdeti, da njegov delno razdrobljeni ontologizem ni s tega sveta: kot da bi ne bil — če se nekoliko pritlično izrazimo — podkleten z ontologijo dela, kritiko politične ekonomije itd. Toda temu ni tako. Celo obdobje njegovega substancialnega snovanja (faza svetov in siceršnjih naskokov na kraljestvo dela) je bilo (in tako je tudi ostalo) posvečeno delavskemu razredu (klasično dojetemu kot producentu stvari), »kolektivnemu človeku« in/ali »človeku-kolektivu« (254) itd. Ena najbolj dognanih definicij s tega pobočja pa je nemara tisto mesto, kjer stopi ontologija dela na plano v najbolj goli obliki: »vsak razred je«, pravi Gramsci, »v bistvu ekonomsko dejstvo« (276). Od tu naprej bi bilo treba nadaljevati pot znotraj te(le)ologije dela, toda to je opravilo, s katerim se bodo najbrž ubadali tisti, ki so bodisi bolj pristojni za ta vprašanja ali tisti, ki se s to včerajšnjo kategorialno mrežo že vedno trudijo ujeti duha vpričnega časa.

Gramscijeva hegemonija je (konstruktivni) revolucionarni rez v Marxovo strukturo revolucije, kajti s to potezo je vpeljano tako drugačno dojemanje oblasti¹⁹ kot tudi drugačne poti in načini njenega zavzetja. Na točki »osvajanja oblasti«, ki je skupna vsej revolucionarni in revolucionizirajoči srenji zadnjih dveh stoletij in ki se krha prav v teh naših dneh, je Gramsci s hegemonijo razdelal ne le koncept »mirnega prihoda na oblast«, ampak kar obrnil sam koncept »revolucionarne graditve.«

Gramscijeva zapoved je: najprej kulturno, mirno, intelektualno, globinsko, vsebinsko... spreminjanje razklane družbe, njen prehod v združbo bolj ali manj individualno svobodnih (in srečnih) užívalcev tostranskega raja in šele nato prevzem oblasti kot končno dejanje ukinjanja države. Zato je po našem mnenju za Gramscija mogoče reči, da je »Marx z drugimi sredstvi«, ²⁰ neka drugačna načinovnost, ki pa je

¹⁸ Od tod izhaja Gramscijeva aktualnost, zaradi katere so nekateri (npr. Paul Piccone) pripravljani govoriti o osemdesetih letih kot o neke vrste gramscijanskem teoretičnem desetletju.

¹⁹ Najbrž je to razlog za bolj pogoste in po našem mnenju spodletele poveza-ve med Gramscijem in Foucaultom. Spodletele, kajti Foucaultova koncepcija oblasti je strogo znanstvena, se pravi, da sploh »ni s tega sveta«.

²⁰ Razumljivo je, da Gramsci, ki za artikulacijo svoje pozicije sicer še vedno rabi sintagmo »skupne umetnosti komandiranja« (gre za »komandiranje«, ki to — po njegovem — ni) v času, ko je že lahko pripoznal vsaj nekatere učinke rajanja osvobojevalne revolucije po Rusiji, in ki je obenem bil

še vedno cepljena na stari substancializem razodtujitve. Prav ta drugačna načinovnost se nam kaže kot vprašljiva z dvojne distance. S tiste časovne, zgodovinske, ki se nanaša na »rezultate socialističnih revolucij« in z »ontološke«, katere obrat nastopi s tematizacijo novih družbenih gibanj glede na točko »osvajanja oblasti«. Ne samo vprašljiva, ampak tudi veliko bolj nevarna.

Če je Marxov zgodovinski materializem za današnji čas že pregrob in se pač »po naravi stvari« vsakokrat ustavlja znotraj grobih in nerazvitih okoliščin industrializacije in industrializma, potem to ne velja za obliž, ki ga je temu substancializmu prispeval Gramsci. Nasprotno: mehka, bolj umirjena in veliko bolj korenita varianta revolucionarnega spreminjanja vsega obstoječega je v toliki meri sprejemljiva, da ji podležejo celo podkovani akterji sodobnosti kot sta npr. C. Mouffe in E. Laclau in še kdo.²¹

Verjetno je prav ta nova Gramscijeva načinovnost, ki jo je vpeljal v osrčje zgodovinskega materializma, ne da bi pri tem kakorkoli prizadel njegov ontologizem (nasprotno!), tista, ki v današnjem času omogoča sklicevanje nanj tako ortodoksom kot tistim, ki so (pač glede na okoliščine, kot se temu reče) vedno bolj »fleksibilni marksisti«, kakor tudi široki paleti revolucionistično in substancialistično usmerjenih akterjev novih družbenih gibanj.²²

Kot komunikacijski medij, kot prostor pogovora in tudi »izmenjave mnenj (če že ne gre drugače) med sodobnimi dialoškimi potenciali, tudi znotraj nam dane združbe, je Gramsci lahko več kot ploden.

Toda plodnost te vrste v nobenem primeru ne bi kazalo zamenjevati z »graditvijo perspektiv«, najmanj pa z graditvijo tistih perspektiv, ki se nanašajo na »vso družbo«. Kajti obstaja resna nevarnost, da Gramscijeva perspektiva, ki je še kako posebna in v nekem oziru celo »posebnjaška«, postane prisilni jopič »vse družbe«. To seveda najbolj

živa priča tudi nekega drugače obarvanega revolucionizma, nimogel sprejeti kaplarskega načina komandiranja: »Abstraktno dojet' organski centralizem s kaplarsko komando je poslanec nekega mehničnega pojmovanja zgodovine in gibanja itd«. (Note sul Machiavelli, sulla Politica e sullo Stato Moderno, G. Einaudi Editore, Torino 1955, str. 217 — Centralismo organico). Sprejel pa je »komandiranje vseh«, ki se mu sploh več ne kaže kot »komandiranje«. Tukaj še zdaleč ne gre za razmišljanje, ki bi imelo Gramscija npr. za »Lenina Zahoda«, kot to občasno trdijo skeptiki (prim. npr. v Christopher Pierson, Marxist Theory and Democratic Politics, Polity Press, Cambridge 1986), ampak za poskus osvetlitve nekaterih potlačениh točk pri Gramsciju, ki v pogojih vladavine tega ali drugega substancializma ne samo ne pridejo na dan, ampak se ta substancializem prav na njihovi za molčanosti in prepovedanosti vedno znova oplaja ter širi svoje sicer že dalj časa osmojene peruti.

²¹ Prim. njuno delo *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*, Verso, London 1985.

²² V nekem provokativno in tudi robato napisanem tekstu Norman Geras slednje določa kot tiste marksiste, ki jim navkljub lastnim namenom in poskusom ne uspe prenehati biti to, kar so. Prim. *New Left Review* 163, May/June 1987.

drži za tiste združbe v katerih se Partija še vedno ni naučila razlikovati ne od države in ne od družbe, kaj šele, da bi razlikovala med družbo in državo.

Mar ni natanko Gramscijeva misel tista, po kateri se nekdanje potencialno občje (ki pa je že zdavnaj pokazalo svojo po-sebnost in celo za-sebnost) udejanja kot občje prav s tem, da je zmožno (v kar ne gre dvomiti) posrkati »vso družbo« in na daljši rok ukiniti tako državo kot tudi pravo?

Nekoliko cinično rečeno: čeprav je ta izid že na ravni definicije nemogoč, ker se ne da ukiniti države in prava, ki jih pač ni, pa natanko zaradi tega obstaja prav možnost početja nemogočega. Saj je početje nemogoča ključna poteza dvestoletnega obdobja revolucij, od katerega se bo pač treba tako ali drugače posloviti.

VII. Čemu Gramsci?

Nekaj zloveščega je na empirično preverljivem dejstvu, da so se — seveda gledano iz današnjega zornega kota — prav številne domnevno »naj-teorije« skorajda po pravilu uresničevale natanko v najmanj »naj-okoliščinah« oziroma tam, kjer to same niso želele. Tako se je recimo najbolj progresivnim zastavkom Marx-Engelsove teoretizirajoče revolucionarne drže pripetilo, da so se na krivi in ne dolžni udejanjili v okoliščinah, ki jih je Lenin enostavno poimenoval z »najšibkejši členi«. Nekaj podobnega se je, kot vse kaže, prislino tudi Gramsciju, avtorju, ki še vedno velja za enega vodilnih teoretikov marksovskega obrata znotraj zakonitosti razvitega sveta. Saj se je meni nič tebi nič upodobil v drži francoske hegemonizirajoče desnice.

V izjemno redkih točkah streznitve in »spogledovanja s samim seboj« se nosilci najnaprednejših zastavkov sprašujejo približno takole: Zakaj se Marxova (in Engelsova seveda) misel 11. teze o Feuerbachu (seveda gre za tezo, ki je bila eksplicite oblikovana vsaj že med francosko revolucijo) ni udejanila v razvitem svetu, ki mu je bila namenjena oziroma zakaj ni npr. italijanskim komunistom (ali pa razpadlemu evrokomunizmu) uspelo udejaniti Gramscijevega koncepta (svoje želje torej), ampak se je to zgodilo v najnerazvitejših okoljih in v kontekstih desnice? Številne te(le)ologizirajoče odgovore na ta vprašanja naj tukaj nadomesti zgolj obrat samoumevnega vprašanja: kaj je bilo takšnega znotraj struktur nerazvitega sveta, da je kar hlatalo po Marxu, kaj je takega pri neki sodobni desnici, da se upodobi kot gramscijanska struktura, oziroma kaj je tisto znotraj Marxa in Gramscija, kar omogoča tovrstno inkarnacijo, kar sprevrne spodletelost srečanja in ga postavi kot dejstvo uspelosti?

Ker nam tukaj ne gre zgolj za akademska postavljanja in ker se nismo pripravljene sprenevedati glede na to, kar je, moramo zastaviti še eno, sklepno vprašanje: Kaj je takega na sodobni jugoslovanski (še

posebej slovenski) družbenopolitični sceni (ne politični, ker so socializmi, samoupravljanje pa še posebej, združbe, ki se najpoprej nastavljajo na prepovedi političnosti), da mora poklicati na pomoč Gramscija? Kje in kaj je želja, ki se samoudejanja in samoprebira v Gramscijevem opusu?

Eno varianto možnih odgovorov lahko skiciramo tudi takole: gre za situacijo, za katero so značilne:

1. obstoj subjektoidne strukture, ki se ne more več obnavljati skozi surovo, ekonomistično (v smislu industrializirajoče) sklicevanje na herojstvo kraljestva dela;
2. uhajanje legitimnosti subjekta delavskega razreda (eskapizmi, abstinence, štrajki, labinski še posebej);
3. nizka stopnja izkoriščenosti (v dobesednem pomenu transmissijske eksploatacije) že obstoječih hegemonizirajočih struktur;
4. splošen razpad integracijskih dejavnikov in struktur in sicer tako tistih produkcijskih kot tudi kulturnih, nacionalnih in državnih (v strogem pomenu socialistično državnih, se pravi državno odmirajočih), tja do športnih in vzgojnih;
5. pojav novih družbenih gibanj, ki skušajo (z)graditi neko novo in tudi široko pripoznano pozitivno koncepcijo civilnega, sekulariziranega bivanja.

Kaj lahko tukaj stori Gramsci?

ad. 1. S konceptualno revizijo Marxa, v kateri je težišče boja za svetle cilje delavskega razreda premeščeno iz sfere ekonomije (produkcija stvari) v pobočje produkcije ljudi (simbolna ekonomija), lahko Gramsci očisti in pomladi subjektoidno strukturo tako, da lahko le-ta potegne nove sokove iz tistih pobočij združbe, ki še niso tako izsesana kot se je to pripetilo kraljestvu dela (deviza »notranjih rezerv« sistema);

ad. 2. Gramsci omogoča razširitev koncepta delavskega razreda čez vse meje »delovnih ljudi«, kajti pri njem v čisti obliki nastopi etična in estetska drža creatio ad absurdum. S tem se seveda minimizirajo nerodni učinki spodletele osnove (odpenjanje, neposlušnost delavskega razreda) in obenem vzpostavlja nova legitimiteta bolj mehke razvojne vizije združbe znanja. Skratka nastopi novo prešitje, ki zbledelo subjektoidnost popleska z lepšimi, bolj živimi barvami sodobnosti (deviza »demokratizacije«);

ad. 3. Kolektivnost subjektoidne hegemonizacije lahko poglobi in spravi k ponovnemu življenju le Gramscijev individualizem vsakega posameznega intelektualca kot voditelja in razsvetljevalca par excellence. Tisto torej, kar se Kardelju skozi koncept subjektivnih sil ni posrečilo prav zaradi premajhne individualizacije. Gramscijeva ritenska

ureditev kolektivnega intelektualca se na ta način seveda pojavlja kot organska rezultanta, subjektoidnost pa se šele razcveti. Kajti sedaj ni več zgolj izhodišče, ampak tudi (in predvsem) rezultat (deviza h »neizkoriščenih potencialov« sistema);

ad. 4. Gramscijev koncept hegemonije, etične države, urejene in kulturne družbe je kakor nalašč izmišljen prav za pogoje razpadajoče se predkriznosti. Vbljublja namreč natanko tisto, kar manjka: organski boj kolektivizirajočega, a obenem individualnega intelektualca na vseh področjih in ravneh: od obnove moralke dela (kajti brez osnove delovne družbe si Gramsci ne zna predstavljati v-red-spravljenе-družbe) prek absolutno predanega angažmaja v vseh ideoloških aparatih države tja do zavzete dejavnosti osveščanja v zadnjem vrtcu in političnega usposabljanja vsake Leninove kuharice v vzorno silo hegemonije novega delavskega razreda in seveda nove civilne družbe — tokrat zares socialistične;

ad. 5. Šele z Gramscijem je na najboljši mogoči način mogoče vzpostaviti absolutni substancializem kolektivnega subjekta. Kajti koncept (nove) civilne družbe je tudi njegov vrtiček, nova družbena gibanja bi kot gibanja (nove) civilne družbe prav tako pripoznal. Če je potrebno tudi podprl. Seveda vse to in še marsikaj drugega pod enim pogojem: če in kolikor gre za vrtenje filma, v katerem imajo glavno vlogo kolektivizirani intelektualci, hegemoni in pa dolgoročni interesi tistega dela družbe, ki so po definiciji obči.

Toda to je žal zgolj vnovični obrat v začetek. Od tod pa se odpira potreba po nekem novem Gramsciju... in tako v slabo neskončnost.

Zato bo sklep tega zapisa takšen: vpeljava kritičnega Gramscijevega miselnega konstrukta kot morebitne paradigme za nastavitev strukture in razvoja vprične družbe je (vpeljava projekta, ki je in ki je že bil. To trditev se da najbolj preprosto upodobiti skozi razvoj ene ključnih točk civilne družbe v dani zgodovini slovenske družbe: skozi oblikovanje OF, njeno funkcioniranje, njeno organsko samoukinitvev v SZDL ter v samoblokadi SZDL, ki smo ji priča. Do tega, kar se je zgodilo z OF/SZDL (ki je civilna družba in politična država v malem, država brez države, bi rekel Gramsci) ni prišlo zaradi odsotnosti gramscijanskega duha, ampak prav zaradi njegove prisotnosti. Kajti koncept subjektoidne hegemonije, pa naj bo še tako zelo izpeljan skozi konsenz, nikdar ne bo mogel postati koncept substancialne hegemonije Zakona, funkcioniranja ustavnosti.

Literatura:

- Crozier, M. J. (in drugi), The Crisis of Democracy, Copyright 1975 by The Ttilateral Commision;
Geras, N., Post Marxism?, New Left Review 163, May/June 1987;
Gramsci, A., Izbrana dela, CZ, Lj. 1974;
Note sul Machiaveli, sula Politica e sullo Stato Moderno, G. Einaudi Editore, Torino 1955;

Chatal Mouffe

Sistem seks/spol in diskurzivna konstrukcija podrejanja žensk

Problem

Predstavila bom nekaj razmišljanj o tem, v čem vidim nalogo socialističnega feminizma tako v teoretskih kot v političnih pogojih. Med socialističnimi feministkami obstaja široko soglasje glede cilja njihovega boja: oblikovanje družbe brez razredne in spolne dominacije. Vendar pa je odprto vprašanje sredstev, ki jih je treba uporabiti in vprašanje razporeditve priorit.

Po prepričanju nekaterih mora biti danes glavna naloga izdelava teorije, ki bi pojasnila nujne zveze med kapitalizmom in podrejanjem žensk. Dokazujejo, da je mogoče samo na tej osnovi utemeljiti politično enotnost, ki je potrebna za feministični in socialistični boj. Ta linija razmišljanja hoče razmejiti svoje stališče od ortodoksnega marksizma in njegovega razrednega redukcionalizma, hkrati pa se izogniti spolnemu redukcionalizmu radikalnega feminizma, ki postavlja prvotni biološki antagonizem med spoloma za izvor vseh drugih oblik zatiranja. Zatiranje žensk je prikazano kot posledica njihovega položaja — z upoštevanjem dveh struktur dominacije, ekonomske razredne strukture kapitalizma in seksualne hierarhije patriarhata, ki zagotavlja moško dominacijo nad ženskami. Vsi poskusi izdelave take teorije »kapitalističnega patriarhata« so se izkazali kot nezadostni. Najpogostejša težava je bil problem združitve konceptov, ki prihajajo iz tako različnih problematik, kot sta marksizem in radikalni feminizem. Več avtorjev je

* The Sex/Gender System and the Discursive Construction of Women's Subordination, objavljeno v Rethinking Ideology, Argument-Sonderband AS 84, str. 139—143, del tega teksta pa je bil, čeprav predelan, objavljen v knjigi Hegemonija in socialistična strategija, Analecta 1987, str. 100—101.

skušalo redefinirati koncept patriarhata tako, da bi bil združljiv z marksistično analizo, na primer z njegovim preformuliranjem v pojme »družbenih razmerij reprodukcije«, kar pomeni izpeljavo spolne hierarhije iz razmerij, ki temelje na moški kontroli ženskega dela in reproduktivnih sposobnosti, ne pa na biologiji. Ta razmerja, institucionalizirana v družini, bi naj igrala odločilno vlogo v reprodukciji kapitalističnega načina produkcije. Takšna analiza je prikazana kot zgodovinskomaterialistična analiza patriarhata, vendar pa nujne zveze med kapitalizmom in patriarhatom sploh ne pojasni.

Glavni problem vseh različnih verzij teorije »kapitalističnega patriarhata« je ta, da predpostavljajo enoten pojav, imenovan »zatiranje žensk«, ki ga obravnavajo kot učinek vzroka, ki bi ga morala pojasniti teorija. Toda takšna pozicija implicira, da že obstaja dan enoten subjekt »ženska«, ki je zatiran z različnimi mehanizmi. Po tem pojmovanju je enotnost danega subjekta konstituirana z »biti ženska«. Zato je ženska dojeta kot biološko in psihološko dana. Vendar takšno stališče nasprotuje najpomembnejšem uvidu feminizma: vztrajanju na družbeni konstrukciji moškosti in ženosti in zato je večina socialističnih feministk ne bi sprejela. Zagovorniki tega stališča ne vidijo, da je sprevid povzročil prav način, na katerega postavljajo problem in ne dojemajo, da je — da bi se izognili esencializmu — potrebno zapustiti problematiko »zatiranja žensk« in formulirati vprašanje na čisto drugačen način.

Sistem seks/spol

Mislim, da je najbolj zanimiva smer za feministično teorijo proučevanje poti, po kateri je podrejenost žensk konstruirana v različnih praksah, diskurzih in institucijah, kar imenujem sistem seks/spol. Pojem je predlagala Gayle Rubin.¹ Definira ga kot »splet ureditev, s

¹ Tekst Gayle Rubin, ki obravnava sistem seks/spol je pri nas preveden v zborniku Antropologija žene, Prosveta, Beograd 1983, pod naslovom Trgovina ženama. V originalu je izšel v knjigi Toward an Anthropology of women, izd. Rayna R. Reiter, Monthly Review Press, 1975, pod naslovom The Traffic in Women: Notes on the 'Political economy' of sex.

Zaradi nerazlikovanja med sex in gender v slovenskem jeziku je na tem mestu uporabljeno razlikovanje, ki ga je v prevodu Hegemonije in socialistične strategije E. Laclau in C. Mouffe uvedla Jelica Šumič-Riha. Naj v pojasnilo dodam še približek razumevanja zelo nejasnega koncepta razlikovanja med sex in gender pri Gayle Rubin, ki ga povzete Chantal Mouffe za naš prostor ne pojasni v zadostni meri: Seks (sex) v tej konstrukciji pomeni »specifično« (»biološko«) razliko med spoloma, medtem ko spol (gender) pomeni »družbeno pogojeno razliko«, ki je večinoma opredeljena z moško dominacijo. Gayle Rubin v omenjenem tekstu govori o viziji »androgine družbe brez spola (gender) — identitete po spolu — čeprav ne brezspolne družbe«, o osvoboditvi oblik seksualnega izražanja« in »osvoboditvi od spon spola (gender)« (op. prev.).

katerimi družba transformira biološko seksualnost v produkte človeške dejavnosti in v katerih se te transformirane seksualne potrebe zadovoljujejo«.

Tak sistem ne definira samo značilnosti »moškosti« in ženskosti«, temveč tudi tipe razmerij med njima, ki so lahko egalitarna, z moško ali žensko dominacijo, pač glede na to, kako je tip hierarhije postavljen. V večini znanih družb obstaja sistem seks/spol z moško dominacijo, toda takšna delitev je vedno družbeno nastala in ni produkt bioloških razlik.

Koncept seks/spol je mnogo bolj ustrezen kot koncept »patriarhata« ali »družbenih razmerij produkcije«. Jasno kaže na to, da je problem pot, po kateri je ženska konstruirana *qua* ženska kot nujno podrejena zaradi anatomskim razlikam pripisane razvrednotujoče koncepcije »ženskosti«. Mislim, da je koncept sistema seks/spol centralen za feministično teorijo in da bi bilo treba analizirati institucije, prakse in diskurze, v katerih se konstantno producira in reproducira. To pomeni proučevanje produkcije spolnih razlik (gender differences) v vseh družbenih praksah, kjer obstaja razlika med moškim in ženskim kot pertinentna, vključno z ekonomskimi, kulturnimi, političnimi in zakonskimi tipi praks, pa tudi družino in posebej poljem seksualnosti. Nekatere feministke so sprejele koncept sistema seks/spol, toda prikazujejo ga kot ideološki izraz spolne delitve, ki naj bi bila predhodna in lokalizirana drugje. Takšna interpretacija je nevzdržna, ker ostane znotraj ekonomistične problematike razlikovanja baza/superstruktura. Ne obstaja nobena spolna delitev, ki bi bila izraz predhodnega antagonizma. Po drugi strani implicira naša zamisel pojmovanja spolne delitve kot učinek sistema seks/spol in v tem se razlikuje od koncepcije časopisa m/f.

Medtem ko se strinjam z njo kar se tiče nasprotovanja ideji o izvorni spolni delitvi, ki bi se *à posteriori* reprezentirala v drugih družbenih praksah, pa menim, da je pomembno priznati nerazlikovano delovanje v vseh konstrukcijah spolne razlike kljub njihovi raznovrstnosti in heterogenosti: vse konstruirajo žensko (the feminine) kot podrejeni pol moškemu (the masculine). Prav zaradi tega tudi lahko govorimo o sistemu seks/spol, katerega sistematični učinki konstituirajo spolno delitev. Kljub njihovi heterogenosti, diskurzom in praksam, niso izolirani, temveč so konstituirani v medsebojnih razmerjih in reagirajo drug na drugega. Zato lahko producirajo skupni učinek.

Ne gre za to, da bi trdili, da obstaja en sam vzrok za podrejenost žensk, pač pa za to, da bi pokazali naslednje: ko je vzpostavljena konotacija med ženskim seksusom (female sex) in ženskim spolom (feminine gender) fiksirana in so ženskemu spolu (feminine gender) pripisani posebni atributi, ta »imaginarni označevalec« produ-

cira zelo konkretne učinke v različnih družbenih praksah. Tako obstaja močna korelacija med »podrejenostjo« kot splošno kategorijo, ki zajema skup pomenov, ki konstituirajo ženskost in avtonomijo, in neenakim razvojem različnih praks, ki oblikujejo konkretne oblike podrejenosti. Le-te niso izraz nespremenljivega ženskega bistva, temveč ga konstruirajo; simbolizem, ki je v dani družbi povezan z ženskim položajem (feminine condition) igra najpomembnejšo vlogo. Hkrati pa različne oblike konkretnega podrejanja povratno prispevajo k ohranjanju in reprodukciji tega simbolizma. Odločilnega pomena pri tem je, kako mislimo družbo. Menim, da je treba družbo pojmovati kot mnogovrstnost družbenih razmerij, ki ne ustrezajo preprosti logiki apriorne enotnosti družbene formacije. Vendar pa zmeraj obstajajo oblike enotnosti, ki so rezultat političnih artikulacij, rezultat hegemonističnega boja.

Zato pa je — brž ko priznamo, da obstajajo v družbi raznovrstne družbene logike, ki konstruirajo razmerja moči in so ireduktibilne na izražanje temeljnega protislovja, da je treba ovreči idejo ene same teorije, ki lahko pojasni vse oblike dominacije — vendarle potrebno analizirati oblike povezav različnih praks in tip enotnosti, ki ga konstruirajo.

Zavračanje ideje predpostavljene enotnosti ne vodi nujno v nasprotno napako dojemanja družbe kot heterogenega skupka izoliranih praks. Zanihanje na primer, da je obstoječi sistem seks/spol z moško dominacijo nujen pogoj za reprodukcijo kapitalističnega načina produkcije, ne pomeni, da ne obstaja več tipov povezav med žensko podrejenostjo in kapitalističnim sistemom.

Niso vse spolne razlike (gender differences) pertinentne za kapitalizem. Vendar pa so mnoge konstrukcije razlik rodu povezane s kapitalističnimi razmerji produkcije in zato obstoje objektivne stika točke (points of contact) med bojem proti podrejanju žensk in protikapitalističnim bojem.

Politična strategija socialističnega feminizma

V navezavi na to zadnjo točko bom govorila o politični osnovi za zvezo med feministi in socialisti. Da bi upravičili takšno zvezo ni nujno dokazati, da je kapitalizem vzrok za podrejenost žensk. Zgrešeno je iskati principe enotnosti, ki bi že bili dani kot obči vzrok. Enotnost mora biti rezultat konstruiranja skupnih interesov in ciljev. Biti mora rezultat političnega boja za artikulacijo zahtev in za oblikovanje novega političnega subjekta skozi hegemonijo. Tega ne more nadomestiti nobena teorija kapitalističnega patriarhata.

Zato bi moral biti problem politične strategije socialističnih feministk postavljen na naslednji način:

Ženske kot družbeni akterji ne morejo biti reducirane na svoj spol (gender), četudi je ta velikega pomena za to, da se oblikujejo kot subjekti. Vsak individuum, moški ali ženski, je vpsan v vrsto družbenih relacij drugače kot v tiste, ki determinirajo njegov spol in je lokus pluralnosti diskurzov, spremenljivo, vendar nepopolno »fiksiran« ali prišit na ta položaj.

Kot individuumi, ki žive v družbi, v kateri je kapitalistični način produkcije dominanten, so tudi ženske podrejene vrsti razmerij dominacije, ki niso locirana v sistemu seks/spol, temveč v družbenih razmerjih, ki so specifična za kapitalizem. Tega ne dokazujejo samo tista kapitalistična razmerja produkcije, ki določajo njihov razredni položaj, temveč široko polje antagonizmov, polje nujnosti, ki se imenuje nova družbena gibanja.

Nujnost teh novih oblik boja je izraz novih antagonizmov, ki izvirajo iz hegemonističnega sistema, vzpostavljenega v sodobnih kapitalističnih družbah v času okoli druge svetovne vojne. Hegemonistični sistem je mogoče označiti kot povezavo med tipom delovnega procesa, ki ga imenujem fordistični, keynesijanskim tipom države in tipom kulture, ki se koncentrira okoli množičnih medijev.

Ta nov hegemonistični sistem je globoko spremenil način življenja in družbeno organizacijo, ki je obstajala prej. Kapitalistična razmerja produkcije niso prodrli samo v dejavnosti produkcije, temveč tudi v številne sfere individualnega in kolektivnega življenja. Družba je bila spremenjena v velik trg, na katerem so postali vsi produkti človeške aktivnosti potrošno blago in kjer se povečano število potreb zadovoljuje edino preko trga. »Potrošništvo« družbe in njena birokratizacija zaradi intervencij države v številne sfere družbenega življenja sta oblikovala nova razmerja dominacije.

Nova družbena gibanja so izraz odpora proti tem novim oblikam dominacije. Boj proti kapitalizmu ni omejen s transformacijo strukture družbenih razmerij produkcije, temveč vključuje tudi kritiko obstoječega tipa razvoja produktivnih sil, za katerega sta značilni anarhičnost in nekontrolirana rast. Takšnemu »produktivizmu« nasprotuje ekološko gibanje, ki lahko predstavlja zelo pomemben vidik protikapitalističnega boja.

Očitno je, da so tudi ženske udeležene v širokem boju proti novim in starim oblikam dominacije. Naloga socialističnega feminizma mora biti artikulacija specifično feminističnega boja proti sistemu seks/spol

Jan Maria Rokita*

Širjenje ideje je nevarna stvar

(vprašanja miru in pacifizma)

I. Širjenje, propagiranje ideje je resna stvar. Ideje oblikujejo družbeno zavest, ta pa ima prečudno moč, da lahko vpliva na politično resničnost. To nam dokazuje usoda tistih filozofskih doktrin, ki jim je v zadnjih stoletjih uspelo spremeniti svet. Spomnimo se samo v 18. stoletju popularizirane, prej pa skoraj nepoznane, ideje o t.i. »družbeni pravičnosti«, tako pomembne za sodobno evropsko zgodovino. Na to idejo se opira na desetine vstaj, uporov, revolucij in končno tudi zamisel o socialistični državi. Nekateri filozofi se nagibajo celo k temu, da bi odgovornost za trajanje oziroma propad celih ekonomskih in državnih sistemov pripisali vladajoči ideji. Klasičen primer takega gledanja je K. Marx, ko trdi, da je samo t. i. »lažna zavest« proletariata kriva za stabilnost države, temelječe na načelih ekonomske svobode in parlamentarne demokracije. Naj bo tako ali drugače, če širjenje idej ni le nesmiselna zabava intelektualcev in vodij političnih gibanj in če ima ali bi lahko imelo odločujoč vpliv na obličje našega sveta, potem je samoumevno, da ljudje, ki rojevajo ali pa širijo ideje, ne smejo pozabiti na previdnost. Pa čeprav samo zaradi tega, da bi prihodnji rodovi ne premlevali v bistvu brezplodnega problema odgovornosti takšnega ali drugačnega filozofa, takšne ali drugačne politične skupine za mračne posledice, če se kakšna doktrina vrse v zavest ljudi.

Ta opomba danes par excellence zadeva idejo miru. Kdo, kako in v kakšnih okoliščinah jo je oznanjal, za zgodovino 20. stoletja sploh ni vseeno in gotovo še dolgo ne bo vseeno. Pacifizem si je vredno po bližje ogledati, saj je že za nekaj rodov Evropejcev med najbolj vpliv-

* Je član poljske Pacifistične organizacije WiP (Svoboda in mir). Pričujoči tekst je bil (1987) pripravljen za mednarodni seminar »Mir med narodi in helsinški sporazum«, vendar ga avtor ni mogel prebrati, ker je bil dva dni pred začetkom seminarja aretiran.

nimi načini razmišljanja, razmišljanja za katerega je način razumevanja pojma »mir« postal najvažnejša, če ne celo edina determinanta razumevanja sveta in vplivanja nanj. Na kaj torej misli pacifizem, ko razglaša mir?

II. Immanuel Kant je v modernih časih eden od očetov ideje o večnem miru in eden od očetov duhovne in intelektualne forme modernih časov sploh — forme razsvetljenstva. L. 1795 piše Kant razpravo *Zum ewigen Frieden*, v kateri riše vizijo večnega miru med ljudmi. Tak večni mir je posledica idealne ureditve, ki temelji na povezavi republikansko vodene skupnosti znotraj držav s svetovno federacijo med državami. Gre za dva v bistvu enaka pogoja: republikanska vlada pomeni brezpogojno, rigorozno oblast prava v državi, svetovna federacija pa pomeni enako rigorozno vladanje prava med državami. Državno pravo je edino orodje za reševanje konfliktov med posamezniki, mednarodno pravo pa med družbami in državami. Nobena pravica in nobena dolžnost države ali posameznika ni odvisna od muhavosti, milosti ali vojaške premoči, ampak le od splošno obveznih, racionalnih norm. Tako države kot posamezniki so svobodni, podrejeni izključno pravu. Mir je nekakšen stranski produkt te svobode, saj izhaja iz definicije tega sistema, da mir ne more biti kršen, čeprav se nihče posebej ne bori zanj, nihče k njemu posebej ne teži. Taka vizija večnega miru, ki je rezultat svobode, oprte na pravo, prevlada v mišljenju tistih filozofov, ki so sprejeli ideale evropskega razsvetljenstva. Danes jih med drugimi zastopa Karl Popper v »*The Open Society*«.

Taki pogoji za večni mir na zemlji so seveda plod čisto abstraktnega, apriorističnega mišljenja. Poleg tega je to le vizija družbenega ideala, ne pa družbene stvarnosti, kar Kant odločno podčrta. Sam pravi: ta se ne nanaša na področje biti, ampak nujnost samo. Kant je torej naslednik starožitnih iskalcev idealne države in je hkrati njihova antiteza, ko trdi, da je v praksi dvomljiva »...volja vsakega posameznika, da bi živel po načelih svobode v državi, oprti na pravo...«. Ta dvom se še najbolj nanaša na tiste, ki so na oblasti, imajo moč, krojijo pravo in ponavadi ne razmišljajo o državi svobode. Pustimo vzroke ob strani — dejstvo je, da je iskani družbeni ideal neuresničljiv, osnovna dolžnost vsakogar, ki se ukvarja s politiko je, da skuša nenehno zbliževati ideal in stvarnost; sad teh poskusov pa je resničen družbeni napredek.

To Kantovo, za sodobno Evropo zelo pomembno vizijo miru sem omenil zato, da bi opozoril na dva problema:

1. da je večni mir predmet razmišljanja v kategorijah idealnosti in ne stvarnosti.
2. da je mir samo produkt uresničevanja neke druge politične vrednote: svobode, ki jo zagotavlja pravo. Oslabitev moči prava (edinega regulatorja družbenih konfliktov), katere posledica je omejitev

državljskih pravic, je torej ogrožanje tistega, čemur bi danes rekli človekove pravice, kar pomeni zmanjšanje možnosti za trajnejši mir. Mir torej ni vrednota sama zase. Nerazdružljivo je povezan z drugimi družbenimi vrednotami, predvsem z vrednoto svobode.

III. Sodobni pacifizem je zavrgel obe osnovni načeli Kantove filozofije miru. To trditev bom skušal dokazati z nekaj primeri iz zgodovine sodobnega pacifizma.

a) Pacifizem verjame, da večni mir lahko vzpostavimo v empirični resničnosti političnega sveta. Še več, to moramo storiti že danes! S tem pa pacifizem povsem zavrača resničnost, za katero je od začetka zgodovine človeka značilno, da je v njej mir vedno bolj ali manj ogrožen in da jo vedno spremljajo zapleteni problemi, ki se nanašajo na načine vojaške in politične zagotovitve varnosti držav in posameznikov. Vprašanje, kako povečati to varnost, je za pacifista prikrito izzivanje vojne; ni se namreč treba zavarovati pred eventualnimi posledicami vojne, treba se je boriti za njeno odpravo. V tem pogledu je ena najbolj tragičnih osebnosti v zgodovini pacifizma Jean Jaurès. Tik pred izbruhom I. svetovne vojne je v knjigi *L'Armée Nouvelle* zahteval ukinitvev oficirskega korpusa v Franciji in nadomestitev tradicionalne vojske s splošnim odporom francoskega naroda. L. 1913 je glasoval proti podaljšanju obvezne vojaške službe in kričal s parlamentarne tribune, da nemški delavci nikoli ne bodo dopustili, da bi prišlo do nemško-francoske vojne. Edino sredstvo proti vojni je bila zanj mednarodna solidarnost proletariata. Ta je s splošnimi stavkami in združevanjem delavcev in vojakov različnih držav sposobna preprečiti vsako vojno. Jaurésa je dan pred izbruhom nemško-francoske vojne umoril duševno bolan nacionalist. Tako ni mogel videti, kako so propadle njegove ideje. II. internacionala, v kateri je bil eden od najpomembnejših voditeljev, se je odrekla njegovim idealom, socialdemokracija, tako nemška kot francoska pa je podprla vojne kredite svojih vlad. Splošne stavke in bratenje zrevolucionizirane vojske pa sta nastopili v isti vojni, čeprav nekaj let pozneje in na drugi fronti. L. 1917 je Lenin v revolucionarni Rusiji z njihovo pomočjo vrgel vlado, Nemci pa so slavili največjo zmago na vzhodu v svoji zgodovini, katere posledica je bila velika ofenziva proti Jaurésovi domovini. Tako so se, zanj seveda popolnoma nepričakovano, v resničnosti tistih časov obnesle ideje najbrž največjega francoskega pacifista.

b) Drugi primer je sodobnejši. Popolnoma se strinjam z mnenjem francoskega filozofa Andréja Gluckmanna, da je »... usoda človeka konca 20. stoletja jedrska usoda in da se ne moremo obnašati tako, kot bi atomske bombe in termojedrskih raket ne bilo...« (*La Force du Vertige*). Njimamo niti najmanjšega izgovora, s katerim bi lahko oporekali tezi, da bo vsako orožje napravljeno, če se le da napraviti. Torej lahko problem, ki ga ustvarja ta nova termojedrski situacija, omejimo na vprašanje: kako zagotoviti človeku boljše in varnejše

življenje na planetu, na katerem mora živeti skupaj s stotinami jedrskih konic? To je najbolj resničen in najbolj aktualen problem človeštva, ki neposredno vključuje tako človekov razum kot praktično politiko. Za pacifista pa tako postavljenega problema ni. Edini problem pacifizma je, kako prisiliti svet, da bi se popolnoma odrekel jedrskemu orožju. Že skoraj 20 let je praktično vsa politična in propagandna kampanja pacifističnega gibanja usmerjena na zahtevo po denuklearizaciji Evrope. Ko pacifizem zavrača jedrsko orožje nasploh, zanemarja pomembnost takih vprašanj, kot so: moralne dileme politike strahu, ofenzivne oz. defenzivne uporabe jedrskega orožja in njegove razmestitve. Že to, ali so konice raket, usmerjenih na sosednje ozemlje, tam zato, da strašijo in silijo k politični poslušnosti, ali pa nasprotno branijo samo lastno suverenost v mednarodnih odnosih, je s perspektive pacifizma brez pomena. Brezplodno in nepremišljeno nasprotovanje novemu orožju je v bistvu zavračanje intelektualne in moralne soodgovornosti za nadaljnjo usodo naše celine in sveta. Večni mir je treba vzpostaviti že danes, da pa bi lahko a priori izključili možnost kršenja večnega miru, moramo negirati obstojanje vseh sredstev masovnega uničenja. To je miselna pot, po kateri hodijo pacifisti. V okviru teh kategorij je težko razložiti npr. politični nemir v Evropi, ki ga je povzročila možnost bližnjega ameriško-sovjetskega sporazuma o umiku raket srednjega dosega iz Evrope. Ista Evropa, ki je ogorčeno protestirala proti ameriškim raketam in istočasno nameščala evrorakete na svojem ozemlju, pošilja zdaj v Washington prošnje, da bi Američani ne hiteli preveč s sporazumom, ki vsebuje t. i. »opcijo 0«. Kaj moremo za to, če jasne in preproste idealne modele v realnem svetu vedno zamenjajo zapleteni in nejasni problemi.

IV. Zgornja primera dokazujeta, kako je narejena podoba sveta, če gledamo skozi pacifistična očala. Pacifist je preprosto žrtev iluzije, katere žrtev je vsak privrženec take družbene doktrine, ki ne upošteva bistvene, ontološke razlike med družbenimi dejstvi in družbenim idealom, med bitjo in nujnostjo. To je iluzija, ki jo pozna epistemologija pod imenom naturalistična napaka« in velja za eno največjih napak pri spoznavanju. Ta napaka zelo uspešno onemogoča veliko preprostih sklepov, ki sledijo iz opazovanja lastnosti družbe. Pacifist, npr. ni sposoben oceniti pronicljivosti Orwellovega stavka, da je radikalna odpoved nasilju samo luksuz, ki si ga lahko privoščijo le redki, pa še ti samo zato, ker so jim drugi pripravljene vladati. Tudi preprosto dejstvo, da so v zgodovini Evrope pogosto celi narodi molili za vojno, ker je mir, ki jim je bil vsiljen, pomenil zanje preganjanje in celo uničenje, s tega stališča ni opaženo. Pacifisti se ne spominjajo poletja 1941 v Rusiji, ko so milijoni prebivalcev ZSSR spontano in radostno pozdravljali začetek vojne. To je samo nekaj pojavov, ki jih miselnost radikalnega pacifizma ne razume in ne more razumeti. Med posledicami pacifistične iluzije pa je najusodnejše dejstvo, da protivojna zaklinjanja in protijedrska gesla nadomeščajo racionalno mišljenje o možnostih za ohranitev miru.

V. Kot smo že omenili pacifizem zavrača tudi drugo idejo Kantove liberalne filozofije miru. Pod vprašaj postavlja naravno povezanost vrednote miru z drugimi političnimi vrednotami, predvsem z vrednoto svobode. To pa pomeni, da mora večni mir zavladati že danes; še več, zavladati mora za vsako ceno, ne glede na okoliščine! Podpisniki znane oxfordske prisege iz 30-tih let so lahko samo zato vnaprej prisegli, da »nikoli ne bodo zgrabili za orožje za kralja in domovino«, ker so med merljivimi vrednotami, tj. vrednotami, ki imajo, čeprav najvišjo, pa vendarle dokončno ceno, vnaprej izbrali mir. V tem pogledu je bila najbrž najodločnejša ameriška pacifistka Joan Wehling, ki je v članku, objavljenim v New York Timesu, povabila agente KGB, naj javno, ne glede na svoje službene obveznosti, sodelujejo s pacifističnim gibanjem. »Kajti,« je pisala Wehlingova, »vse pobude, da bi prenehali z oboroževalno tekmo, so dobre, pa naj prihajajo od KGB, ameriških škofov ali pa starke, ki plakatira po newyorških ulicah.« Bistvo problema je namreč v tem, da je, kdorkoli ali karkoli pomaga zaključiti strašno tekmo, ki ogroža naš planet, po mnenju Wehlingove moralno upravičeno.

Psihologi bi rekli, da dobi mir značaj absolutizirane nadvrednostne ideje. Morda postane celo Bog, saj narekuje vsebino moralnih norm. Ponovimo še enkrat: samo to, kar služi miru, je moralno upravičeno. Pustimo ob strani skrajni imoralizem takega naziranja in si raje od blizu oglejmo konkretna zgodovinska utelešenja in politične posledice, ki jih ima v sodobni Evropi.

Eden najbolj navdušenih glasnikov nadvrednostne ideje miru je bil Marcel Dèat. Član socialistične partije in pacifist je v 30. letih opazil, da bi socialisti, ki so se tedaj borili s hitro napredujočim fašizmom, v določenih okoliščinah lahko izzvali izbruh vojne. V imenu miru se je zblížal s fašizmom. Tako je 3 mesece pred izbruhom II. svetovne vojne, maja 1939, v časopisu L'Oeuvre, katerega urednik je bil, objavil eno najslavnejših gesel v zgodovini pacifizma: »Ali je vredno umirati za Gdånsk?« Dèatov pamflet s tem naslovom je klasika pacifistične literature. Z lahkoto je prepričal francosko javno mnenje, da more nihati med mirom v Evropi na eni strani in ohranitvijo svobodnega mesta Gdånsk na drugi samo norec ali Poljak. Toda Marcel Dèat je bil še veliko doslednejši. V imenu miru je protestiral proti obrambi Francije pred Hitlerjem, po razkosanju Francije pa je začel v imenu miru graditi novo nacionalsocialistično resničnost kot eden najbolj osovraženih ministrov v vladi Piera Laval. Niti senčice pretiravanja ni v trditvi, da je bil Marcel Dèat eden najdoslednejših pacifistov v zgodovini te ideologije.

VI. Zgodba Marcela Dèata, skrajna, toda prevzemajoča s svojo logično doslednostjo, zelo jasno razkriva nekatere politične posledice naziranja, ki daje brezpogojno prednost miru, pri tem pa okrne druge vrednote družbenega življenja. Vsak dosleden pacifizem skriva v sebi poziv h kapitulaciji, saj pacifist vnaprej izključuje možnost, da bi kdaj »zgrabil

za orožje za kralja in domovino«. Karkoli se zgodi se mora v imenu svoje nove morale postaviti na stran miru. Razširjanje pacifističnih idej torej pripelje v vsaki državi, v vsaki kulturi, v vsaki družbeni ureditvi k avtodestrukciji te države, kulture, ureditve. Zato je pacifist po svoji definiciji vedno zagovornik družbenega reda, v katerem se je znašel. Velika pacifistična kampanja, ki jo je po februarški revoluciji l. 1917 vodil V. I. Lenin, je razkrila vso moč te samouničevalne energije. Osem kritičnih mesecev je bilo dovolj, da je geslo miru pometlo s politične arene demokratično rusko vladno in oddalo vso oblast boljševikom. Zato imajo predstavniki vladajočega reda pacifizem za sovražno silo, včasih celo za agenturo tujih velesil. Ne strinjam se z Vladimirjem Bukovskim, ki trdi, da je sodobno pacifistično gibanje agentura v rokah sovjetskih obveščevalnih služb. Dobro pa razumem, da mora vsakdo, ki ceni politične vrednote zahodnega sveta: demokracijo in pravice posameznika, svobodno ekonomijo in republikansko vladno, videti v radikalnem pacifizmu svojega nasprotnika. Na to tako pomembno dejstvo morajo obrniti pozornost tudi predstavniki mirovniških gibanj na Zahodu. Dojeti morajo vzroke za obtožbe proti njim. Radikalni pacifist si namreč lahko samo v okolju, ki ti popolnoma nič ne pomeni ali pa ga hočeš uničiti. Moramo se torej odločiti, ali smo res pripravljeni na to, da bomo v kritičnem trenutku izdali in zavrgli vsako domovino, vsako politično ureditev, vsako vrednoto razen miru.

Zgoraj opisani nazor ima še eno posledico. Novembra l. 1981 je na zborovanjih, ki so zahtevala ustavitev jedrskega oboroževanja, zdravnica Helene Caldicott očitala Američanom, da se ne bojijo novih in nvihi vrst jedrskega orožja. S pravcato nostalgijo je govorila o tovrstnih zborovanjih v Evropi. »To je bil prelep občutek,« je govorila, »sodelovati pri tem. Strah je bil tam resničen, otipljiv.« Da bi prestrašila svoje rojake, jim je pripovedovala o ameriških podmornicah in jih imenovala »sodobne plinske celice, polne Židov«. Njene besede so napravile name močan vtis. Dojel sem, da je pacifizem pripravljen uporabiti celo strah, da bi z njegovo pomočjo pridobil ljudi za svojo novo moralno, oprto izključno na mir, in jih privadil na misel, da je kapitulacija nujna. Če strah povečuje podrejenost človeka in s tem zmanjšuje možnost, da se bo branil, je treba povečati dozo strahu. Če nas divji, živalski strah pred samouničenjem lahko reši vojne — dajmo oblast Velikemu Strahu. Isto leto, ko je Helene Caldicott nastopala v ZDA, je 250 000 Nemcev korakalo skozi Bonn s transparenti »Ich habe Angst!«.

VII. Ne bom odgovarjal na vprašanje ali sta samouničenje sveta v katerem živimo in vlada Velikega Strahu res združljiva z večnim mirom na zemlji. Odgovor je preveč očit. Dovolil si bom samo omeniti, da razsvetljsensko vizijo večnega miru, ki smo jo našli pri Kantu, neločljivo spremlja — kot opozorilo — vizija večnega miru v državi dovršenega totalitarizma, ki jo poznamo iz Besov Dostojevskega. Pred 1600 leti je sv. Avguštin vedel, da ideal miru (pax) nenehno spremlja njegova zla senca (umbra pacis)!

VIII. V že omenjeni knjigi *La Force du Vertige* André Glucksmann razlikuje med dvema tradicijama v zgodovini evropskega duha: radikalno in klasicistično. Prva se v imenu idealnih rešitev trudi, da ne bi opazila resničnosti, polne preprirov, konfliktov, groženj; stoji odločno na eni strani in odgovarja na vse konflikte s končno zmago. Ali kot je rekel K. Marx: ker v razrednem boju en razred zmaguje, drugi pa izgublja, se bomo borili vse do končne zmage. Taka trditev je seveda klasičen primer radikalne struje. Simbol klasicistične tradicije pa je tisto, kar Glucksmann imenuje »Pascalovo modrovanje o vrtoglavičici«. Pascal je namreč, opazujoč verske vojne v 17. stoletju, opozarjal na usodne posledice politike, ki jo navdihuje vera v zmago lastnih idealov, češ da spominja na »igrico črnošolčevega učenca, v kateri vse izgubiš, namesto da bi vse dobil«. To vrtoglavičico občutijo možgani, ko bežijo pred radikalno ideologijo. Vedno jo spremlja kompromisna, previdna, praktična misel in to v časih, ko je skušnjava, da bi stopili na stran radikalnih rešitev, še posebej močna. Klasicistično mišljenje poskuša pravilno oceniti in sopostaviti vrednote obeh radikalizmov, da bi tako prišlo do sinteze, koristne za praktično politiko. Vrtoglavičica, ki nam je danes najbolj nevarna, je povezana z radikalizmom, izraženim v znani alternativni: »red or dead«. Biti rdeč v sklopu te alternative pomeni odreči se vrednotam zahodnoevropske kulture, njenim idealom političnih svoboščin, človekovih pravic, svobodnega iskanja resnice, republikanske vlade in svobodne konkurence ali vsaj postati neobčutljiv za destrukcijo teh vrednot; vse to v imenu miru. Biti mrtev — pomeni v imenu teh vrednot tvegati jedrsko uničenje Evrope. Mirovna gibanja morajo danes bolj kot kdajkoli skozi »vrtoglavičico« teh dveh radikalizmov. Če hoče pacifistično gibanje preživeti in res pripomoči k miru in družbenemu napredku, mora končno spregledati in razumeti, da po eni strani evropske družbe ne morejo pristati na pacifistični poziv h kapitulaciji kot edini rešitvi pred uničenjem; po drugi strani pa moramo našo celino najprej rešiti pred dejansko nevarnostjo in šele potem graditi sistem svobode, ki jo zagotavlja pravo.

Če hočemo, da bi bilo mogoče doseči ta dva navidez nasprotujoča si cilja, je vredno, da se vrnemo h Kantu. Ne smemo pozabiti na potrebo po ravnotežju med idejo miru in dvema drugima idejama iz istega sistema mišljenja:

— idejo družbe državljanov, v kateri svobodo posameznika zagotavljajo človekove pravice, ki jih ščiti državno pravo,

— idejo evropske federacije, v kateri svobodo družb in držav, njihovo kulturno istovetnost in možnosti za razvoj zagotavljajo pravice držav in družb, ki jih zastopa mednarodno pravo.

Kant je verjel, da bo možnost za trajni mir v Evropi sama po sebi narasla, ko se bodo te ideje ukoreninile v zavesti evropskega človeka.

In res je v zadnjih letih evropsko mirovno gibanje napravilo majhen korak naprej v tej smeri. Zdaj je treba pogumno narediti naslednjega.

Teoretična izhodišča za družbeni razvoj prostora

I. Ustvarjanje uporabne vrednosti prostora

Urbanizacija v svojem bistvu — ne pa v vsej pojavnosti — izraža nov produkcijski način, nove produkcijske odnose, ki jih odražajo tudi nove oblike družbenosti. To so npr. ostre meje med privatnim in javnim, druženje na osnovi skupnih interesov, relativna neodvisnost od lokacijskih in prostorskih dimenzij, večja mobilnost.

Problem urbanosti pri tem ni zanimiv le kot manifestacija kvalitete (produkcije, rasti mesta in prebivalcev, koncentracije kapitala), ampak ga obravnavam kot analizo kvalitete bivalnega življenja. Seferagić trdi: »Bistvo kvalitete življenja, ki se javlja kot del socialne teorije takrat, ko smo se zavedli, da klasični ekonomski pokazatelji ne zadovoljujejo kot mera pravega, celovitega razvoja, je: celovit pristop družbenemu razvoju, poudarek na socialni komponenti, ne samo ekonomski, pravična delitev materialnih in nematerialnih dobrin vsem, razumevanje človeka kot aktivnega subjekta svoje usode (ne le tistega, ki mu država deli po svoji volji) (1985: str. 15).

Kvaliteto urbanega življenja (pojem je prvi uporabil R. Titmuss, 1958) opredeljujem kot možnosti alternativne načina zadovoljevanja potreb. S potrebami ne mislim le na zadovoljevanje osnovnih življenjskih funkcij, ampak prav tako na možnosti izobraževanja, pridobivanja kvalifikacij in delovnih izkušenj, zaposlovanja ter realiziranja lastnega (subjektivnega) načina in stila življenja¹ ne le v porabi prostega časa.

¹ Stil življenja je mnogokrat razumljen kot psihološka kategorija (Rus, Seferagić). To je, po mojem, del tistega, kar ta pojem združuje. Na formacijo osebnega stila (npr. javno življenje, porabo prostega časa za različne aktivnosti) vpliva tudi okolje (Sadar, Družboslovne razprave/4). V njem lahko

Končno ne gre le za značaj samih potreb, ampak tudi za oblike organiziranja življenja in načine zadovoljevanja potreb. Gre za formalizacijo odnosov, institucionalizacijo, normativno vedenje, pravno reguliranje ter profesionalnost v nujenju tistih uslug, za katere zbiramo skupna sredstva, ki jih nudi družba kot svoj koncept aktivne socialne politike. Le-ta, med ostalim, omogoča, kot družbena varnost, socialno integracijo v nekem osnovnem pomenu tega pojma, ker omogoča sam obstoj v družbi. Vendarle je to le dodatna korektura globalnih razrednih nasprotij — med vladajočimi in tistimi, nad katerimi se izvaja socialna kontrola, ali kot pravi Touraine, med vladajočimi in alieniranimi. »Za obvladovanje mesta je potrebno dvoje, in sicer da v njem ni nenadzorovanih skupin prebivalcev iz vrst vladanega razreda in da se v samem mestu vzpostavijo dovolj močne in med seboj povezane postojanke (Rotar, 81: str. 60).

Prav s teh stališč je ideologizacija Jakhlove vizije »samoupravne preнове« očitna v trenutku, ko zahteva ukinitvev »čaršije«, ter ko »privlačnost« citija prevede, brez da zahteva demokracijo — v možnosti zadovoljevanja potreb in interesov, ki se lahko politično ugotavlja (Jakhel, 79: str. 183—191). Če povzamemo Rotarja, namesto odgovora: sporočilo simbolične podobe mesta ni v nobenem primeru nehoteno ali spontano; je skrito ter diferencialno določa možnosti za življenje in vedenje prebivalcev. Ne določa pa jih totalno: prebivalec lahko mesto zapusti, sporočilo zavrne. »Mesto je življenjsko okolje, ki so ga ustvarile interakcije in interference družbenih praks« (Rotar 81: str. 68, 69).

Analitični koncepti razvoja urbanih struktur so bili morda najbolj dodelani v ekonomskih teorijah. Prostor je obravnavan kot uporabna vrednost, ki ima svojo ceno. Urbani sistemi se analizirajo kot prostor proizvodnje, distribucije in potrošnje, ali pa kot prostor procesa menjave med proizvodnjo in uporabniki. Konstantna koncentracija in fluktuacija kapitala v urbanem sistemu torej bistveno zaznamuje vsako dogajanje v njem (Samuelson, P. A., 1970). Menjava pa se ne vrši spontano ali samoupravno dogovorjena, ampak v oblikah izvajanja socialne kontrole² (Friedland, 83). Uporabna vrednost grajenega okolja ima funkcionalno povsem različen pomen za različne uporab-

najdemo stimulacije ali pa ovire pri realizaciji zaželjenega. Odnos, ki se proizvodnje, kar je bolj res v družbah s tržnim sistemom. Obstajanje (moralno) potrošništva (Jakhel, 1979) zanemarja vidik vpliva javnosti in formira, je tako rezultat obojega. Tudi potrošniki vplivajo na tip in način socialnih skupin na ta proces. Tudi preko potrošništva se realizirajo potrebe ljudi, industrializacija pa ga implicira. Obsojanje potrošništva je nekritično ideološko pristajanje na to, da proizvodnja razvija le državo in kolektivno priznane potrebe, ne pa individualnih in specifičnih potreb socialnih skupin. Nekritično konzumiranje vsega — kot manipulacija z umetno ustvarjenimi potrebami ljudi je otroška bolezen faze industrijskega razvoja. Z omejevanjem proizvodnje za potrebe ljudi dosežemo obratne učinke — fetišizacijo predmetov, ki nimajo sicer nobenega pomembnega učinka na razvoj osebnosti.

² Socialna kontrola se tukaj nanaša predvsem na kanaliziranje javnega, družbenega življenja — po vsebini, organizaciji in po obliki.

nike-stanovalce, zaposlene, trgovino, proizvodnjo. Ker je prostor dobrina, ki je ne moremo proizvajati — je torej redka in omejena dobrina — potrebno se je soočiti s politično voljo, družbenim interesom o njegovi uporabi.

Dominacija politične volje v socializmu se izrazi s tem, da prostor podružblja. Ker politika obvladuje tudi ekonomsko sfero, s tem dejansko ustvarja monopol združenih upravljalcev in proizvajalcev (oziroma tistih, ki jih predstavljajo, uveljavljajo njihove interese) v uporabi prostora. V kapitalizmu to vlogo dobi tisti, ki prostoru zviša uporabno vrednost — torej govorimo o dominaciji kapitala.

Odločanje v korist kapitalskega interesa direktno nasprotuje interesom drugih uporabnikov, ki vidijo — posebno v javnem prostoru mestnih centrov — v urbanem prostoru možnosti za demokratično in kulturno življenje, kot simbol svoje identifikacije (Dahl, 19). Vidijo ga kot prostor, kjer želijo integrirati svoj način življenja. To je obnem osnovni predpogoj socialne integracije, zato odsotnost takšnih možnosti doživljamo kot »izginjanje urbanosti«, dezintegracijo oziroma alienacijo (Jakhel, Sefergič).

Manjši kot je ustvarjeni dohodek uporabnikov prostora, bolj se bo izražala potreba po dominaciji kapitalskega interesa. Ob manjšem ustvarjenem dohodku je nujnost relativne težnje k egalitarni redistribuciji za osnovne potrebe. Vsled tega prihaja do redukcije potreb prebivalcev in predvsem do zmanjšanih možnosti za alternativno zadovoljevanje potreb ali za realizacijo osebnih preferenc. Sistem gradi na medsebojni solidarnosti, ki pa razpade, če se pravilo enakomerne distribucije prekrški. Ob manjšem dohodku se porabi več časa za pridobitev sredstev za reprodukcijo. Egalitarnost in nediferenciranost ob manjšem dohodku je karakteristika slabo razvitih sistemov. V tem je tudi osnovni anahronizem socializma, saj je Marksova predikcija svobode in kreativne osebnosti vezana na ekonomsko bogastvo — od »dela« (mezdnega) neodvisnega človeka (glej tudi Seferagič, 1985).

Konflikt med humanizacijo in uporabno vrednostjo prostora je vgrajen v vse družbe, ki so sprejele industrializacijo za koncept razvoja.

* * *

Sociologija, v tem kontekstu, je ena izmed ved, ki se javlja s kritiko tega razvoja in torej tudi s kritiko urbanizma. V razvoju mesta se to izraža s proizvodnjo neenakih kvalitet grajenega prostora in kot konstantna potreba po prenovi, planiranju. Selitev kapitala iz določenega prostora (dejavnosti razvoja) izrablja in degradira obstoječo strukturo in jo tako podvrže nujnosti sprememb — prenovi. V tem odnosu se tudi izraža špekulacija z zemljiščem in rento ali politično močjo.

Degradacija prostora vpliva tudi na selekcijo njenih uporabnikov, ki v končni fazi prenove nimajo družbene moči, da uveljavijo svoje interese. Tako dobimo tisto tipično podobo opustelih mestnih središč,

ki živijo le v času dela, le-to pa je usmerjeno na proizvodnjo, upravljanje in potrošnjo. To poimenujemo z »izginjanjem urbanosti«.

Nezmožnost, da v prostor integriramo svojo kulturo, družbeno pluralističnost in demokratično samobitnost ter da se v končni fazi identificiramo v njem, je pravi revolt in kritika humane javnosti. To je tudi kritika in izhodišče R. Jakhla (1979: 30): »Tako kot akumulacija kapitala sama je tudi nastajanje citija determinirano po eni strani z delovanjem zakona vrednosti, po drugi strani pa z načinom in obsežnostjo posegov države.«³

Ideja humanizacije, kot kritika in preseganje tega stanja, se izraža v zahtevo po sožitju človeka s podobo okolja (to ni le estetska varianta) ter po potrebi, da grajeno okolje soustvarjajo (uporabljajo) vsi njegovi uporabniki — in ne le tisti, ki bodisi preko cen ali ponudbe izvajajo socialno selekcijo in kontrolo.

V čem je po drugi strani sentimentalna utopija te humanistične kritike? Osnovna izhodišča humane vizije prostora so nekonfliktne in idealistične predstave o »človeku« z veliko začetnico, ki se je sposoben »ujeti« v mrežo nekonfliktnega (sporazumevanja) reguliranja družbe. Da takšna vizija nima izdelanega konkretnega alternativnega programa današnji praksi, ki te vizije ni uresničila, je res prav toliko, kot to velja za neformalna gibanja na tem področju. Zahtevajo mogoče znotraj nemogočega! (Žižek, Mladina). Da je bila ta humanistična vizija najbolj zlorabljen prav s strani totalitarnih režimov, ki trdijo, da realizirajo takšno vizijo »humanega okolja« je eden izmed absurdov današnje izkušnje. V tem dejstvu je tudi izražena nemoč humanistične kritike. Izničuje jo praksa in pomanjkanje novih poti, nove doktrine. V to vizijo je preprosto potrebno verjeti, kajti dokazati je ni mogoče.

Tako ostaja dilema države ali lokalne oblasti, kakšno vsebinsko prioriteto bo dala posameznim alternativam, oziroma ali bo uspel kompromis v razvojem planu, da se prepreči konflikt.

V tej luči se, po Jakhlu urbanizem udejanja kot politika in kot ideološki konstrukt, slično tezo zasledimo pri Feinsteinovi in Fiedlandu. Pristajanje na logiko tehničnega razvoja, napredka, tehnološke racionalnosti, ki se ji podreja urbanist, privede stroko v odvisnost od kapitalске racionalnosti (isto, 1979: 47).

³ Za socialistično planiranje je npr. značilno, da planira z ozirom na željeno, na vizijo prihodnosti; zanemarja pa pri tem realnost stanja, dejanskost mogočega. Zato tudi ne potrebuje strokovnih analiz in znanosti, ki kritično ovrednoti prakso. Posledica je, da svoje vizije prihodnosti ne operacionalizira na smiseln in učinkovit način. Na ta način ogroža željeno vizijo, ker jo praksa izniči. Takšen samodestruktivni element — ki ga generira oblastniška miselnost — je ena bistvenih ovir za izhod iz sedanje krize. R. Dahrendorf (Beyond the Crise) trdi, da se v družbah, ki imajo zelo eksplisitno vizijo bodočnosti, bolj pogosto javlja dogmatizem kot v družbah, ki so bolj pragmatično usmerjene. Samo mislim, da je potrebno oboje: vizija in pragmatičnost — torej pristajanje na konfliktnost in diferenciranost družbe v razvoju, ki ga generira njena vizija.

Prav tako pa tudi v odvisnost od kapitalističnih ali socialističnih konstruktov. Oboje omogoča sistem monopola — gospodarskega ali političnega.

* * *

V okviru marksistične analize proces nastajanja in spreminjanja mestnega središča lahko izpeljemo direktno iz procesa koncentracije kapitala (Marx, Kapital, I). Preoblikovanje mestnih funkcij, kozmetično odetih v »privlačnost, atraktivnost, raznolikost« planov prenove ne more služiti drugemu, kot potrošništvu in tako omogočiti rast profita. Ves napor humanistično usmerjenih urbanistov, planerjev ter sociologov ne more preseči tega stanja: »Meje, na katero je razvoj citija navidez nalletel in, ki naj bi jo odpravila načrtna prenova mestnega centra, je le prostorski odsev naraščajočih težav pri realizaciji presežne vrednosti in ovrednotenja kapitala v poznem kapitalizmu, ki zahteva planske posege države« (Jakhel, str. 119).

Analiza materialnega interesa v kapitalistih (in socialističnih) družbah je vsekakor odkrila enega bistvenih gibal urbanega razvoja in tudi ideologizacijo planiranja. Tudi v naših analizah se ji posvečamo in tako opozarjamo na podobne posledice urbanega življenja v različnih družbenih sistemih. Prav zato, da ne bi zapadli v ideologizacijo socialističnega planiranja.

Vendarle marksistična analiza obstaja globalna analiza zakonitosti gibanja kapitala in v njenem okviru ne moremo pojasniti vseh pojavnosti urbanega pojava in njenega razvoja. Kriza te teorije se izraža tudi kot kriza današnjih družb: potreba, vendar (ne)sposobnost prilagajanja sistema gospodarskemu prestrukturiranju. Ali post-industrijska družba in welfare state vodi k novim oblikam socialistične družbe ali je le sprememba znotraj kapitalizma? Dalje pojav rasti birokracije, kjer enormnost, draginja in neučinkovitost tega aparata ne opravičuje ciljev, ki jih uspe realizirati (Titmuss, 73). Ne razumemo več nasprotij, ki izhajajo iz neonacionalističnih gibanj — niti znotraj držav, ki so ta problem »že rešile« niti na mednarodnem polju. Ne more razložiti (Light, 1983) ne-premočrtnosti koncentracije kapitala, saj skokovito naraščajo manjša in fleksibilna podjetja ter samozaposlovanje. Ali je to res le izraz kriznega obdobja?

Predvsem tudi ne razložimo pojava raznolike kulturne produkcije, reprodukcije in ohranjanja tradicije, formiranja alternativnih subkultur in končno tudi obstoja mest, znotraj katerih je cirkulacija kapitala (ki se seli v periferne dežele) povsem marginalen pojav.

Obstoj vse večjega deleža prebivalcev, ki ostajajo izven produkcijskih odnosov ne moremo razložiti izven urbanega fenomena niti več znotraj teorije socialne marginalizacije, saj njihova družbena moč narašča. Bodisi tako, da se vključujejo v javno sfero življenja bodisi ker zaradi svoje masovnosti zahtevajo pozornost družbe, ki želi ohraniti socialni mir. Delež tega prebivalstva se prav v mestih (Latinska Amerika)

nenehno povečuje, kot da bi živel od entropije cirkulirajočega kapitala.

Zato se ne moremo odreči težnji po boljšem urbanem planiranju (ne kot odrazu napačne zavesti), niti idejam alternativnega razvoja. Prav kritična analiza urbane preнове je vzbudila zavest in moralo za vrsto urbanih gibanj, političnih pritiskov iz javnega življenja, ki so postavila jasno zahtevo po demokratizaciji razpolaganja s prostorom.

Teh, vse številnejših gibanj (nosilci so srednji sloj, intelektualci, študentje) ne moremo razložiti s teorijo razrednih nasprotij ali kot gibanja, ki se bore za oblast (Seferagić).⁴

Dominanten, ne pa edini in vsegaobsegajoči karakter neposrednega okolja, ki mi omogoča zadovoljevanje osnovnih potreb in interesov (kakorkoli jih že definiramo v okviru možnosti in preferenc) in pa tistega edinstvenega interesa, ki ga smatra posameznik za svoj socialni referenčni okvir, mora biti predmet svobodne izbire.

Prav nič demokratičnega ni v ideološkem konstrukt prisilne heterogenizacije bivanja, da smo prisiljeni živeti med ljudmi, s katerimi nimamo skupnih interesov, morda kulture ali celo jezika, kjer ne moremo izraziti svojih življenjskih navad, kjer imamo problem, da v okolju identificiramo svojo individualnost med povprečnimi standardi potreb, prehrane, bolezni, varstva, šole.

Dejansko to pomeni, da prav vsak posameznik mora reducirati svoje potrebe, da ne bi ogrožal drugih, da je potrebna večja normativnost v vedenju, da se izognemo konfliktom. Takšna »prisilna« integracija

⁴ Zaradi vseh teh razlogov proces propadanja nekdanj (v središčih) prisotnih družbenih struktur in dejavnosti ne označuje tudi propadanje družbene urbanosti v okolju, ampak raje njeno spreminjanje.

Tehnološki napredek omogoča lokacijsko neodvisnost produkcije in tudi načina življenja, komuniciranja. To kar Jakhel in drugi avtorji imenujejo »izginjanje urbanosti« (Jakhel, str. 53—58) zaradi ekspanzije prebivalcev v predmestno zelenje in praznjenje središča mesta z dotodanjimi dejavnostmi, je zame raje proces spreminjanja urbanega načina življenja.

Živeti na periferiji še ne pomeni nujno alienacijo in razosebljanja ter privatizacijo. Sigurno pa pomeni spremenjen način — tudi bolj diferenciran — komuniciranja. Zato je bolj kot sama lokacija pomembna infrastrukturna ter družbena opremljenost okolja ter sposobnost in možnost njene uporabe! Telefon, televizija, kompjuter, avto, javni prevoz in varna ter hitra cesta — vse to naredi periferno lokacijo odprto in komunikativno. Pomembna je tudi družbena infrastruktura ter določen lokalni nivo interesnih dejavnosti v perifernem lokalnem okolju (Seferagić, 1985).

Naše zahteve do centra bodo torej bolj selektivne in specifične, saj je kljub vsemu potrebno sprejeti dejstvo, da določen način neposrednega komuniciranja posebnih »javnih« skupin zahteva ter ostaja nezamenljiv (ne moremo jih opraviti po telefonu) in potrebuje centralno lokacijo.

Zelo različni življenjski stili diferencirane, nehomogene populacije urbanih naselij se kvalitetneje realizirajo v okoljih z dominantnim karakterjem. Možnost delitve ljudske integracije na ekonomsko in kulturno omogoča tudi združevanje — ne pa prisilo — na osnovi partikularnih lastnosti. Če so takšni sistemi prostorne diferenciacije prisilni, bodisi zaradi cene ali odsotnosti ponudbe, pride seveda do segregacije.

rezultira akulturacijo in masovno subkulturo, odmik v privatno sfero (v paranoični obliki), neobstoj socialnih stikov, praznjenje javnega in širšega bivalnega okolja. Na individualni ravni to občutimo kot strah pred ljudmi, množico »nepoznanih«, občutek ogroženosti in osamljenosti. Z eno besedo, standard in kvantiteta nadomestita kvaliteto. Takšne socialne agregate producira tako kapitalaska kot socialistična družba. Kontrola in prisila ustvarja segregacijo na individualnem in socialnem nivoju.

V prvi se uporablja sistem (monopolnih) cen za različne prostorne, stanovanjsko infrastrukturne ali druge urbane dobrine (renta). V drugi se omejuje potrošnja in dostop do posameznih urbanih dobrin z odsotnostjo ponudbe. Namesto kontrole cen obstaja kontrola ponudbe.

V obeh primerih lahko govorimo o sistemu monopola: monopolu razpoložljivega kapitala in o monopolu ponudbe (kontrola, omejitev produkcije).

Človeka v tem spreminjanju urbanega fenomena **ne ogrožajo same spremembe**, ampak **pomanjkanje demokracije**. V tem pomanjkanju je tudi možnost za monopolno prisvajanje prostora, uporabo tehnologije, infrastrukture, informacij, **dolžnost** (pravica!) **reproduciranja, namesto ustvarjanja**.

Prisila na reprodukcijo obstoječega je omejevanje kreativnosti in samostojnosti, onemogočanje razvoja partikularnosti. Demokracija v kompleksnih (diferenciranih) sistemih temelji na enakopravnosti in pravičnosti (Horvat, 1983), ne pa na enakosti — kot Tacquewill, ki možnost demokracije zato omejuje na majhne in homogene skupine. Gre za različne modele in elemente demokracije:

- klasični: majhnost, homogenost, neposrednost;
- meščanski: večpartijska kompetitivnost, državljske pravice v delovni sferi hierarhija, pravni sistem;
- socialistični: samoupravljanje, delegatski sistem, demokratični partijski centralizem.

Če torej novi produkcijski načini in tehnologija omogočajo disperzijo proizvodnje, ter zahtevajo integracijo v mestnem središču, velja isto za ostale družbene strukture; čeprav seveda po drugih kriterijih in vsebinah. Npr. nove oblike sociabilnosti, družbenosti, kulture in novi življenjski stili posameznih socialnih skupin ali slojev, nove oblike javnega komuniciranja.

Bistvo je torej v nivoju zadovoljevanja osebnih in skupnih potreb posameznih družbenih struktur, ki zahtevajo diferencirani in disperzni prostor različnih kvalitet. Poudarek je na specifični integraciji SELEKCIONIRANIH potreb v enako dostopnem prostoru. Ta prostor mora biti javen, komunikativen. Združuje kvalitete ljudi in dejavnosti, ki se ne morejo udejanjati v disperznem ter monolitnem okolju posameznih referenčnih skupin na perifernih lokacijah.

Značilnost nove urbanosti mora zato biti demokratična selekcija v posameznih prostorskih formacijah, še posebno pa **v prostoru**, ki je **omejen** kot skupna dobrina. Njo potrebujejo, vsaka na nekoliko drugačen način, vse nove družbene strukture — to je prostor mestnega centra.

Nevarnost za propadanje urbane kvalitete življenja torej ne leži v neizogibnih spremembah, ampak v monopolnem uveljavljanju (novih) novega modela razvoja, v kontroli javnega življenja.

II. Družbeni prostor in nova družbena gibanja

Analiza odločanja o uporabi prostora je zanimiva tudi glede na konflikte ter akcije, ki jih sprožajo nova družbena gibanja. Nasprotja, ki jih gibanja odkrivajo, se ne kažejo več le v sferi dela in delitve dohodka, temveč v sferi takoimenovane civilne družbe.

Gibanja (z vso svojo raznolikostjo in specifikjo) so se razvila tako v kapitalističnih, kot socialističnih deželah. (Neformalna) družbena gibanja niso le kritika delovanja formalnih institucij (izobraževanja, družbenih dejavnosti, organizacije prostora), ampak se predvsem zavzemajo za decentralizacijo odločanja (Touraine). S svojim delovanjem protestirajo (razkrivajo) različne oblike monopolnega odločanja.

Specifika gibanj v socializmu so zahteve po uveljavljanju nekaterih osnovnih civilnih pravic: ločitev države in družbe, pravica svobodnega tiska, izražanje lastnega mišljenja, obstoj interesnega pluralizma ter neodvisni pravni sistem družbe.

Prvi nivo konflikta se zato pojavlja med gibanji in formalnimi organizacijami ter oblastniško strukturo, še posebno v totalitarnih sistemih. Pogost je očitek gibanja (s strani tehnokratov), da nimajo jasno opredeljene ideološke platforme in politične strategije. V tem pa je tudi specifika novih gibanj, da ne žele postati politična, da ostajajo zgolj pri svojih konkretnih zahtevah (Zeleni so redka izjema). Gibanja ostajajo amorfnost in nepredvidljiva za formalni sistem, oziroma se upirajo integraciji v njihove organizacije. Ta naravnost generira eno žarišč konfliktov, saj disperznost gibanja otežuje strategijo delovanja formalnih organizacij. Neoprejemljiva je tudi socialna baza gibanja, ni razredna ter se tudi stalno spreminja. Množičnost gibanja, njihova disperznost v oblikah delovanja ter vse omenjene značilnosti so razlog, da jih Touraine imenuje »kvalitativno« nova gibanja, ki napovedujejo preskok v družbenem razvoju.

Katere so bistvene »novosti«, ki jih navaja Touraine? Bistvo družbenih nasprotij se je iz sfere dela in problema eksploatacije preneslo na nedelavno področje heterogenih dejavnosti, kjer se konflikt pojavlja predvsem med vladajočim aparatom in alieniranimi uporabniki. Po njegovem je zato potrebno redefinirati pojmovanje delavskega gibanja, razrednosti ter družbeni sistem analizirati glede na odnos, ki ga for-

mirajo novi družbeni konflikti. Prav to **odkrivanje** nasprotij, ki generirajo nove oblike delovanja kolektivnih akcij, loči Touraine od drugih teoretikov post-industrijske družbe. Ne gre za evolucijo, ampak za kvalitativno spremembo družbe. Če je za kapitalizem v industrijski fazi značilna eksploatacija in kontrola proizvodnje, je post-industrijska družba vlada tehnokracije nad alieniranimi uporabniki, ki jih kontrolira s formo organiziranja — to je programirana družba.

Osrednja žarišča dileme za vladajočo strukturo so vprašanja, kako »resno vzeti« neformalne oblike delovanja, alternativne predloge ali kako daleč »popuščati« konkretnim zahtevam kolektivnih akcij? Ali to ogroža oblast in položaj formalnih organizacij?

Kateri argumenti govorijo v prid tezi, da neformalna gibanja pri nas niso borba za oblast?

Prvo, prav nobeno od gibanj nima za cilj vzpostavitev večpartijskega političnega sistema družbe. Obstaja pa eksplicitna zahteva po javnem mišljenjskem in interesnem pluralizmu.

Drugo, nobeno gibanje ni formalno organizirano v obliki partije, stranke ali drugačne politične organizacije.

Tretje, gibanja nimajo regularnega članstva, ki bi ga bilo lahko identificirati.

To je po Alain Tourainu bistvena razlika med partijo in gibanjem: »Pripadati gibanju pomeni, predvsem, deliti določene družbene poglede ali doktrine, jih izražati v političnih diskusijah in biti pripravljen za občasno sodelovanje v aktivnostih gibanja« (ibid 1983. str. 10).

Končno, partije direktno sodelujejo v borbi za oblast, medtem ko se gibanja borijo za doseg posameznih pragmatičnih ciljev, izražajo nezadovoljstvo s konkretno odločitvijo (Paris 86) politike, ter kot pravi Touraine, »ustvarjajo atmosfero za različnost mišljenj in alternativ« (ibid. 1978, str. 10).

Nova družbena gibanja so torej sporadična, spontana in formalno neorganizirana. Akcije gibanja so kolektivne in javne, pripravljene na polemiko.

Nastajajo zaradi nezadovoljstva z reševanjem določene tematike ali problema, ki je bil spregledan, neuresničen (vendar deklariran) ali se ni razrešil v obstoječih sistemih odločanja.

Bolj kot borba za oblast, gibanja torej predstavljajo KRITIKO družbene politike in delovanja družbenih institucij. S tem tudi izvajajo pritisk, da se le-ta spremeni. Gre tudi za direktne oblike protesta proti sprejetim rešitvam, kot je npr. šolska reforma, gradnja jedrskih elektrarn ali nekateri zakoni. Gibanja ne slonijo na klasičnih razred-

nih nasprotjih, njihova baza je amorfná, niso politična gibanja, saj zahtevajo in vztrajajo na točno tistem in le tistem, kar deklarirajo.

Dejstvo je, da se v momentu, ko je zahtevani problem rešen ali dosežen kompromis, gibanje (akcija v njem) pogosto prekine, razformira in ostane le agregat budne ter potencialno angažirane javnosti. Ne gre za prevzem odločanja, ampak za kontrolo in vplive na strukture družbenega odločanja. V tem pomenu so gibanja zahteva po decentralizaciji družbe.

Za totalitarne sisteme bi lahko tvegali tezo, da alternativna gibanja, ki se ne želijo ali ne morejo (glede na svoj pristop k problemu) vključiti v formalne organizacije, delujejo kot pritisk proti zaprtemu sistemu odločanja. So družbeni, javni odgovor na slabe rešitve. Delujejo v funkciji kontrole sistema odločanja politikov, so izziv tehnokraciji ali birokratom, ki presegajo svoja pooblastila. Z uspešnim pritiskom neposredne javne akcije se po drugi strani lahko poveča učinkovitost sistema in odpira možnost demokratičnega dialoga. V tem pomenu gibanja oblasti ohranjajo legitimnost, dajejo možnost za nove smeri razvoja. Obstaja pa tudi potencialna nevarnost, da razkrivajo neučinkovitost, nepripravljenost komuniciranja in oblasti zmanjšujejo možnost reguliranja družbenih dogajanj. Zgolj od razumne reakcije vladajoče strukture je odvisno, kako bo potekalo komuniciranje. Ker gibanja v veliki večini primerov nimajo svojega lastnega programa delovanja, jih je tudi težko ovrednotiti, predvideti njihovo smer razvoja. Pogosto zgolj reagirajo na konkretne probleme, odpirajo dileme. Žižkov komentar na Paris '86 to ilustrira: »Slo je za konkretno zahtevo, brez radikalnih sprememb sistema. Gibanje postavi jasno, enoznačno zahtevo, ki je zgolj to, kar je, za katero se nič ne skriva, ki ni ujeta v dialektiko želje (nemogočega), hkrati pa brezkompromisno vztraja pri dobesednosti te zahteve« (Žižek, Mladina 87/1).

Potencialno pa so gibanja nevarnost za vladajočo strukturo. Kot pravi Touraine, »v želji po učinkovitejšem delovanju vsako gibanje teži k boljši organiziranosti in vključevanju v obstoječi sistem odločanja« (ibid. 1983, str. 10). Ta teza je logična, empirično pa ne moremo razložiti, zakaj nekatera gibanja prerastejo v formalno organizacijo, druga ne. Touraine trdi, da je to odvisno od same moči gibanja, da s svojo idejo, doktrino privlači večje število ljudi in da je dovolj prodorno v procesu odločanja; torej da oblikuje instrumente za doseganje svojega cilja. Ker pa mnoga gibanja po dosegu svojega cilja razpadejo, še zmeraj ne razumemo, kaj je odločilni moment, da se formalizacija zgodi ali ne. Mislim, da je odnos vladajoče strukture politike do gibanja tukaj lahko odločilen. Z racionalnim in strpnim komuniciranjem, priznanjem legitimnosti gibanja in njihovih zahtev, oblast mnogokrat uspe razgraditi težnjo po lastni samostojnosti — torej gibanje dezintegrira kot entiteto, ga lahko vključi v sistem z upanjem in obljubami (Študentsko gibanje 68).

Obratno pa se s pritiski na samo gibanje, s sovražnim odnosom do »drugačnosti« ter odrekanjem legitimnosti, poveča občutek ogroženosti

in nemoči pripadnikov gibanja. Med njimi se formira odnos identitete, medsebojna solidarnost in tudi referenčni okvir delovanja postaja jasnejši. V tem odnosu se poveča možnost, da bo gibanje iz neformalne, spontane oblike preraslo v organizirano skupino pritiska, ki bo želela pridobiti formalno pravico sodelovanja v procesu odločanja (Zeleni).

III. Neformalna družbena gibanja v urbanem prostoru

Politični monopol in urbane akcije

Kako se politični monopol nad uporabo prostora⁵ odraža pri nas in kaj v tem kontekstu pomenijo neformalna gibanja? Ali jih sploh lahko identificiramo oziroma ali jih lahko opredelimo kot družbena gibanja?

Monopolno odločanje o uporabi prostora (grajenega in prirodnega okolja) je analitično bolj dostopno v formalnih temeljih, ki takšno odločanje omogočajo ter v končnih odločitvah, kot pa v procesu odločanja. Slednji je praviloma skrit in poteka neformalno, posredno preko »političnega kadra«, ki ga vladajoča struktura izbira za posamezne funkcije. Kateri so ti formalni temelji?

Prvo, obstoj in delovanje pooblaščenih organizacij, ki upravljajo in planirajo uporabo skupnega prostora, izdelujejo zazidalne načrte, odredjajo lokacije za gradnjo itd. Te organizacije so ne le profesionalno in kadrovske selekcionirane, ampak so tudi delovno odvisne od naročil organov oblasti. Tak položaj ogroža profesionalno neodvisnost dela in poslovno etiko. Po drugi strani se z delovanjem teh organizacij marginalizira princip javnih natečajev (zakon ga zahteva) in neodvisnost selektorjev načrtov. V slučajih, ko se uveljavlja javni natečaj, so podlage in izhodišča za načrte definirana v ozkem krogu izbranih članov komisije, kar omejuje izvedbo resničnih alternativ pri reševanju nastavljenega problema.

Variante so zgolj oblikovne ali estetske, možnosti alternativnega odločanja so močno omejene. Določena je tehnologija gradnje, razpoložljiva površina, gostota izrabe, tip zgradbe in večina njenih funkcij. Nad »racionalnostjo« gradnje bedi tudi finančni odbor banke, z omejevanjem kreditov (npr. slučaj pri samskih domovih). Dokaz tega so izvedbe stanovanjskih naselij.

Avtorji izbranih načrtov nimajo pravnih in realnih možnosti kontrole nad izvedbo le-teh. Dalje, pri izvedbi strokovnih analiz, gradiv in izhodišč za plane je uvedeno pravilo anonimnosti; pomanjkljive in povsem fakultativne so preliminarne analize — kar vse onemogoča javnost dela, preverljivost argumentov in strokovno kontrolo.

V delo formalnih organov⁶ je uvedena institucija komisij, odborov in komitejev z namenom, da se razširi krog odločanja ter strokovnost re-

⁵ Analizirani primeri konfliktov, odločitev in osebne izkušnje so vezane za prostor Ljubljane.

⁶ (občine, uprave, izvršilna telesa).

šitev. V njih pogosto sedijo strokovnjaki, uporabniki ali izvajalci različnih dejavnosti, vendar je pravni status teh komisij povsem nejasen, kot tudi njihova kompetenca pri odločanju. Ta nejasen status in cilj dela komisij omogoča manipuliranje, prelaganje odgovornosti, oziroma zgolj fakultativno upoštevanje njihovega mnenja.

Poleg tega zakonske osnove (npr. zakon o planiranju) določajo kompleksen in zapleten proces sprejemanja planskih aktov, ki ga sama praksa, nove potrebe, prehitevajo. Praktično smo vedno v situaciji dohitevanja, dopolnjevanja aktov. To povzroča konstantno revizijo planov in onemogoča realizacijo načrtov. Prehodno obdobje postane stalno stanje stvari, kriterijev za vsakdanjo prakso v urbani politiki ni več. Pravilniki o namembnosti prostorov so neusklajeni s spreminjajočo se zakonodajo; zapletemo se v nekompatibilnost starih in novih načrtov. Ni postavljenih jasnih kriterijev za odločanje, akti so neselektivni in preveč splošni (zato so dlje uporabni); pogoste pa so formulacije, s katerimi se izvaja ideološka diskriminacija: npr. pravilnik o poslovnih prostorih vsebuje člen, ki daje prednost družbenemu sektorju pred privatnim, kar direktno izniči vse prejšnje člene, s katerimi se kontrolira kvaliteto ponudbe investitorja. Točkovanje stanovanj ne selekcioniira uporabnosti in kvaliteto bivalnih prostorov, podobni so problemi s pravilniki za dodeljevanje stanovanj socialnim upravičencem.

Da je kontrola nad temi normativi pomanjkljiva ali odsotna, kaže veliko število sporov zaradi dodeljevanja stanovanj, primeri špekulacij, korupcije itd.

V končni fazi sprejetja plana nas pričakuje še javna diskusija in delegatsko odločanje. V odločilnih momentih se soočajo slabo informirani (nerazumljiv, preobširen material, prepozna dostava informacij, pomanjkanje časa), utrujeni in z vseh vetrov zbrani delegati ter z informacijami in formalnostmi seznanjena kadrovska struktura oblasti, ki ve, kaj hoče ter kaj ji je storiti.

Uveden je princip, da se vse pripombe sprejmejo in predlog gre naprej — preprosto ga ni moč ustaviti (to je protiustavno)⁷. V takšnem položaju je neki delegat vzkliknil, da potrebuje advokata, da bi lahko odločal (potem ko je bil po trikratnem glasovanju povsem skritiziran predlog sprejet — na seji skupščine občine Šiška v Ljubljani, 1986!)⁸

Za stanje, prisotno v formalnih organizacijah urbanizma v zadnjih letih lahko rečemo, da ga označuje pomanjkanje konceptualne politike, ki bi v praksi učinkovito delovala. Nekateri so to stanje opisali kot »bordel« (Mušič, Mladina, 1987), drugi kot »odmiranje središčnega subjekta« (Mandič), meni se vzbujajo asociacije na Potemkinove konstrukcije.

Takšno stanje in omenjene formalne osnove omogočajo monopolno odčanje vladajoče strukture o uporabi prostora.

⁷ Uradno tolmačenje iz seje Skup. obč. Šiška, julij 1986.

⁸ Na skupščini glasujejo (ali so kot delegati prisotni) tudi zaposleni iz strokovnih, upravnih organov občine. Dajejo pojasnila na vprašanja.

Katere odločitve izražajo ta monopoli? Omenila sem že tip stanovanjskih sosek. Dalje gre za način rekonstrukcije mestnega centra⁹, ki določa dominanten prostor poslovnim, trgovskim in bančnim zgradbam. Izbira arhitekture prav tako ni slučajna ali predmet širše izbire. Značilno je izrinjanje stanovanjske funkcije iz središčnega prostora (Prešernova, Beethovnova, Cankarjeva, Kidričeva ulica) ter njeno selektivno urejanje za izbrano populacijo (Kremelj, »Peglezn« v Igriški).

Občutna je kontrola nad tipom gostinskih in drugih lokalov v mestu ter nad njihovo ponudbo in publiko.¹⁰ Lokali, kjer se začnejo zbirati »nezaželjeni elementi«, doživljajo »prenovo« ali zaporo zaradi »sanitarnih razlogov«. Takšni so primeri Amerikanca, Križank, Kersnikove, Uniona, Evrope, pivnice v Subičevi; pri poskusih so ostale namere za ukinjanje Konjskega repa, dislokacijo Škuca in zaporo Bolšjega trga. Na udaru so vse lokacije, kjer se zbirajo alternativne kulturne skupine, mladina, homoseksualci, socialno problematična publika ter nacionalno-etnične skupine ali intelektualci.

Preprečeni so bili poskusi organiziranja lokala za satirični kabare in večere poezije, za klub novinarjev v Stari Ljubljani, za disco-klub in študentsko pivnico. V zameno na teh lokacijah lahko kupimo kitajski porcelan, pohištvo, gostilne se zapirajo ob desetih zvečer. Občasne populistične prireditve (ohcet, sejmi, noč na Ljubljani) naj narodu nadomestijo družabnost in javnost v prostoru.

S kontrolo uporabe prostora se poskuša regulirati dejavnosti v njem, oziroma usmerjati družbene skupine in javnost v formalne organizacije in takšne oblike delovanja, ki jih je sistem sposoben kontrolirati ali tolerirati. Z monofunkcionalnim razvojem mestnih predelov (delitev bivalnega, delovnega, kulturnega, izobraževalnega prostora) in zakasnelo gradnjo prometnega omrežja je bil povzročen (planiran!) prometni infarkt mesta, ki smo ga reševali na drag in neustrezen način.

Izrazita je kontrola nad razvojem privatnega sektorja, ki praviloma ne more pridobiti boljših in večjih lokacij v mestu. Privatni investitor je dozretnejši za izzive uporabnikov, saj nosi riziko uspeha sam, težje pa ga je integrirati v obstoječo ekonomijo ali kontrolirati; tako družbene organizacije dobe prednost celo v primerih, ko ne ponudijo ustreznega programa ponudbe (primer Filipovega dvorca!).

Takoimenovana formulacija »družbenega interesa«, ki se jo pogosto uporablja pri odločanju o uporabi prostora, komaj ali sploh ne uspe prikriti monopola ideoloških konstruktorjev, saj so prav interesi uporabnikov upoštevani zadnji (o čemer govori pestrost« ponudbe); ekonomska neizkoriščenost mestnih lokacij (renta!) in slabo poslovanje pa ga le izničujeta.

⁹ Podrobneje v študiji prenove in spremembah mestnega centra, Verlič, ISU, 1982, 1985.

¹⁰ Ob polovici sedanjih prebivalcev je imelo mesto nekoč dvakrat več gostišč, živahnejšo urbano kulturo, družabnost, klube, društva.

Monopol političnega — namesto demokratičnega, javnega in strokovnega — odločanja v prostoru predstavljajo odločitve o prometnem režimu, o prestavitvi Prešernove in drugih posegih v Tivolski park, ter ne nazadnje »bele lise« nedotakljivih lokacij v mestu, rezerviranih za posebne gradnje (med Vegovo in Titovo, med Knafljevim prehodom in Trgom revolucije). Kakšna je podoba mestne javnosti, ki jo usmerja s svojimi posegi politična volja? To je anonimna, heterogena, vendar referenčno neizdiferencirana hiteča masa ljudi, ki v mestu proizvaja, konzumira ter se ob času večernic vrne v svoj periferni betonski mir!

Bistvena značilnost političnega interesa je torej socialna in formalna kontrola javnega življenja, za kar pa je potrebno primerno organizirati družbeni prostor. Temu cilju je podrejen tudi ekonomski moment, saj se lahko razvija le sektor, ki ga je moč kadrovsko in finančno obvladovati. Politična volja v prostoru se torej izraža preko formalnih organizacij (normativno, strogo, kadrovsko selektivno), kot »glas« občanov iz krajevnih skupnosti (populistično koketno) in preko mistične forme občega družbenega interesa.

Sporadičnih akcij občanov v urbanem prostoru, ki se vse pogosteje pojavljajo od zgodnjih sedemdesetih let, vendarle ne moremo interpretirati kot zavestno nasprotovanje političnemu monopolu nad prostorom, ampak se javljajo v prvi vrsti kot reakcija na disfunkcije dela formalnih organizacij na tem področju: stanovanjske gradnje in njene organiziranosti, komunalne ureditve, neprimernih lokacij dejavnosti v bivalno okolje, neustrezno delitev ter organiziranost urbane strukture (zoning), pomanjkljivo infrastrukturno opremljenost, špekulacije pri delitvi stanovanj ali njihovi slabi gradnji, na ekološko deteriozacijo bivalnega okolja ter neustrezno upravljanje z zgradbami in prostorom.

Pogoste so reakcije uporabnikov družbenega stavbnega fonda, ki propada, ni primerno vzdrževan, obenem pa v številnih primerih lokalne oblasti niso sposobne organizirati celovite prenove. Javljajo se zahteve po prodaji tega fonda, da bi bodoči lastniki ali uporabniki zagotovili njegovo primerno vzdrževanje ter primernejšo izkoriščenost.

Neučinkovitost družbeno usmerjene stanovanjske gradnje je evidentna ob podatku, da se s trikrat večjimi sredstvi uspe zgraditi pol manj stanovanj kot v zasebni gradnji (Kulturne diagonale, RTV, 1986).

Za precedans tovrstnih konfliktov, protestov in akcij štejem članek Matjaža Kmecla v dnevnem časopisju l. 1973 o položaju etažnih lastnikov stanovanj nasproti tistim, ki uživajo stanovanjsko pravico v družbenem stanovanju. Ne zato, ker pred njim ne bi nihče pisal o tem, ampak zaradi trezne in argumentirane polemike, ki jo je napisal znani družbeni delavec kot odgovor poskusu ideološke stigmatizacije lastnikov privatnih stanovanj (čeprav je jasno, da drugega vira pridobitve stanovanja niso imeli). Kmecl je dal javen odgovor sprenevedanju glede pravih privilegijev v naši družbi. Ti ne leže v možnosti, da si s svojim

delom pridobiš osebno lastnino, ampak v tem, da za simbolično odškodnino pridobiš trajno in izključno pravico uporabe skupne dobrine. Analiza pravne zaščite imetnikov stanovanjske pravice pokaže, da le-ta omogoča »privatizacijo« družbene lastnine. Stanovanjska pravica se lahko prenaša na druge uporabnike, ohranja se isto stanovanje tudi v primerih slabe izkoriščenosti; omogočena je menjava starih stanovanj za nova ob dejstvu, da uporabnik plačuje neekonomsko najemnino, istočasno pa ga nič ne obvezuje, da bi prispeval za prenavo uporabljenega stanovanja. Te pravice so povsem primerljive z dedovanjem, prodajo in to ob privilegiju, da se vzdrževanje in prenova prenašata na skupnost.¹¹ Članek avtorja, ki ga ni bilo moč proglasiti za anonimnega nergača, je opogumil mnoge posameznike, da so javno objavili svoje negativno mnenje o stanovanjski politiki; začelo se je pogumneje opozarjati na primere korupcije in špekuliranja s stanovanji ter slabo gospodarjenje.

V to obdobje sovpadajo tudi nekatere gasilne akcije najaktualnejših problemov (era odkritja socialnih razlik): začne se govoriti o prenavi starega mestnega jedra, v programu je odprava stanovanj najnižjih kategorij, ustanovi se solidarnostni fond, popušča gonja proti črnim gradnjam in obnovi se akcija za odpravo barakarskih naselij, ki bo postala tradicionalna. S temi akcijami se posredno prizna dejstvo, da so viri za pridobitev stanovanj socialno diferencirani.

Naslednji primer, ki ga želim analizirati, je izsiljena in nepotrebna rekonstrukcija Prešernove ceste. Polemika, ki se je razvila ob tem posegu s namenom reševanja prometnega kaosa v Ljubljani, je javno angažirala skoraj vso urbanistično in arhitekturno srenjo v toku dveh let. Očitno je, da noben strokovni, estetski ali finančni argument ni premaknil politične odločitve, ki se je udejanila preko LUZ-ovih kvazi alternativ. Posledice tega grobega posega v kvaliteto socialnega tkiva mesta so nepopravljive in dalekosežne. Povzročile so ga planirane napake pri hitri industrijski gradnji stanovanj proti severu brez predhodno grajene zahodne obvoznice (povezave periferij) ter mestne vpadnice.

Močan tranzitni promet ter dnevne migracije (specifičen program delovnega centra nasproti bivalni periferiji) ca. 60.000 prebivalcev v center ter skozenj, so povzročile razpad prometnega sistema mesta sredi sedemdesetih let. Tudi takrat je politična volja* posegla v park na-

¹¹ Takšno ravnanje poimenujemo »free-riderstvo«, Družboslovne razprave, št. 4/1987, ISU, Verlič.

* Predhodnost takšnih odločitev dokazujem s tem, da se javnosti nikoli ni ponudilo alternativ: ali stanovanja (nekaj stanovanj) in vpadnico (ali začetek obvoznice) nasproti veliko stanovanj in veliko drena. Alternative so bile variante soseske 6 z detajli itd., Koseze v podvariantah ureditve okolice. V GUP-u sosledij gradnje ni, tam je vse lepo narisano. Če nekaj pozabimo, izpustimo ali se odrečemo, se ta lepa struktura podre, oziroma funkcionira drugače. Politiki niso povedali, da obenem z industrijsko gradnjo stanovanj formiramo tudi gradbenike s tehnologijo za izvoz na Jug in nižje, ter da je potrebno nekoliko »stisniti« ceste, če bo šlo. Vendar ni šlo. Še

mesto obvoza, obenem pa smo s pravo obvoznico komaj nekaj kasneje razpolovili gosto naseljeno bivalno naselje.

Strokovna opozorila proti koncentraciji solidarnostnih stanovanj v Štepanjskem naselju prav tako niso imela nobenega učinka. Večji del skriti javnosti so ostali zapleti pri gradnji Fužinskega naselja. Neuspešna koordinacija številnih investitorjev in nedorečeni programi so pokvarili vtis kompleksno dirigirane družbeno usmerjene gradnje. Konflikti ter neusklajeno delovanje so blokirali gradnjo in šele strog politični pogled z vrha je pripeljal stanovalce do hiš.

Nasprotje teh neuspešnih strokovnih polemik je Trnovska akcija. Bodoči stanovalci tega naselja so uspešno demontirali strukturo cene stanovanjske gradnje. Značilnost te kolektivne akcije je bila njena dobra organiziranost in profesionalni nastop v javnosti, podprt z argumentiranimi analizami obširne gradbene dokumentacije ter demistifikacija metodologije določanja cen stanovanja.

Obratno od Trnovčanov so Koseški stanovalci zgolj s spontano reakcijo, trdovratnim vztrajanjem na svojem nesoglasju in z grožnjami izpodbili vse argumente občine in investitorja za gradnjo industrijske pralnice v bivalnem okolišu.

Naslednja akcija je zanimiva po uporabljeni metodi in svoji nacionalno etični noti. Triindvajset jeznih jeseniških delavcev demonstrativno odkloni ponujena stanovanja železarne. Vsi stanujejo v barakah, imajo dolgoletni delovni staž na nižjih delovnih mestih in so prišli iz drugih republik.

Sporna stanovanja so dislocirana, premajhna, slabo strukturirana ter celo ad hoc prirejena na račun skupnih kletnih in pritličnih prostorov. Formalno so ovrednotena kot komfortne, nove stanovanjske enote s temu primerno najemnino in participacijo uporabnika. Delavci dokazujejo, da stroškov takšnih stanovanj ne zmorejo in da si v njih tudi ne morejo organizirati primernega življenja. Opozarjajo, da so se boljša stanovanja v tovarni delila po hierarhijski, in ne socialni lestvici.

V odprti radijski oddaji pride do konfrontacije z ogorčenimi slovenskimi občani, ki ne kažejo razumevanja za socialni položaj barakarskih družin, očitajo jim neskromnost, nepotrpežljivost ter navajajo svoje muke in jade, da so prišli do lastne strehe nad glavo. Etično vprašljivi in moralistično akcentuirani komentarji te reakcije še vzpodbujajo.

Slišimo izjavo socialnega delavca železarne, da se delavci nočejo prilagoditi razmeram (odgovor je, da za to niti ni bilo možnosti), da si

vedno je bilo možno pohiteti z obvoznico (precej bolj zunaj mesta) in ojačati lokalno cestno omrežje (nekaj asfalta, malo nove »navadne ceste«), predvsem pa pohiteti z vpadnico in tranzit speljati po lokalni, običajni cesti. Takšne alternative niso bile v javnih razpravah, z vsemi posledicami, cenami in zunanjimi krediti v igri. To so bile morda razprave med politiki in »nekaterimi« urbanisti.

kupujejo avtomobile (oni trdijo, da se brez tega ne da organizirati prevoza vseh družinskih članov na delo in v šolo) ter da gradijo hiše v rojstnem kraju (tu zanje ni perspektive). Predsednik stanovanjske komisije ne more razumeti, kako je sploh prišlo do te situacije in ne zna pojasniti, kako je železarna gradnja takšnih stanovanj financirala, ter po katerih kriterijih jih je delila.

Slično tej reakciji delavcev, so na občinsko pomoč reagirale družine, ki so jim barake pogorele. Občina jim je ponudila bivanje v opuščeni šoli v skupnih prostorih. Takšno pomoč so ljudje odklonili, ker vedo za prazna stanovanja. Demonstrativno so ostali na pogorišču.

Zadnji dogodek, ki ga želim omeniti, je znan pod imenom »Titova 25«. Povod zanj je legitimno pridobljen lokal s strani privatnega izvajalca, za katerega pa naknadno pokaže interes družbeni sektor. Ta interes se prevede preko krajevne skupnosti in z intervencijo predsednika izvršnega sveta občine.

Celotni upravni oddelek komiteja za prostor se upre in noče biti poslušen: vztrajajo na strokovnih kriterijih, pravnih in formalnih postopkih ter neodvisnosti dela v okviru svojih pooblastil. Iščejo uradno pravno zaščito ter preverjanje storjenih postopkov; vso razpoložljivo pismeno dokumentacijo dostavijo v javnost in časopise. Razkrivajo se predsednikovi nelegitimni pritiski (pismeni!) in lažne obtožbe, nevednost o lastnih kompetencah. Predsednika najbolj bremeni (pisno) uradno mnenje javnega tožilca, ki mu očita preseganje pooblastil, povzročanje škode z zavlačevanjem postopka in nezakonite intervencije.

Navkljub vsemu predsednik doseže preklic pismeno danih soglasij za priglasitev del, s pritiski blokira delo komiteja, tako da njegov predsednik skupščini ponudi odstop. Formalno zahtevana procedura za razčiščevanje odgovornosti ni uvrščena na dnevni red, skupščina po čudnem glasovanju sprejme odstop, medtem ko nelegitimno delovanje predsednika izvršnega sveta ne zanima nikogar več.

Izbrani primeri, ki jih navajam, niso morda niti najpomembnejši niti edini; izbrala sem jih zato, ker ilustrirajo različne metode akterjev in odkrivajo specifične konflikte v procesih odločanja o uporabi graje-nega prostora. Značilen zanje je, kot pravi Touraine (ibid. 1983, str. 12) odnos med vladajočim aparatom in alieniranimi uporabniki.

* * *

Vprašanje na tem mestu je, ali te akcije in konflikte lahko označimo kot družbeno gibanje?

Skupna značilnost akcije je, da se praviloma javljajo izven formalnih organizacij, oziroma posegajo po neformalnih sredstvih pri reševanju problema. Kritično, celo protestno predstavljajo delovanje sistema; akterji delujejo odprto, so informirani o svojih pravicah, pripravljeni so aktivno predstaviti problem v javnosti in se konfrontirati.

V vseh primerih se postavijo zahteve po spremembi stanja, oziroma zahteva se realizacija upravičenih pričakovanj. Dokazujejo, z argumenti ali posredno z učinki, neučinkovitost delovanja določenih institucij in kontrole.

Akterji v teh akcijah so torej primorani, želeč upravičiti svoje zahteve, spoznati svoje formalne pravice in pokazati, kje so ovire in blokade za učinkovitost. S takšnim delovanjem opredelijo ne le svoj odnos do problema, ampak tudi rušijo legitimnost obstoja organizacij (včasih institucij), ki naj bi tovrstne probleme reševale. Kažejo na neuspešnost funkcionarjev ali politikov, da te sisteme regulirajo.

Druga značilnost je množičnost, oziroma kolektivno nastopanje akterjev. Pogostost samih akcij in številčnost akterjev v njih onemogoča trditi, da gre le za slučajne, enkratne (izjemne) probleme, ki so rezultat slabih razmer (kriza) ali pomanjkanja finančnih sredstev. V večini slučajev zahteve namreč niso uperjene v večanje fondov ali širjenje pomanjkljivo razvitih dejavnosti:

usmerjene so proti disfunkciji obstoječega — torej so zahteve po **reorganizaciji**, učinkoviti **izrabi tega**, kar že imamo. So zahteve **po odgovornem delu in konsistentnem delovanju**.

Do konflikta ne pride zaradi želje ljudi po nemogočem, ampak zaradi odtujevanja pravic in dobrin, ki so bile deklarirane kot možne in tudi zaslužene.

Kolektivne družbene akcije sistem mnogo težje regulira z običajnimi postopki, ki so opredeljeni za primere nelegitimnega delovanja ali so celo inkriminirani. Ob pogostosti takšnih pojavov pa tudi visokomoralno pridiganje ali stigmatiziranje akterjev nima več pravega učinka.

Pogostost kolektivnih akcij namreč učinkuje na javnost kot vzpodbujanje zavesti o neučinkovitosti sistema in upravičenosti zahtev, da se le-ta spremeni.

S temi elementi se ustvarja potreba, idejna baza (naboj) ali doktrina, ki lahko pritegne ljudi v širšo družbeno akcijo.

Kljub temu torej, da posamičnih akcij še ne moremo opredeliti za družbeno gibanje, je skupni učinek pogostih in kolektivnih akcij izven formalnih sistemov (metod), ki delujejo javno in konsistentno glede na svoje zahteve (pravice), moč šteti za nekaj, kar nedvomno postaja družbeno gibanje.

Viri:

- Alain Touraine, Sociologija društvenih pokreta, 1983, Beograd.
- Dokumentacija Komiteja za urejanje prostora občine Center.
- Dokumentacija Dela, Teleks, Mladina.
- Družboslovne razprave št. 4, ISU, 1987.
- Verlič-Dekleva, B., Razvoj mesta in spremembe mestnega središča, Pre-nova mesta, raziskovalna poročila 1982, 1985, ISU, Ljubljana.

Literatura:

- Alain Touraine, Sociologija društvenih pokreta, 1983 Beograd.
- Abbott, Carl, 1981: The New Urban America, North Carolina Press, USA.
- Časopis za kritiko znanosti, 1975, Cantar P.: Sociologija mesta.
- Friedland, R., 1983: Power and Crisis in the City, Macmillan, London.
- Gantar P., 1984: Urbanizem, družbeni konflikti, planiranje, Krt, Ljubljana.
- Jakheł Rudi, 1979: Iluzija in resničnost urbanih središč, Cankarjeva založba Ljubljana.
- Light, Ivan, 1983: Cities in World Perspective, Macmillan Co., USA.
- Kay, G., 1984: Razvitost in nerazvitost, Krt, Ljubljana.
- Mlinar, Z., 1986: Protislovja družbenega razvoja, Delavska enotnost, Lj.
- Mlinar, Z., 1983: Humanizacija mesta, Obzorja Maribor.
- Mihevc, Gosar, 1978: Procesi urbanizacije v Sloveniji, Urbanistični inštitut SR Slovenije, Ljubljana.
- Samuelson P. A., 1970: Economics, New York.
- Seferagič, D. 1985: Problemi kvalitete života u novim stanbenim naseljima, Institut za društvena istraživanja, Zagreb.
- Sinteza, 58, 59, 60, 1982: Prenova, Ljubljana.
- Rotar, B. 1981: Pomeni prostora, Delavska enotnost Ljubljana.
- Kvaliteta življenja, 1985, 1986, raziskovalna poročila, Inštitut za sociologijo Ljubljana.
- Verlič, Mandič, 1986: Informativni bilten/2.
- Verlič, D. B., Družboslovne razprave/4, 1987: Kvaliteta bivalnega okolja, Inštitut za sociologijo Ljubljana.
- Verlič, D. B., 1986/7: Sinteza, Heterogenost prenove mestnega centra (v tisku) Ljubljana.
- Verlič, D. B., 1985: Razvoj mesta in spremembe mestnega središča, raziskovalno poročilo, Inštitut za sociologijo, Ljubljana.
- Zbornik: Socialistična civilna družba, 1985, Krt, Ljubljana.
- Titmuss, R., 1973: Social Policy, Allen & Urwin, London.

Avtorica je imenovani član Koordinacijskega odbora za prenovu pri Izvršnem svetu Ljubljana Center (od 1. 1981), imenovani član Komiteja za urejanje prostora (Center), izvoljen delegat Krajevne skupnosti v Šiški (občasno delegiran na seje skupščine občine Šiška), imenovani član komisije za poslovne prostore pri Mestni skup. Nekateri podatki v analizi so plod tega dela in izkušenj.

Slavko Gaber

Družbe dela/onstran dela

Uvod

Buržoazija in proletariat sta ostala. »V kapitalističnem svetu sta še vedno temeljna razreda. Vendar pa je kapitalistični razvoj spremenil strukturo in vlogo teh dveh razredov tako, da nista več akterja historične transformacije.«¹ Za sile, ki vidijo alternativo v svetu »...svobode od garanja (toil) in dominacije...«² se prostor, ob širjenju tehničnega napredka na celoten sistem dominacije in koordinacije našega življenja, nenehno oži.

Marcusejeva stališča, ki so doživela veliko publiciteto ob študentskih gibanjih v drugi polovici šestdesetih let, ponovno ugotavljajo tisto, kar je skupina teoretikov, ki ji je pripadal tudi sam, ugotavljala že več kot dve desetletji pred tem.³ Proletariat ni več garant resnice,

¹ H. Marcuse, *One-Dimensional Man*, Routledge & Kegan Paul Ltd., London 1964, str. XII—XIII.

² Isto, str. XII.

³ Tako imenovana frankfurtska šola, ki je prav zaradi omenjenega, kot tudi podobnih stališč, doživela veliko kritik, predvsem znotraj delavskega gibanja, naj bi zapustila pozicije revolucionarne teorije ob koncu tridesetih let. Avtorjem, ki tekmujejo v svojem dokazovanju, da je merilo teorije praksa, pri tem služijo kot dokaz različna mesta, ki jih je najti predvsem v tekstih M. Horkheimerja. P. Slater tako piše: »The return to theory must not be a farewell to Praxis. With Horkheimer's team it was... Horkheimer himself actually accepted in his »manifesto« that the workers were organised under their own avant-garde, while the critical intellectuals were autonomus... Thus, only the »debate« guaranteed the crucial link in the theory-praxis nexus, according to Horkheimer's konception.« (P. Slater, *Origin and significance of the Frankfurt School*, Routledge & Kegan Paul, London 1980, str. 63).

Podobno kritičen do kritične teorije družbe, češ da ni znala povezati teorije s prakso, je tudi E. Rusconi.

kot tudi ni videti sile, ki bi napovedovala prevrat družbenih razmerij. Zamujeno je udejanjenje filozofije. »Praksa, odložena za nedoločen čas, ni več izhodišče za ugovor samozadovoljni spekulaciji, še več, običajno je izgovor, s katerim eksekutorji zadušijo kot prazno tisto kritično misel, ki bi bila potrebna praksi spreminjanja.«⁴ Diskurz, ki velja vse od časov, ko je bila zamujena priložnost, da proletariat prevzame vlogo hegemon v družbi. Današnje refleksije kažejo, da je bilo zadnjič to takrat, ko je bila zapečaten usoda kvalificiranih delavcev. »Gre zato, da je buržoazija uspela v osnovi zatreti zavest, ki naj bi jo proletariat imel o svoji ustvarjalni suverenosti. ... Parcelizirajoče delitve dela, taylorizem in na koncu avtomatizacije so ukinile stroke in tiste delavce stroke, ki so imeli, skupaj s ponosom o dobro opravljenem delu, še zavest o svoji praktični suverenosti.«⁵ Ti delavci so posedovali znanje in praktična spoznanja, ki so bila v tovarni nezamenljiva. Šef, lastnik obrata itd. so bili odvisni od takšnega delavca. »Nasprotno od tega pa delavec stroke ni imel potrebe niti po gospodarju niti po oficirjih proizvodnje. Lahko je proizvajal brez njih. ... To pomeni, da je v tovarni obstajala določena delavska moč.«⁶

To je bil čas, ko je ideja »...o delavski moči in revolucionarnem prevzetju oblasti imela močno drugačen praktični pomen, kot ga je dobila v času post-taylorizma.«⁷ Tisti del delavskega gibanja, ki je nase gledal kot na razred, ki hoče oblast, ni bil siromašen in neuk, bil je sloj, ki je mogel biti hegemon tako v delavskem gibanju kot tudi v družbi nasploh. Zanj prevzetje oblasti ne bi pomenilo prevzeti mesto buržoazije, ampak ukinitve vsega »...kar bi pomenilo oviro udejanjanju delavske oblasti...«⁸

Ce je nekdanj bilo tako, pa danes, po letih taylorizma, funkcioniranja produkcije ljudi s sredstvi ideoloških aparatov države, po razrastu

Prikaz procesa demontiranja delavskega gibanja na Zahodu v sovjetski Rusiji kot tudi procesi, ki so sledili, kažejo, da je bilo stališče M. Horkheimerja: »Medutim ni položaj proletariata u tom društvu ne predstavlja nikakvu garanciju ispravne spoznaje... Intelektualac koji u svom nabožnom štovanju samo objavljuje stvaralačku snagu proletarijata, nalazeći, da je izvršio svoj zadatak ako mu se prilagodio i ako ga veliča. Previđa da svako izmicanje teoretskom naporu koji sebi prišteđuje pasivnošću svog mišljenja, kao što si tom pasivnošću ušteđuje i povremeno suprotavljenošću masama u koju ga može dovesti vlastito mišljenje, čini te mase slijepima i slabijima nego što bi trebale biti... Intelektualci ne podnose da upravo najaktualnije, najperspektivnije mišljenje, koje najdublje zahvaća povijesnu situaciju u određenim razdobljima dovodi u izolaciju njegove nosioce primoravajući ih da se oslone na same sebe...« (Kritička teorija II, Stvarnost, Zagreb 1982, str. 146), še kako upravičeno.

⁴ T. W. Adorno, Negative Dialektik, Surkamp Verlag, Frankfurt am Main 1982, str. 15.

⁵ A. Gorz, Zbogom proletariatu, Radnička štampa, Beograd 1982, str. 51.

⁶ Isto. »Radnička moć o kojoj govorimo nije bila moć svih radnika u nekoj njihovoj određenoj grupi, niti moć »kolektivnog radnika«. To je bila moć onih profesionalaca koji su, uz pomoć drugih radnika prvenstveno fizičkih, u krilu radničke klase bili u vrhu jedne specifično radničke hierarhije.« (isto, str. 52—53.)

⁷ Isto, str. 52.

⁸ Isto.

multinacionalnih podjetij in nazadnje še avtomatizaciji, nekdanja druga dimenzija ne obstoji več. Delavsko gibanje kot klasičen projekt je izgubilo podlago. Upravljati s tovarno, da bi upravljali s celotno družbo. »Nič od tega danes ni več točno...«⁹

1. Boj proti delu

Tisto, kar ostane, ni več fetišiziranje dela, njegove moči, oblasti ipd. Besede o oblasti dela je treba namreč vzeti dobesedno! To nas hitro pripelje do ugotovitve, da delo oblast že ima, kot tudi do druge, prav tako navidez paradokсне, ki kot prva ni brez posledic za socialistično ideologijo, da dela tudi osvobajati ni potrebno, ker je še preveč svobodno — sledovi njegovega divjanja so danes vidni povsod. Proletariatu pa ob tem, da se lahko sužnosti delu izvije le z odpravo dela, ostane le še akt samoukinitve. Delavsko gibanje je v potlačeni segmentih to idejo pestovalo že od časov, ko je delo postalo osrednja, prevladujoča dejavnost, dejavnost, ki je postala nujen vir preživetja.

Zanimivo je, da prvi nam znani poizkus tematizacije boja proti delu (po Marxovem zavzemanju za odpravo dela) nastane sočasno z zavzemanjem proletariata za polno zaposlitev.¹⁰

a) Paul Lafargue je tako nastopil vzporedno z borci za polno zaposlitev, vendar je njegova linija ostala potlačena vse do danes, ko se vse pogosteje pojavljajo reference, ki opozarjajo na njegov tekst kot na mesto, ki omogoča drugačne zastavitve vprašanja dela že na nekaterih tekstih iz zgodovine delavskega gibanja pa tudi zunaj njega.¹¹

Lafargue v času, ko se organizirano delavsko gibanje bori za pravico delavcev do polne zaposlitve, proletariatu očita, da je izdal svoje nagone »...in ne pozna svojega zgodovinskega poslanstva; dovolil je, da ga je pervertirala dogma dela.«¹² Zameri mu, da je zahteval

⁹ Isto, str. 53. »Najpre, kao što smo već videli, fabrika više ne predstavlja ekonomsku celinu.« (isto) Mesta produkcije niso več mesta odločanja niti mesta ekonomske moči. Preglednost tako nad celotnim družbenim procesom proizvodnje, kot tudi pregled nad produkcijo v obratu je vse prej kot mogoč. Tako dobi geslo »TOVARNE DELAVCEM«, tudi če mu dodamo, »DA JIH SPREMENIJO«, povsem drugačen pomen.

¹⁰ J. Keane in J. Owens v delu *After Full Employment* poudarjata, da se je zahteva po polni zaposlitvi v delavskem gibanju kot stalna zahteva pojavila šele po letu 1880, ko so bili delavci zaradi širjenja sveta kapitala in povečane delovne discipline prisiljeni mezdno delo vzeti povsem resno (glej omenjeno delo, Hutchinson, London 1986, str. 28–40).

¹¹ Nanj se sklicuje skorajda celotna postmarksistična misel. G. Bock pa opozarja, da je bil izredno bran avtor tudi že v vrstah IWW. (»Drugo« delavsko gibanje v ZDA od 1905 do 1922. Industrijski delavci sveta, v prevodu v slovenski jezik v rokopisu str. 108.)

¹² P. Lafargue, *Pravica do lenobe* (izšlo v Zborniku BOJ PROTI DELU), KRT, Ljubljana 1985, str. 52. Zbornik prinaša tekste z naslovno vsebino vse od Lafargue naprej in se končuje s sodobnimi tako teoretskimi refleksijami kot tudi priložnostnimi teksti, ki služijo kot material v boju proti delu.

pravico do dela. »...za revolucionarno načelo so razglasili pravico do dela. Francoski proletariat, sramuj se!... Proletarci, sramujte se!«¹³

b) V deželi taylorizma je, ko je kot element delavskega gibanja, ki je le nerad pristal na novo organizacijo dela, nastal sindikat The Industrial Workers of the World. Organizacija, ki je bila znotraj sebe heterogena, je imela na svojem levem krilu skupino t.ä. Wobllies. Nasploh je bil sindikat znan po svoji veliki »naklonjenosti« delu. Na to opozarjajo razlage njihovih inicialk (I. W. W.):

1. »I Won't Work« (ne bom delal)
2. »I Want Whiskey« (hočem viski)
3. »Iresponsible Wholesale Wreckers« (neodgovorni vsesplošni razbijači)
4. »The Wobllies« (nestanovitneži, vetrnjaki)

Prav zadnje od imen, ki se jih je prijelo na zahodu ZDA, je tudi tisto, po katerem so najbolj znani danes.¹⁴

L. Adamič takole opisuje svoje srečanje z njimi: »Leta 1920, po odpustu iz vojske, sem pod pritiskom vsakdanjih potreb postal mlad garaški tepec (...) brez posebnega poklica. V Chicagu sem se nekaj mesecev potikal okrog zaposlovalnih agencij... Tam sem srečal nekaj mladih, silno zgovornih fantov iz IDS...« Ti zgovorni fantje so ga uvedli najprej v skrivnosti sabotaže, nato pa, ko je pri neki chicaški zaposlovalni agenciji dobil lopatarsko delo, še v svet drugih oblik boja proti delu. »Bil sem eden od približno stotih krepkih fantov, med katerimi, kot sem kmalu odkril, je bilo tudi nekaj evangelistov sabotaže iz IDS. »Počasi, fant moj,« se mi je drugi ali tretji dan nasmehnil eden izmed njih. »Nikar ne poskušaj narediti te ceste v enem dnevu.« ... Znašel sem se v zadregi. Ta mož se me je dolge dneve držal in mi še naprej prigovarjal, naj delam počasi. »Pritisni na zavore, fant« ... »K vragu z njimi! Zavlačuj — stavkaj med delom. Kapiraš?«¹⁵

Wobllies so še posebej zanimivi, ker predstavljajo reakcijo na posebne razmere, ki so nastale v ZDA po nastanku množičnega nekvalificiranega delavskega razreda. Delavci, pretežno priseljenci, so v procesu dela videli vse prej kot vir zadovoljstva. Edino kar jih je zanimalo, je bil »vražji zaslužek«. Dejstvo, da jih je ob lastni ogroženosti zavrnila tudi domača kvalificirana delovna sila in da jih je kapital hotel maksimalno izrabiti, jih je sililo v nove, klasičnemu delavskemu gibanju neznane načine tako razmišljanja kot tudi ravnanja. Ko so se IWW v prvem obdobju svojega delovanja močno naslanjali na kvalificirane delavce, jim je grozil polom. Šele dogodki v McKees Rockss jasno pokažejo, da so minili časi Vitezov dela, torej časi, ko so kvali-

¹³ Isto, str. 53.

¹⁴ Glej P. F. Brissenden, *The IWW A Study of American Syndicalism*, prvič objavljeno 1919, ponatisi 1920 in 1957 (Columbia University Press).

¹⁵ L. Adamič, *Dinamit, Borec*, Ljubljana 1983. Navedbe v tem kot tudi gornjem primeru so vzete s strani 285—89.

ficirani delavci jemali nekvalificirane pod svojo zaščito. IWW so postali organizacija nekvalificiranih. »...šele gibanje neizučenih priseljenih in potujočih delavcev... je iz te organizacije naredilo to, zaradi česar je zaslovela in so si ob njej brusili jezike.«¹⁶

Nova vrsta delavca je po svoje razumela skorajda vse. Temeljno geslo dotedanjega boja »Pošteno delo za pošteno plačilo« je zamenjalo novo »Nepošteno delo za nepošteno plačilo«; klasično stavko je zamenjala stavka na delu; njihov upor je spremljala pesem; organizirali so se ne le v tovarni, ampak tudi zunaj nje, preprečiti so hoteli, da bi delo iz obrata prestopilo tudi v čas zunaj dela, torej v čas, ki jim je ogromno pomenil in je bil ob mezdnih zahtevah njihova poglobljena zahteva;¹⁸ znanstvenemu upravljanju, ki ne prizadene zgolj kvalificirane delovne sile, ampak enako tudi neizučene, so zoperstavili znanstveno sabotažo. Zoperstaviti se kapitalu kjer je le mogoče in kolikor inteligentno je mogoče.¹⁹

c) V času sobotnikov in uvajanja taylorizma je v sovjetski Rusiji Kazimir Malevič napisal tekst z naslovom Lenoba — Prava resnica človeštva.

»Vedno se mi je zdelo, da... obsodba lenobe ni pravična; zakaj se delo tako močno cení in postavlja na prestol vzvišenosti, slave in hvale, medtem ko se na drugi strani lenoba pribija na sramotni steber?«²⁰ Moralo bi biti obratno, delo bi moralo biti prekleto, lenoba pa naj bi bila tisto, k čemur teži človeštvo. Tako je tudi socializem, ki ga Malevič postavlja kot možno odpravo te zablode, precej drugačen od Leninovega. »To, kar ni moglo biti doseženo v kapitalističnem sistemu, je doseženo sedaj; interes kapitalizma in socializma je enak — doseganje skupne resnice, človeškega stanja Lenosti. Ta resnica

¹⁶ G. Bock, »Drugo« delavsko gibanje v ZDA od 1905 do 1922. Industrijski delavci sveta, sl. prev. rok. str. 88. Delo predstavlja eno boljših predstavitev IWW še posebej, ker se ob bogastvu materiala in navedene literature ne vpisuje v prevladujoče diskurze zgodovinarstva, ki ga zanimajo zgolj koraki uma, potlačeno pa pušča ob strani. V delu, ki bo v kratkem izšlo v zbirki Studia Humanitatis, glej tudi uvodno študijo T. Mastnaka.

¹⁷ »Nočemo stavk, ki se vlečejo brez konca in prinašajo lakoto... Če naših zahtev ne moremo uveljaviti v nekaj dneh, se vrnemo na delo, vzamemo mezde in stavkamo na delovnem mestu« (navedeno po G. Bock, nav. delo str. 124).

¹⁸ Nič manj eksplozivno (kot mezdno G. S.) ni bilo vprašanje delovnega časa, druga plat meznega vprašanja. (isto, str. 175) »...hočemo pa tudi veliko miru in brezdelja, dan ali dva na teden želimo ležati v senci pod drevesom — hej delavci, hej prijatelji mar ne bi bilo prijetno zdajle ležati v zeleni trati...? Slišim vas, kako pravite: »Prav imaš!« Mir, mir in počitek... delati le par ur na dan... Zadosti nam je dela, dela in spet dela.« (nav. po Bock, nav. delo str. 90)

¹⁹ Kljub temu, da poraz v jeklarski stavki 1919 ni bil popoln, je bil »...obenem poraz nastajajočega množičnega delavca in je pomenil dokončno uveljavitev racionalizirane organizacije dela.« (G. Bock, nav. delo str. 201.)

²⁰ K. Malevič, Lenoba — prava resnica človeštva, KRT (Zbornik BOJ PROTI DELU), 1985, str. 81.

je skrita v globinah nezavednega, toda zaradi določenih razlogov, se je dosedaj še nihče ni zavedel, pa tudi noben sistem dela kjerkoli ne proklamira mota: »Resnica tvojega gibanja je pot k Lenosti.«²¹ Temeljna napaka kapitalizma je v tem, da pri izrabljanju »Lenosti« ne morejo biti vsi enaki. »Uživajo jo lahko le tisti, ki so preskrbljeni s kapitalom.«²² V tem sistemu so se otresli »tistega, česar bi se moralo otresti vse človeštvo«, namreč dela, le kapitalisti. »Edino socialistični sistemi težijo k enakosti dela in vsak človek skrbno pazi, da bo razdelitev dela enaka, ker iz te enake delitve tudi prihajajo ure lenosti. ... Socialistični sistem ... je tisti, ki v industriji vidi vrednoto, ki bo priskrbel lenobne ure bivanja.«²³

d) Kot večina njegove generacije, je tudi B. Russell rasel s pregovorom: »Hudič zmeraj najde kakšno objestnost za brezdelne roke.«

»Ker sem bil karseda vrlo dete, sem verjel vse, kar so mi povedali, in si pridobil vest, ki me je vse do tega trenutka držala v trdem delu. Toda čeprav je moja vest kontrolirala moja dejanja, so moji nazori podlegli revoluciji. Mislim, da je na svetu opravljenega preveč dela; ...«²⁴ V času velike ekonomske krize, ki s sabo nosi enormno brezposelnost in ko je vodilna parola proletariata ponovno oz. še bolj kot kadarkoli pred tem »Polna zaposlitev za vse«, Russell, ko predava članom Y. M. C. A., pravi: »Z vso resnostjo hočem reči, da je velik del škode v sodobnem svetu storjen z vero v krepost DELA ter da: leži pot do sreče in napredka v organiziranem zmanjševanju dela.«²⁵ Ko poizkuša svoje stališče utemeljiti, zvenijo njegovi argumenti zelo sodobno.²⁶ Kot enega pglavitnih razlogov za dolžino delovnega dne in tudi za slavljenje dela navaja potrebo vladajočega razreda po tem,

²¹ Isto, str. 83.

²² Isto, str. 84.

²³ Isto. Kot pri drugih avtorjih, ki jih navajamo kot tiste mislece, katerih misel seže do odprave dela, tudi pri Maleviču namenoma ne analiziramo točk, ki so z našega polja nezadostne. Kot smo pri Lafargu pustili ob strani njegovo nereflektirano navajanje misli antičnih in tudi krščanskih mislecev o delu, pa najsi gre za nasprotovanje delu ali pa za slavljenje le-tega, tako tudi pri Maleviču na tem mestu ne tematiziramo tistih delov teksta, ki govorijo o bodočih stanjih človekove popolnosti, o prozornosti naravnih pojavov, o stanjih, ko bodo morali tudi stroji, ker, kot vsa bitja, tudi oni težijo k lenosti, prenesti — »svoje delo na drugo bitje in s tem sebi preskrbeti pravico do Lenobe« (isto, str. 85). Kot zanimivost pa navajamo Malevičevo prepričanje, da je on tisti, ki je prvi nastopil proti fetišiziranju dela. »Morda sem jaz tisti, ki bo prvič pripeljal ime lenobe ali »Matere vseh pregreh« na javni trg človeštva. Morda pa sem se jaz prvič dotaknil čela njene modrosti oziroma modrosti človeštva in tako odstranil žig.« (isto, str. 91)

²⁴ B. Russell, Brezdelju v čast, KRT (Zbornik BOJ PROTI DELU), Ljubljana 1985, str. 93.

²⁵ Isto, str. 95.

²⁶ J. Kean in J. Owens sta v svojem delu After Full Employment delo svojega rojaka povsem obšla, čeprav bi lahko ob tem, da sta razpravljanje o družbah »onstran družb zaposlitve« začela z Lafarguom, prav v Russellovem tekstu našla izreden prehod h Gorzu (glej omenjeno delo, str. 160—180).

da ohrani oblast. »Ideja, da bi revni lahko imeli prosti čas, je bila za bogate vedno šokantna.« Ko so pristojna telesa še v devetnajstem stoletju ob petnajsturnem delavniku podvomila v potrebnost tolikšne dolžine, jim je bilo povedano, da »delo odraslim preprečuje pijančevanje, otrokom pa objestnost. ... Spominjam se, da sem slišal nekega starega vojvodo, ki je rekel: »Kaj hočejo revni s prazniki? Oni morajo delati.« Ljudje so danes manj odkriti, vendar naziranje ostaja in je vir mnogih naših ekonomskih zmed.«²⁷

Že med prvo svetovno vojno naj bi postalo očitno, da je moderna tehnika omogočila »ogromno zmanjševanje količine dela, potrebne za zagotovitev nujnega za vsakogaršnje življenje.«²⁸ Vse, kar bi bilo po njegovem potrebno postoriti, je ohranitev organizacije dela, ki omogoča veliko produktivnost, in skrajšanje delovnega časa. »Če bi povprečno mezdni delavci delali štiri ure dnevno, bi bilo ob sprejetju določenih, celo omejenih količin senzibilne organizacije dovolj za vse in nobenega brezposelnega.«²⁹

Ko nastopa proti megalomanskim projektom, ki jih je načrtovala sovjetska Rusija, kot proti nečemu, kar odlaga udejanjenje »udobja proletariata za več generacij«, opozarja, da je preveliko poudarjanje dela, »čeprav ga je določena količina nujna«³⁰ vse prej kot eden od ciljev našega življenja. Skrajševanje delovnega časa bi prineslo tudi drugačnega človeka.

Če smo bili nespametni in smo nasledili ideologiji napredka in dela doslej, »ni nobenega razloga, da ostanemo nespametni za vedno.«³¹

2. Priklon/Odklon delu

V obdobju opisanih potlačenih iniciativ za nastanek družbe onstran dela se je kot prevladujoč tok uveljavilo gornjim povsem nasprotno pojmovanje. Tako delavsko gibanje kot kapital sta si prizadevala za priznanje dela kot vrednote, ki je postopoma postala vrednejša od življenja.

Strah pred izgubo zaposlitve in rednega vira za preživljanje je še posebej po grenki izkušnji velike krize s konca dvajsetih let tega stoletja, pripeljal proletariata naravnost v naročje ideologov DELA. Ne glede na svoj značaj je postalo največja dobrina. Dobiti ga — cilj delavcev. Priskrbeti ga pa je v vse večji meri postajala tudi samoumevna naloga vladajočih garnitur večine držav.

Vodilne garniture socialističnih držav so pravico do dela pojmovale kot neodtujljivo pravico delavca v skladu s svojo ideologijo še iz časov,

²⁷ B. Russell, navedeno delo, str. 98.

²⁸ Isto, str. 97.

²⁹ Isto, str. 99.

³⁰ Isto, str. 101.

³¹ Isto, str. 105.

ko niso bile na oblasti in so s polno zaposlenostjo legitimirale prevzem oblasti. Po drugi strani pa je v zahodnih demokracijah za širjenje ideologije dela skrbela kombinacija povojne prosperitete in delavskih/socialističnih ali socialdemokratskih vlad, ki so v večini zahodnih držav po drugi svetovni vojni precejšnje število let okušale slasti vladanja. Kot delavske narodne in kot varuhinje prosperitete kapitala so morale tako ali drugače reševati tudi vprašanje zaposlitve oz. (kar je tu v večini primerov sinonim) dela. V dveh do treh desetletjih po vojni, to je v času povojne izgradnje ter velikega gospodarskega booma, je delo, ki je bilo vir uspeha, pridobivanja materialnih dobrin ipd., za relativno širok krog prebivalstva dobilo status boga. Bolj ko je bil pojem z napredovanjem parcelizacije in degradacije dela prazen, večja je bila njegova moč.

a) Socializem in delo

Prevladujoča tradicija socialističnih kot tudi komunističnih delavskih strank se je do dela že zelo zgodaj opredeljevala kot do nečesa, kar naj bi jim dajalo legitimnost v boju z buržoazijo. Če je to v času pred taylorizmom vsaj v neki meri smiselno, pa je v času po zmagi taylorizma in po uveljavitvi velikih produkcijskih sistemov postajalo v vse večji meri edino, česar so se oprijemale. Proletariat je kljub temu, da ni imel nikakršne možnosti za lastno ukinitvev skozi delo, prav to še naprej slavil.

Socialistične države, ki so nastale po drugi svetovni vojni, so že na samem začetku delu odredjale mesto božanskega. Namesto nuje, ki jo je potrebno kolikor je mogoče racionalizirati, je postalo v jeku povojnih izgradenj mobilizacijsko geslo, ki je obljubljalo naskok na nebo in bilo temu primerno tudi čaščno. Proces t. i. graditve socializma je tako že na samem začetku dobil pečat ideološkosti v eni temeljnih točk. Ko je ob dejstvu čaščenja dela in izgradnje družb, ki so se utemeljevale na delu, umanjala mezdana stimulacija, je bilo potrebno delo dvigniti še za stopničko više.

Če je na začetku šlo za sredstvo, ki nas bo pripeljalo na nebo, je zdaj postalo delo nebo samo. Bog sam. Teorija o delu kot generičnem bistvu človeka, kot substanci in subjektu ter s tem tudi kot smotru življenja, je tako svoj »revival« doživela vse prej kot slučajno.

b) Samoupravni socializem in delo

Stalinizem. To je sila pogosta označitev prvih povojnih let v Jugoslaviji. Ne, skorajda prepisani leninizem.³² Tako vsaj kaže primerjava

³² 1. »Ni napredka brez elektrifikacije v najhitrejšem tempu. Vsak korak dalje pri elektrifikaciji in industrializaciji dežele ter vsak korak dalje pri dviganju našega kmetijstva pomeni hkrati korak dalje pri dviganju blaginje naših ljudskih množic... (E. Kardelj, Problemi naše socialistične graditve I, DZS, Ljubljana 1956, str. 53).

2. »Naši strokovni kadri ne smejo pozabljati, da se mi sicer moramo učiti na razvoju ameriške tehnike, da moramo maksimalno izkoristiti ameri-

nekaterih temeljnih konceptov, ko gre za vprašanje vzpostavljanja baze nove socialistične oblasti.

»Hegemon jugoslovanske ljudske revolucije — delavski razred Jugoslavije s Komunistično partijo Jugoslavije na čelu, se je takoj po dokončni osvoboditvi naše dežele odločil za smer graditve socialistične ekonomike, zavedajoč se, da izpolnjuje s tem na ozemlju svoje, prvokrat resnično in v vsakem pogledu osvobodjene in prerrojene domovine, temeljno zgodovinsko nalogo mednarodnega delavskega gibanja: likvidacijo izkoriščanja človeka po človeku.«³³ V čem je bila ta socialistična ekonomika? Je morda šlo za nov način produkcije, za drugačen odnos do dela? Ne.

Kot Lenin tudi naši voditelji vedo, da »obstaja tudi v socializmu zakon vrednosti«, vendar v nasprotju s kapitalističnim sistemom, kjer je njegovo učinkovanje elementarno, ga je socialistični sektor našega gospodarstva »v svoji notranjosti povsem obvladal.«³⁴ Tako pri nas, razen slučajno, tudi ne poznamo več presežne vrednosti ter drugih zakonu vrednosti imanentnih produktov. »Na socialističnem sektorju ni presežne vrednosti... Pač pa imamo tudi v socializmu presežno delo... Brž, ko pa imamo po eni strani presežno delo, ... obstoji načelna možnost nepravilne razdelitve presežnega dela. Poudarjam, da obstoji možnost...«³⁵ Možnost pač, pa še ta bo izginila, da se le razvijejo produkcijske sile, ki so mestoma pojmovane popolnoma po vzoru Buharina.

Delo. Takoj po vojni »je bila naša pglavitna naloga predvsem, da začnemo delati z vso močjo, da zavrtimo kolesa naše proizvodnje...«³⁶ Množice so se »požrtvovalno lotile dela, da dvignejo svojo domovino iz razvalin...«³⁷ Delo je bilo v veliki meri konkretno, rezultati neposredno vidni. Jugoslavijo naj bi izgradili v »gospodarsko napredno deželo, resnično domovino delovnega ljudstva, ki bo mogla zagotoviti vsem delovnim državljanom tako življenje, da jih ne bo nenehoma vznemirjala skrb za vsakdanji kruh, in jim bo mogla zagotoviti vse pridobitve človeške kulture.«³⁸

ške... tehnične izkušnje in rezultate, vendar pa moramo hkrati ločiti tisto, kar je pozitivno, od tistega, kar je negativnega, kar kapitalizem vnaša v razvoj tehnike.« (isto, str. 201)

3. Pri tem morajo naše partijske organizacije imeti neprenehoma pred očmi, da so naši sindikati šola komunizma, da se morajo v sindikatih vzgajati kadri ne le za sindikate, temveč tudi za partijo in državno upravo.« (E. Kardelj, Komunistična partija Jugoslavije v borbi za novo Jugoslavijo, za ljudsko oblast in socializem, V. kongres KZJ, CZ, Ljubljana 1948, str. 368/69).

³³ B. Kidrič, O graditvi socialistične ekonomike Federativne ljudske republike Jugoslavije (v V. kongres KPJ), CZ, Ljubljana 1948, str. 379.

³⁴ Isto, str. 411.

³⁵ Isto, str. 412.

³⁶ E. Kardelj, Problemi naše socialistične graditve I, DZS, Ljubljana 1956, str. 32.

³⁷ Isto.

³⁸ Isto, str. 34.

Hkrati s procesom izgradnje novega sveta se kaj kmalu pojavi tudi nov odnos do dela. »Na delu pri nas ni več pečata sužnosti in zaostalosti. Delo ni več nujno zlo in napor brez perspektive in priznanja... in ker je delo postalo merilo družabnega (tako tekst, G. S.) ugleda in položaja naših ljudi...«³⁹, so bili mogoči veliki podvigi. To pa nas, in tu se piscem izvije resnica o statusu dela, ki da je tu že skorajda igra, polna mehkoče in navdajajoča z ljubeznijo — vsekakor pa ne nujno zlo, opozarja, kako »silno važna je v državnem življenju danes ekonomska vzgoja najširših ljudskih množic.

...Taka ekonomska vzgoja našega ljudstva mora sedaj biti naš smoter.«⁴⁰

Kardelj na V. kongresu KPJ opisuje nalogo sindikatov in poudarja, da je njihova najvažnejša vloga »na sektorju gospodarske graditve. Sindikati so neposredni organizator borbe delavskega razreda za povečanje proizvodnje, za dvig produktivnosti dela.

...Naloge sindikatov v novih pogojih so torej, da razvijajo nov odnos... do dela...«⁴¹ Tako ogromni nalogi pa ne more biti kos samo sindikat. Pri ozaveščanju ljudi o njihovi »ljubezni do dela«,⁴² ob tem, »... da delo v socialistični družbi za delovne ljudi ni sužnost, temveč oblika vsestranskega razvijanja njihovih ustvarjalnih energij in sposobnosti,«⁴³ imajo poseben status delovne akcije.

Ko je ob odmiku od časa zmage in prvih let povojne izgradnje vprašanje dela ponovno postavljeno v fokus razmišljanj, je to že čas, ki ga na nivoju svetovne ekonomije označuje:

1. vse večja delitev dela, ki jo spremlja degradacija dela. Priča smo stanju, ko je proletariat po odvzetju zamišljanja v času nastopa taylorizma zdaj res že privesek stroja oziroma slabo razlikujoči se element tehnološkega procesa;

2. inkorporacija proletariata v kapitalistični sistem. Ideološki aparati, poneumljajoča delovna mesta in relativno blagostanje precejšnjega dela delavskega razreda so tu že opravili svoje;

3. ideologija dela kot garant uspeha, visokega standarda, dolgega življenja in dokončne zmage nad naravo;

4. veliki multinacionalni sistemi, ki vladajo svetovni ekonomiji in jemljejo proletariatu praktično vsako upanje, da bi ta sistem lahko kadarkoli deloval pod njegovim nadzorom.

³⁹ Isto, str. 55.

⁴⁰ Isto.

⁴¹ E. Kardelj, že omenjen referat na V. kongresu, CZ, Ljubljana 1948, str. 364.

⁴² Isto, str. 372.

⁴³ Isto, str. 371.

V Jugoslaviji pa je to čas po uvedbi samoupravljanja, ki za svoj temelj herojsko jemlje proletariat. Njegovo vladavino oziroma, kot se izkaže, vladavino dela.

Našteta dejstva so v samoupravljanju ob odsotnosti mezdne stimulacije kot element konsolidacije vštela ideologijo dela kot nekaj naravnega.

Tematiziranja dela so postajala vse pogostejša, njihova absurdnost pa temu premosorazmerna.

Ne kaže sicer dvomiti v dobre namene in celo v tragičnost položaja, v katerem so se znašli zagovorniki koncepta, ko so si v času ogromne degradacije dela in velikih sistemov, ki so vsrkali vase skorajda vsako individualno iniciativo, zadali za nalogo skupnost, ki bo na temelju dela reševala nasprotje med »kolektivnim in individualnim interesom«, prinesla »osvoboditev dela«, se pravi preobrazbo »vsakega delavca v svobodnega ustvarjalca v njegovem lastnem moralnem in materialnem interesu, s tem pa tudi za družbeno skupnost«. Tako naj bi delni individuum zamenjal totalno razviti.⁴⁴ Takšne in podobne formulacije se pojavljajo še posebej pogosto ob sprejemanju ustave iz leta 1963. Vprašanja »osvoboditve dela oziroma samoupravljanja« so dobila »najpomembnejše mesto v predosnutku naše ustave«. ⁴⁵ Velik poudarek pa je dobilo tudi delo kot »edini vir človekovega materialnega in družbenega položaja«. ⁴⁶ Osvoboditev dela, delo kot vir položaja v družbi in ožje, nagrajevanje po delu, to so v šestdesetih letih temelji naše ustavne ureditve. Sveta trojica, ki je en sam bog — Delo.

1. Svobodno delo

Ob razpravah o novi ustavi so se, kot opozarja Kardelj, pojavile nekatere kritične pripombe, ki pa jih »ni bilo mogoče sprejeti«. ⁴⁷ Kritiki načela osvoboditve dela naj bi se v svojih nastopih naslanjali na Marxove misli iz Kritike gothskega programa. »?Osvoboditev dela mora biti stvar delavskega razreda, nasproti kateremu so vsi drugi razredi ena sama reakcionarna masa.

Prva kitica je povzeta iz uvodnih besed statuta internacionalne, toda »popravljen«. Tam soji: »?Osvoboditev delavskega razreda mora biti dejanje delavcev samih«; tu pa mora »delavski razred« osvoboditi — Kaj? »Delo«! Razumi, kdor more. ⁴⁸

⁴⁴ Vse navedbe, kot tudi misel sama, so povzete po E. Kardelj, Problemi naše socialistične graditve V, DZS, Ljubljana 1963, str. 61.

⁴⁵ E. Kardelj, Problemi... VI, DZS, Ljubljana 1964, str. 96.

⁴⁶ Isto, str. 94

⁴⁷ Isto, str. 212.

⁴⁸ K. Marx, Kritika gothskega programa, MEID IV, CZ, Ljubljana 1968, str. 495.

Navedeno Marxovo stališče do osvoboditve dela seveda ni edino in če je na tem mestu mogoče dokaj enoznačno interpretirati, kaj ima v mislih, pa so mesta, ko govori o nujnosti odprave dela, vse prej kot enoznačna in lahko odpravljava. Kot kaže, pa Kardelju niso poznana ali pa, in to bi bilo še slabše, jih ne jemlje resno.

Kardelj to mesto interpretira, kot izhaja iz Marxa, in istočasno opozarja, da je tudi Marx na več mestih sam uporabljal formulacijo, ki je postala predmet spora.

Marx je bojda v vseh teh primerih imel v mislih »osvoboditev delovnega človeka«. Kardelj pa to osvoboditev razume enkrat kot »osnovo družbenoekonomskih odnosov in vir samoupravljanja,«⁴⁹ drugič že kar kot samoupravljanje oziroma kot takšne odnose, katerih »smoter je komunistična skupnost svobodnih ljudi.«⁵⁰ »Tako osvobodeno delo postaja postopoma vir vseh posameznih in skupnih interesov socialistične družbe...«⁵¹

Omogočiti delavcu, da »bo s svojim delom sebi in delovnemu kolektivu, v katerem dela, določal lastno usodo. Prav v tem je tudi pot resnične osvoboditve dela.«⁵²

2. Delo kot merilo človečnosti

Takšno osvobodeno delo pa naj bi bilo po zamisli tvorcev nove ustave tudi temelj človekovega položaja v družbi. Torej tisti medij, ki bo določal, kaj kdo je in kaj pač glede na delo ne more biti. Seveda pri tem ne bo šlo za to, ali je delo fizično ali umsko, razlike med obema bomo v procesu osvobajanja dela odpravili, ampak predvsem za to, kolikšen bo posameznikov skozi produkcijo izražen prispevek k napredku družbene skupnosti. »Načelo, da je delo edino merilo in temelj družbenega položaja človeka, je nujno temeljno načelo socialistične družbe, za katero velja pravilo: »Vsakdo po svojih sposobnostih — vsakomur po njegovem delu.«⁵³ Pri tem se pokaže, da pri določanju tako ekonomskega kot »družbenega položaja« človeka tisto temeljno določilo predstavlja ekonomska kategorija prisvajanja rezultatov dela.

3. Nagrajevanje po delu

Družbeni položaj dela, kar je Kardelju dostikrat sinonim za temeljno določbo človekovega položaja v družbi, je bistveno določen z nagrajevanjem po delu, ki je tudi pot k osvoboditvi dela. Kdor tega ne razume, lahko postane orožje razdiralne stihije.

Samoumevno je, da se prav pri nagrajevanju po delu najprej pojavijo vprašanja, ki zadevajo samo jedro koncepta. V pripravi ustave so namreč nekateri takoj podvomili o delu kot edinem merilu človekovega položaja v družbi prav zato, ker so bili mnenja, da bo to načelo postalo izvor korumpiranja človeka in njegovega etičnega razpadanja itd. Toda takšne pomisleke lahko »izražajo samo ljudje, ki so daleč od resničnega življenja ali pa...«⁵⁴

Staviti v novi ustavi na načela, ki se sklenejo v krog dela, je bila očitno temeljna deviza tvorcev ustave. Edino, česar so se bali, je bilo

⁴⁹ E. Kardelj, Problemi ... VI, str. 90.

⁵⁰ Isto, str. 92.

⁵¹ Isto, str. 95.

⁵² Isto, Problemi ... VII, DZS, Ljubljana 1968, str. 128.

⁵³ Isto, Problemi ... VI, DZS, Ljubljana 1964, str. 205.

⁵⁴ Isto, str. 202.

počasno udejanjanje teh načel v praksi. Bojazen se je izkazala za upravičeno. Ustavna določila niso in, kot kaže, tudi nikoli ne bodo živila.

Odpor tehnobirokratskih sil, anarholiberalizem in še kaj podobnega bi predstavljal primerno mesto lokacije krivde za neuspeh. Morda bi mu lahko dodali še premajhno angažiranje subjektivnih sil, ki so uspavane od velikih zmag pač spale spanec zmagovalca. Gotovo je le, da je **koncept sam dober**, morda malce utopičen, pred svojim časom, a povsem na mestu, če ne kot nekaj, kar se bo že jutri uresničilo, pa vsaj kot pravilna usmeritev.

Poizkus premisleka položaja, ki je nastal v procesu produkcije ob vseh že zgoraj navedenih elementih in še posebej ob demontaži delavskega gibanja v procesu produkcije tako v kapitalizmu kot v socializmu, nas vodi do sklepa, ki je gornjemu nasproten. Tisto, kar onemogoča udejanjanje ustave, je njena napačna utemeljitev. Elementi, na katere stavi, namreč ne morejo odigrati svoje vloge oziroma jo lahko odigrajo le, v kolikor je to, da je ne morejo odigrati, že všteto v koncept. Rečeno drugače: ustavo je mogoče uresničiti le toliko, v kolikor se sama ne jemlje resno. Napačna »stava« na proletariat tako lahko služi za paravan strukturam, ki s teorijo, ki trdi, da njegov čas še ni prišel, v času, ko je le-ta že mimo, držijo v svojih rokah oblast in celotno strukturo poganjajo z namenom slednjo tudi obdržati.

Če se tehnika in tehnologija ne spreminjata in ohranjata obstoječo logiko, je namreč delo, ki naj bi predstavljalo vir človekovega udejanjanja, njegovo pot v komunizem itd., z vsakim dnem vse bolj degradirano. Degradacija ne zajema zgolj fizičnega dela, ampak v vse večji meri tudi umsko delo. Kot opozarjajo strokovnjaki za raziskovanje delovnega procesa, so se tudi vse predstave o računalništvu kot čudežni palici, ki bo delu vrnila dostojanstvo, celovitost in bo od delavca zahtevala ter mu po drugi strani omogočala večje znanje ter pregled nad procesom produkcije, razblinile v nič.⁵⁵

⁵⁵ Kot kaže, je kapital že zelo zgodaj dojel nevarnost vzpostavljanja ponovnega pregleda delovne sile nad procesom produkcije, sicer samo na področju neposrednega opravljanja del in nalog, pa vendarle, in v ZDA že v letih 1965—70 podvzel potrebne ukrepe tudi na področju delitve dela znotraj mikroelektronike. Do tega je prišlo v obdobju, ko se je računalništvo širilo in je logika kapitala nastopala v formi potrebe po vse večji učinkovitosti. Neodvisna računalniška delovna sila, ki se je razvila v predhodnem, še pionirskem obdobju, je bila »with its concentration and interchange of skills among the workers... clearly a threat to management.« (Joan Greenbaum, *Division of Labour in the Computer Field* — v delu *Technology the Labor Process, and the Working class* — MRP, New York — London 1976, str. 46) Ob uvajanju IBM 360 »... first general purpose computer designed to process the large volumes of data needed for business information processing... for almost overnight a division of labour occurred... One of the first management rulings to be enforced was a prohibition on programmers entering the computer room, thus isolating the two categories of labour, diminishing their social interaction, and cutting of the opportunity for the exchange of ideas.« (isto, str. 46).

Resnih nasprotnih argumentov ni zaslediti. Nadaljnji razvoj proizvajalnih sil prinaša vse drugo kot pa Kardeljevo pojmovano osvoboditev dela.

Nemoč koncepta in tudi njegova resnica izstopita pri vprašanjih usmeritve, kot tudi pri tistih, ki govorijo za takšen koncept elementarnem, namreč o vprašanju zaposlitve.

Tako se ob proklamiranju nenehnega in vsemogočnega napredka v razvoju proizvajalnih sil znanosti, šolstvo, kulturo ipd. obravnava kot potrošnjo, ki jo je potrebno spraviti v razumne meje in še posebej močno navezati na industrijo. Povsem razumljivo je, da instrumentalizacija znanosti v določenih segmentih in določenih primerih prinese rezultate, vendar pa je še v večji meri očitno, da niti za ekonomski razvoj, še manj pa za spreminjanje vedenja, ni smotrno instrumentalizacije vršiti v vseh sferah, še posebej ne tako, da je njen uspeh odvisen od interesov vsevedne politike gospodarskega razvoja. Osvoboditev dela ob tem, da je tisto, kar nas zanima ob razvoju znanosti, »... v čem je ta naloga in kakšne dejanske zmožnosti imamo danes in v najbližji prihodnosti, to je, ne se lotiti problema v imenu nekih abstraktnih večnih resnic o pomenu znanstvenoraziskovalnega in sploh kulturnega dela«,⁵⁶ in da je naš moto, da znanost sama »zase, kot del družbenega delovnega procesa neposredno ne proizvaja nobene materialne vrednosti...«⁵⁷ ter to služi kot permanenten vir dokazovanja, da bo znanost dobila, kolikor ji bomo pač lahko dali, ker je delo tisto primarno, kar dejansko steče. Delo je tisto, čemur ob tem konceptu nihče ne more odvzeti svobode. Poteka subsumpcija človeka pod svobodo dela.

Tako uvedena delitev dela je ob hkratni diferenciaciji mezd razbila možnosti, ki so si jih z nastajanjem informatike obetali socialisti. »The job of systems analysts became the highest level prestige and salary, as system analysts were separated from programmers.« (isto, str. 48).

Naloga sistemskega analitika je bila »to develop procedures to process information and determine the method and solution to business problems, while the programmer was to translate the solutions into language the machine could understand. The process of sorting out the repetitious tasks from those that might still require thought has been evolving during the last ten years. Programers have been divided and subdivided into single-skill categories, and simplified programing languages have been developed as a means to concentrate skill into as few hands as possible... The outcome is a hierarchical structure which requires a large number of coders whose task it is to take pre-planned specifications and code them into proper format, and a few specialists who plan the application. Even the systems analysts who design the applications now produce their specifications within a framework of narrowly defined job steps.« (isto, str. 48/49) Delitev dela na zamišljevalce in izvrševalce se je reproducirala tudi na »tehnologiji« bodočnosti. Občutek avtonomije, svobode in izginotje nadzora, ki bi bil otipljiv, daje upanju le novo dimenzijo.

⁵⁶ E. Kardelj, Problemi..., VII, DZS, Ljubljana 1986, str. 424.

⁵⁷ Isto.

Poziv k ukinjanju gimnazij predstavlja v tej varianti le enega od cvetov, ki hodu dela na njegovi svobodni poti skozi socializem zaljšajo pojavnost.⁵⁸

Delo, ki je v tej družbi pravic zares svobodno, je hkrati tudi zakonsko določeno kot neodtujljiva pravica. Ko so ob sprejemanju ustave nekateri menili, da bi morda kazalo vendarle govoriti o pravici do zaposlitve, jim je bilo jasno povedano, da je očitno, »da pravice do dela ne moremo istovetiti s »pravico do zaposlitve«, tako kot tudi svobode dela ne moremo istovetiti z zahtevo, da mora družba slehernemu zagotoviti takšno delovno mesto, ki si ga sam želi. V današnjih razmerah družbena skupnost še ni sposobna, da bi vsem občanom zagotovila delo v pogojih visoke produktivnosti.«⁵⁹

Če je v kapitalizmu jasno, da je tisto, za kar se bori proletariat z zavzemanjem za polno zaposlitev, prav zaposlitev, ki bi omogočila mezdnemu delavcu kolikor je mogoče dostojno življenje, temu v socializmu ni več tako. Ne pravica do zaposlitve, kar iz zaposlitve izhaja položaj delovnega človeka in občana, ampak pravica do dela, to je ustavna pravica. Kaj je ob tej spremembi prišlo stopničko više, je očitno. Po tem konceptu sicer nimaš pravice do dela kot pravice, ki ti zagotavlja participacijo na področju družbene lastnine na način zaposlitve, lahko pa uveljavljaš pravico do dela. Ali še drugače: lahko se veseliš, ker smeš delati! Implicitno ti ob spremembi ustave grozi možnost, da ti prepovedo delati.

Na moč koncepta nas na svoj način opozarja že način obravnave vprašanja, ki smo mu priča v navedbi. Primerjava med pravico do zaposlitve in svobodo dela, češ da slednje ne gre razumeti kot zahtevo, da »mora družba slehernemu zagotoviti takšno delovno mesto, ki si ga sam želi«, zavaja v smeri obsodbe tistih, ki se zavzemajo za pravico do zaposlitve za lenuhe, ki jim smrdi delo in jim pri tem pride prav vsaka kaprica. Celo izbirali bi, kot da ni vsako delo častno! Ko takoj zatem beremo, da v »današnjih razmerah družbena skupnost še ni sposobna, da bi vsem občanom zagotovila delo v pogojih visoke produktivnosti«, preprosto ne vemo, kako naj razumemo, da bo prebrano manj zmedeno. Če razumemo zapisano kot priznanje, da ne moremo zaposliti vseh, ker imamo visoko produktivnost, potem je ob zaklinjanju na nenehno rast produktivnosti usoda brezposelnih zapečaten za večno. Mogoče je tudi, da avtor opozarja, in to je najverjetneje, na to, da ni mogoče zagotoviti dela, ki bi bilo tisto pravo, namreč delo,

⁵⁸ »Strinjam se z mnenjem, ki je bilo izraženo med diskusijo, da je razmerje med gimnazijami in strokovnimi šolami pri nas nepravilno. Mislim, da bi bilo umestno, če bi tudi z administrativnimi ukrepi — kjer je to potrebno — zmanjšali število gimnazij na račun strokovnih šol, posebno pa na račun industrijskih šol, iz katerih bi prihajali visoko kvalificirani delavci, ki bi bili na ravni srednjih tehniških kadrov.« (isto, Problemi... V, DZS, Ljubljana 1963, str. 282)

⁵⁹ Isto, Problemi... VI, DZS, Ljubljana 1964, str. 210.

v katerem bi človek podivjal od sreče. V tej varianti pa tiči vsaj par pasti.

Delo, ki si ga želijo posamezniki, mora biti visoko produktivno!? Ali ne govori teza o pravici do zaposlitve o nečem manj svečanem, o elementarni zahtevi, da se v družbi, še posebej, če je položaj posameznika temeljno določen s tem, ali je zaposlen ali ne, pravica do zaposlitve postavi kot neodtujljiva, z ustavo zagotovljena pravica. Kot nekaj, kar družbo zavezuje, da človeku omogoči delo s produkcijskimi sredstvi v družbeni lasti ali pa preneha izvajati pravice državljanov iz dela.

Družba, ki »pozablja« na to, da je za konsistenco sistema, utemeljenega v delu, nujno zagotoviti vsaj zaposlitev, svojo nekonsistenco skriva za velikimi frazami o tem, da za zdaj vsakomur še ne zmore zagotoviti natančno tistega dela, ki bi ga želel, kot tudi za tezo, da kdor ne dela, naj pač pogine.⁶⁰ Oboje, tako velike objube kot tudi grožnje, producira željen efekt. Prikrito ostane, da družba, ki nezaposlenemu jemlje položaj v družbi, ne zmore zagotoviti zaposlenosti.

Delo pa kljub temu še naprej ostane tisto, čemur je potrebno streči. Tako niti upokojnenci ne smejo uživati pokojnin predolgo. Če si kdo umišlja, da naj bi ljudje po določenem prispevku družbi dobili pravico do pokojnine in to gotovo naj ne bi bilo leto ali dve pred smrtjo, naj ve, da ne »more biti ideal naše družbe, da bi ljudje čimbolj zgodaj odhajali v pokoj. Ravno nasprotno je naš ideal, namreč da bo človek čim dlje sposoben delati in da bo imel voljo do dela«.⁶¹

Če bi se zavzemali za zgodnjo izstopitev iz sfere zaposlitve, bi nastopali proti objektivnim interesom upokojnencev samih. Ne smemo namreč pozabiti, da »ustvarjajo pokojninski sklad aktivni delovni ljudje in da je absolutno odvisen od njihovega dela.«⁶² Tisto, kar je v takšnem konceptu očarljivo, so trditve o absolutni odvisnosti pokojninskega sklada, kar naj bi delavce vodilo do spoznanja, da je najbolje umreti na delovnem mestu. Kaj je z njihovim danes razvpitim minulim delom na tem mestu ne kaže tematizirati. Vsak argument je pač potrebno uporabiti na zanj primernem mestu. Ko nekdo trdi, da bi bilo potrebno skrajšati delovno dobo, mu kot nedvomno boljše predlagamo usmeritev na skrajšanje delovnega časa in čim daljšo delovno dobo, če predlaga krajši delovni čas, pa ga opozorimo na to, da bi to pomenilo katastrofo za celotno gospodarstvo, ker bi ob že tako nizki produktivnosti delavci naredili še manj kot doslej. Kar daje čar tovrstnim argumentacijam, je dejstvo, da se vedno končajo pri vprašanjih dohodka, ki pa je, in v tem argumentacije držijo, povsem očitno

⁶⁰ »In tretjič, do človeka, ki noče delati, čeprav je sposoben za delo, družba nima nikakršnih obveznosti, se pravi, tak človek ne more uživati pravic iz delovnega razmerja.« (Isto, str. 211)

⁶¹ Isto, Problemi ... VII, DZS, Ljubljana 1968, str. 332/333.

⁶² Isto, str. 333.

André Gorz

Socializem jutrišnjega dne¹

Kot nekaj, kar družbo zavaruje, da človeku omogoči delo s produktivnimi sredstvi v družbeni lasti ali pa preneha izvajati pravice državljanov iz dela.

Družba, ki »posrežlja« na to, da je za konsistentno sistema, utemeljenega v delu, nujno zagotoviti vsaj zaposlitev, svoje nekonkatenost skriva za velikimi frazami o tem, da za zdaj vsakomur še ne zmore zagotoviti natančno tistega dela, ki bi ga želel, kot tudi za teso, da kakor n. delo, naj pač pogine? Obeto, tako velike obljube kot tudi grožnje, producira željen efekt. Prikrilo ostane, da družba, ki nezaposlenemu jemlje položaj v družbi, ne zmore zagotoviti zaposlenosti.

V soočenju s krizo

Sedanja kriza ogroža večino vrednot, predpostavk in institucij, na katerih se je industrijska družba vzpostavljala stoletje in pol. Prevrednotena je bila narava dela, družbeni odnosi, mesto profesionalnega dela v življenju posameznika, temelji ekonomije, vloga kapitala, sindikatov itd.

Do sedaj ni še nobena od tradicionalnih političnih strank prevrednotila grožnje in obljube, ki ju implicira kriza. Dolgoročno vizijo in politiko morajo šele oblikovati — in ta ne bi smela nikogar presenetiti:

¹ Iz Les Temps Modernes, št. 469 (avgust 1986), pp. 431—445. Prevedel Dick Howard. Pričujoči spis je bil napisan na prošnjo švicarske socialistične stranke za kongres v St-Gall-u novembra l. 1984. Bil je prispevek k strankini dolgoročni refleksiji o prihodnosti države blaginje. Drugi del, prvotno napisan v nemščini, neposredno govori nemškemu delegatom, ki so bili v večini med prisotnimi. To pojasnjuje reference na nemške publikacije. Vendar je razlog temu tudi dejstvo, da v Franciji na regularnih osnovah ni izdelanih podobnih študij, ki bi raziskovale, kako delavci sprejemajo svoje delo in merile povezanost ali nezadovoljstvo z delom. Dalje, na določene skupine v okviru SPD, ki se ukvarjajo s pripraviljanjem novega strankinega programa, jasno vpliva nek drug problem: Zelenim nočejo dovoliti, da bi prevzeli monopol nad osnovnimi zahtevami in prizadevanji, ki odsevajo — bolj kot običajne teme social-demokracije — kulturno spremembo, ki se vrši v vseh industrializiranih družbah in se izraža med drugim v spremenjenem odnosu mladih delavcev do dela in države.

Odpiranje ekoloških tem in prizadevanj, ki so se pojavila v Nemčiji, je močnejše navzoče v švicarski socialistični stranki, ki se redno pridružuje javnim iniciativam, ki jih predložijo ekološke skupine ali združenja na lokalni, kantonalni ali federalni ravni. Švicarska stranka drži pozicijo, ki bi jo lahko imenovali »ekosocialistična«, pri več pomembnih točkah, kot so energetska politika, obramba, transportni sistem, pravice potrošnikov in uporabnikov, zaščita okolja, itd.

dolgoročne perspektive se bistveno razlikujejo od nujnosti in skrbi tega trenutka. To je značilnost vseh prelomnih in prehodnih obdobj.

Odsotnost dolgoročne vizije pa ima vendarle resnejše posledice za levo kot za desno. Brez le-te lahko strah prevlada nad upanjem. Levo na sploh, posebej pa socialistično gibanje, ne more živeti, če ne prinaša prihodnosti. Če nimamo jasnega pogleda na pomen sedanjih sprememb in s tem na naravo družbe, ki iz njih lahko nastane, potem puščamo odprt teren tistim konzervativcem, ki hodijo okrog in ponavljajo frazo: »Držimo se tega, kar imamo, ker bo jutri še slabše, kot je danes.« Če ne premagamo strah pred prihodnostjo z vizijo nalog in možnosti, ki jih prihodnost ponuja, smo s tem dali desnici monopol nad utopijo. Desnica se je že uči uporabljati v svoje namene. Kajti prav utopijo predlaga, kakorkoli že mistificirano in negativno, ko pravi, da se obstoječi red lahko ohrani; da je to, kar bo, lahko enako temu, kar imamo sedaj. Tej konzervativni se moramo upreti s konstruktivno utopijo; ki mora vključiti orientacije in ideje, vendar obenem tudi prikazati nevarnosti, ki jih bo prineslo naslednjih 15—20 let.

Danes živimo v največji tehnološki revoluciji zadnjih dvesto let, istočasno pa živimo tudi v času nezaslišanih kulturnih sprememb. Sedanja tehnološka revolucija bo pretresla vse družbene strukture tako močno kot jih je iznajdba mehanizirane proizvodnje ob koncu 18. stoletja. Toda pojavlja se bistvena razlika: mehanizacija je omogočila vzpon industrijskega kapitalizma, posplošenje meznega dela in blagovne produkcije. Mikroelektronska revolucija pa bo odpravila večino meznega dela v celotnih gospodarskih panogah in napravila odvečne zakone kapitalistične družbe.

Predvsem je treba vztrajati na tem, da tehnološke revolucije ni mogoče ustaviti in želeti jo ustaviti ne bi bilo smiselno. Vzroka zadnje krize nista kompjuterizacija informacij in uporaba robotov ter avtomatizacije. V začetku 70-ih let je bilo nemogoče naprej producirati na star način. Petindvajset let gospodarske rasti je vodilo v slepo ulico. Naj na kratko omenim dve osrednji karakteristiki položaja. Prvič: izredno pomanjkanje delavcev. Visok odstotek delavcev, ki bi delali v tovarnah je bilo potrebno poiskati na drugih kontinentih. Istočasno so naloge organizacije, administracije in upravljanja zahtevale vse več dela — dosti več kot sama materialna proizvodnja. Vsa prizadevanja, da bi rešili problem pomanjkanja delavcev s tehničnimi inovacijami so v celoti propadli. To je druga karakteristika slepe ulice. Deset let so investicije v konstantni kapital za vsakega delavca naraščale hitreje kot produktivnost. Z drugimi besedami: za vsak proizvedeni izdelek se je porabilo vedno več kapitala in ta je bil vedno manj dobičkonosen. Uporabljene so bile različne metode za odpravo krize, predvsem prezadolženost, vendar je ni bilo mogoče dokončno odpraviti.

Da bi se izognili krizi profitne zmožnosti kapitala in produktivnosti dela je bila potrebna tehnična revolucija in velike tehnološke inova-

cije. Mikroelektronska revolucija je odgovor na to dvojno krizo. Zato sem rekel, da ni smiselno želeli si ustaviti revolucijo. Smiselno ni, ker je nadaljevanje na star način postalo nemogoče.

Nova pot, po kateri smo stopili, vodi do takih bazičnih sprememb, da se bo moral pomembno spremeniti tudi družbeni in ekonomski red. Le tako se je mogoče izogniti popolnemu kolapsu. Ta proces vključuje nič manj kot množično odpravo tako fizičnega kot tudi intelektualnega dela. Avtomatizacija in kompjuterizacija informacij se v industriji in terciarnih dejavnostih šele začenjata in mi smo šele zdaj začeli spoznavati njune učinke. Toda lahko že slutimo njihovo naravo. Vemo na primer, da znaša letni svetovni porast produktivnosti v avtomobilski industriji 7 %—8 %; vemo, da bo v Franciji produktivnost v bančništvu naraščala letno za 5,6 % s tem, da bo v naslednjih letih odpuščena četrtnina do tretjina delavcev. V trgovini bo vpeljevanje elektronskih vplačil omogočilo do 33 % zmanjšanje števila zaposlenih. Glede na pravkar nastalo študijo IG Metala iz Frankfurta avtomatizacija do leta 1990 ogroža delovna mesta 3—3,5 milijonov delavcev — 15 % vseh — in 80 % teh delovnih mest pripada terciarnim dejavnostim.

V industriji, ki je že odpustila veliko število delavcev, bo zmanjševanje relativno počasno — vendar le predvidoma. Trenutno se zaposlenost v industriji ohranja zaradi potreb po avtomatizaciji in robotizaciji. Vendar to ne more dolgo trajati: prva popolnoma avtomatizirana tovarna je že bila odprta; delo njihovih robotov je sestavljanje novih robotov.

Nobena država si ne more privoščiti, da bi do razvoja ostala indifrentna. Hkrati pa to tudi pomeni, da si nobena država ne more zagotoviti dolgoročnega monopola ali tehnološke prednosti, ki bi ji dovolila obdržati stare norme polnega delovnega časa zahvaljujoč uspehom na izvoznih tržiščih.

Torej bi bilo socialistično delavsko gibanje obsojeno na neuspeh, če bi se skušalo zoperstaviti avtomatizaciji. Njegov odpor bi bil zlomljen, kot je bil zlomljen v Veliki Britaniji, kjer so sindikati v 10-ih letih izgubili 2 milijona članov, kljub večkrat občudovanja vrednim bojem enega najbolj neomajnih delavskih razredov na svetu. Prej kot poskusiti z defenzivnim bojem, bi socialisti morali tretji industrijski revoluciji postaviti vprašanje, ki ga je Marx postavil prvi: ali lahko kapitalizem obvlada dinamiko procesa, katerega je spravil v pogon? Ali ne bo odprava človeškega dela postavila problemov, katerih kapitalizem s svojo lastno logiko ne more rešiti? Ali ti problemi, te kontradikcije, ne predpostavljajo za socialistično gibanje možnosti za prevzem kontrole nad procesom, s tem da bi ga preusmerili k drugim, našim ciljem.

Ta možnost seveda obstaja, če le pridobimo moč, da jo prenesemo v realnost. Spomnimo se Marxovega argumenta, ki še vedno ostaja veljaven in neovrgljiv: ko avtomatizacija masovno zmanjšuje kvanti-

teto potrebnega dela in povečuje kvantiteto bogastva, zakon vrednosti preneha veljati. To pomeni, splošno rečeno, da cen in mezd ni več mogoče izračunavati na podlagi količine vložnega dela, razen če bi nekdo popolnoma blokiral ekonomski sistem. Predpostavimo na primer, da v naslednjih 20-ih letih produktivnost naraste za 1,5 % več kot letna rast celotnega gospodarstva. Rezultat tega je, da bi bilo ob koncu stoletja potrebno 30 % manj dela. Skoraj gotovo pa je, da bo prihranjeno še več. Ali bomo torej mezde, razdeljene prebivalstvu, zmanjšali za 30 %? Vsakdo ve, da bi bilo to samomorilsko. Če bodo ljudje zaslužili manj iz preprostega razloga, ker roboti lahko naredijo čedalje več stvari — vključujoč popravila samih sebe — kdo bo kupil, komu bo mogoče prodati vse bogastvo, ki ga bodo proizvedli ti avtomati?

Walter Reuther je v imenu UAW pred tridesetimi leti že postavil to vprašanje. Če nočemo, da nas avtomatizacija potegne v nazadujočo spiralo, moramo preprečiti padec kupne moči. **Kupna moč mora postati neodvisna od količine vložnega dela.** Zakon vrednosti, ki je osnova kapitalizma, mora biti ukinjen.

Če pogledamo pazljivo, bomo videli, da celo desnica temu ne nasprotuje resno. Vendar moramo biti pazljivi: način, na katerega desnica prepozna to resnico, nasprotuje temu, kar mi lahko sprejmemo ali si želimo. V zadnjem času so nemški krščanski demokrati, kot tudi anglo-saksonska in francoska desnica, razpravljali o ideji, da bi vsakemu državljanu zagotovili minimalni dohodek, ki bi bil zadosten za preživetje. Predlagane vsote znašajo 500 DM, 80 funtov ali 150 dolarjev mesečno. Ta dohodek ne bi bil vezan na noben pogoj in vsak bi imel do njega pravico vse življenje. Zagovorniki te ideje pričakujejo naslednje: ker ta dohodek ne bo zadostoval za normalno življenje, bodo tisti, ki ne bodo našli stalne zaposlitve, prisiljeni iskati dodatni zaslužek z opravljanjem nerednih, začasnih, nezaželenih in slabo plačanih del. Sedaj je delavce za takšna dela težko najti. Minimalna mezda bi bila torej skrita denarna podpora podjetjem, ki niso zmožna preživeti v tržnem gospodarstvu. Ohranjala bi tudi **permanentno in skoraj institucionalno existenco velike mase nezaposlenih in skoraj nezaposlenih, izključenih iz prevladujoče družbe in živečih na njenih obrobjih.** To je model za segmentirano družbo, katero so liberalni tehnokrati označevali s kategorijo »dualna ekonomija«. Model je dolgo obstajal na Japonskem, v Južni Afriki in v urbanih getih severne Amerike. Zdaj se uveljavlja po vsej Zahodni Evropi. V splošnem projektu desnice bo minimalni dohodek ustvaril novo delitev družbe, ki bo sprejemljiva in politično zmožna preživeti. Na eni strani imamo kapitalistični sektor, ki je visoko produktiven in zaposluje elito organiziranih, kvalificiranih delavcev, ki so stalno zaposleni in dobro plačani, na drugi strani pa marginalizirani subproletariat, med katerim bo večina žensk.

Zavedati se moramo, da ta družbena delitev, do katere je prišlo povsod, ne deluje več na način, ki bi se ga dalo doumeti z **razredno**

analizo. Opazovati je mogoče stabilen razred privilegiranih in organiziranih delavcev, ki imajo monopol nad kvalificiranimi in dobro plačanimi delovnimi mesti, kako v soglasju z lastniki obsojajo vse tiste, za katere ni stalnih polnih zaposlitev, na obrobje družbe. Najprej je treba premagati degeneracijo delavskega gibanja v korporativistično obliko. Preprečiti je treba delitev družbe in ekonomije. Socialisti morajo postaviti svoj lastni model nasproti modelu desnice. Ta model bo prav tako moral upoštevati sistem družbenega dohodka, ki obvaruje vsakega državljana pred pomanjkanjem in bedo. Vendar z bistveno razliko: **rezultat minimalnega dohodka nikoli ne sme biti permanentna izključitev iz družbe.** Prav nasprotno: **pravica do družbenega dohodka mora biti povezana s pravico do ekonomsko in družbeno koristnega dela.** To pomeni dvoje: 1) Če vsakdo mora delati, bo moralo vsakomur biti dovoljeno, da dela vse manj; 2) Izguba kupne moči, ki bi bila rezultat zmanjšanja števila delovnih ur, bi morala biti nadomeščena z družbenim dohodkom.

Izpustil bom tehnične detajle, ki sem jih že razlagal drugod, in prešel na bistveno točko: če vsakdo mora delati, potem napovedljiva rast produktivnosti pomeni, da bo ob koncu stoletja znašal celoten delovni čas od 20 do 30 ur na teden, kar pomeni grobo rečeno 120 do 150 dni na leto. Mezdno delo, torej iz ekonomskih razlogov, ne bo več ostalo najvažnejši del življenja. Naši pogledi na solidarnost, družbeno varnost in odnos med posameznikom in državo bodo potemtakem počivali na precej drugačnih osnovah.

Država blaginje in samoorganizacija kolektivnih nalog

Socialistično gibanje je vedno skušalo zmanjšati napetost med delom in blagovnimi razmerji. Marx je delo pojmoval kot nujnost, ne kot cilj na sebi. Celo v družbi, kjer bi »združeni proizvajalci« delali »v razmerah, ki so najbolj vredne človeške narave in ji najbolj ustrezajo«, je pisal, bo produkcijski proces »vedno ostal kraljestvo nujnosti«. Šele onstran tega pogoja se začneja »povnanjenje človeške moči, ki je samo sebi namen, dejansko kraljestvo svobode«. Zato je Marx trdil, da je »skrajšanje delovnega dneva temeljni pogoj«. Prvi cilj socialističnega gibanja mora biti — glede na komisijo za etična vprašanja nemške SPD — »ustvariti kolikor mogoče širok svoboden prostor, v katerem bo človek, rešen pritiskov, svobodno organiziral svoje družbeno življenje in razvijal kreativnost.«²

Ta cilj je danes še posebej relevanten. Sklada se tako z očitno spremembo vrednot v zadnjem desetletju, kot tudi z možnostmi prostega časa, ki ga je omogočila avtomatizacija. Sprememba vrednot je vidna predvsem ob dejstvu, da v življenju posameznika, še posebej med mladimi, plačano delo, kariera, poklicni in gmotni uspeh ne pred-

² Erhard Eppler, ed., Grundwerte — für ein neues Godesberger Programm. Texte der Grundwerte Kommission der SPD, (Reinbek: Rowohlt aktuell, 1984), p. 111.

njačijo več. Komunikativne vrednote so celo pri delu postale pomembnejše kot puritanska morala produktivnosti.³ Naraščajoče število moških in žensk — še posebej mladih delavcev — vidi pomen in zadovoljitev v aktivnostih, ki jih organizirajo sami, v projektih, o katerih sami odločajo, in ne v plačanem delu. Bolj cenijo mreže medsebojne pomoči, ki temeljijo na solidarnosti in vzajemnosti, kot državno pomoč.⁴ Kot pravi komisija za etična vprašanja SPD, »izraža porast protestov in celo nasilnih dejanj, predvsem med mladimi, potrebo po občutku pripadnosti skupnosti in po vstopu v vitalne družbene odnose v vsakodnevnem življenju... Istočasno se je pojavila potreba po odpravi uslug in pomoči, ki prihaja od tretje strani«.⁵

Vse to predstavlja nezadovoljstvo s kapitalistično gospodarsko ureditvijo in načinom življenja, ki je usmerjen k trgu, porabi in denarju. Toda v sedanjih okoliščinah tako nezadovoljstvo lahko najde pozitivno rešitev samo z velikimi težavami in vključuje resne žrtve. Kapitalistična delitev in specializacija dela je pravzaprav rezultirala v stanje, ko nihče ne more proizvajati tega, kar potrebuje in nihče ne more neposredno vplivati na to, kaj proizvaja. Produkcija za potrebe proizvajalca, in s tem avtonomija, izgineta. Polna zaposlitev nas prisili, da javnim ali zasebnim ustanovam prepustimo dejavnosti, ki so deli naše individualne eksistence. Tako prepuščamo vzgojo otrok televiziji ali poklicnim vzgojiteljem, raje kupujemo kasete, kot se ukvarjamo z glasbo, stvari raje mečemo proč, kot bi jih popravili, in kupujemo nove, rajši se pridružimo terapevtski skupini, kot da bi poiskali nasvet prijateljev, umiranje prepuščamo bolnicam, kjer lahko — vsaj v ZDA — dejansko najamemo poklicne žalovalce.

Profesionalizacija, specializacija in komercializacija vseh aktivnosti osiromašuje in omejuje naša življenja in družbene odnose. Skrajšanje delovnega časa pa bi lahko siromašenju in slabljenju človeških sposobnosti napravilo konec. Če ne bi trpeli pomanjkanja prostega časa, bi lahko mnoga opravila, ki jih danes izkušamo — predvsem ženske — kot odvečno delo in nujno breme, postala aktivnosti, izvajane skupinsko ali deljene med moškimi in ženskami. Ne samo, da bi v teh aktivnostih lahko našli užitek, temveč bi jih bilo mogoče razširiti čez ozki krog družine s sodelovanjem in medsebojno pomočjo v soseski. Lahko bi gradili igrišča in parke za otroke, vzgajali zelenjavo, vzdrževali in krasili ne samo svojo lastno hišo, temveč tudi sosesko. Lahko bi proizvajali vsaj del energije, ustanovili v soseski center, kjer bi vsakdo lahko opravljal popravila, gledal filme, muziciral itd.;

³ Glede na periodične študije instituta za demoskopijo v Allensbachu, je delež zahodnonemških mezdnih delavcev, ki so popolnoma zadovoljni z delom, padel s 65 % l. 1967 na 49 % l. 1981. Delež delavcev, pripravljenih delati več, če bi zaslužili sorazmerno več, je padel s 40 % l. 1968 na 8 % l. 1982, medtem ko se je delež tistih, ki želijo delati manj, čeprav bi zaslužili manj, povečal od 6 % l. 1968 na 26 % l. 1982. Glej tudi Gerhard Schmidtchen: Neuen Technik, neue Arbeitsmoral, (Köln: Deutscher Industrie Verlag, 1984).

⁴ Ta trditev je dokumentirana v »Zukunft des Sozialstaates«, Zwischenbericht zum Essener Parteitag 1984, citirano v Neue Gesellschaft, No. 6, 1984.

⁵ Erhard Eppler, op. cit p. 117.

v soseski bi lahko ustanovili kooperative, ki bi skrbele za bolne, ostarele in otroke; lahko bi ustvarili omrežje medsebojne pomoči in sodelovanja za preprečevanje in pomoč pri določenih boleznih.

Na kratko, s tem mislim na vse, kar Egon Matzner imenuje »**samoorganizacija kolektivnih opravil**«⁶ in kar Werner Greissberger imenuje »**male mreže**«, ki bi jih zdaj bilo mogoče razviti zahvaljujoč sprostitvi časa in pod pogojem — seveda — da obstaja volja in politična podpora, ki bi to izpeljala.

Poudariti je treba, da lahko vključimo samoorganizacijo kolektivnih nalog, ki so bile prej domena državnih institucij, s strani državljanov samih, samo v okvir politike, ki si prizadeva za substancialno skrajšanje delovnega časa. Tistim, ki mislijo, da lahko tako politiko zavrnejo iz ekonomskih razlogov, bi odgovoril: 1. Skrajšanje delovnega časa mora spremljati rast produktivnosti. Torej ne vključuje niti porasta stroškov na enoto niti poslabšanja življenjskih pogojev.⁷ 2. Daljši prosti čas implicira tudi zmanjšanje stroškov tako v zasebnem kot tudi v javnem sektorju, saj omogoča večjo samoprodukcijo in kooperativno medsebojno pomoč.

Razvoj samoorganiziranih aktivnosti in medsebojne kooperacije torej lahko vodi do določenega zmanjšanja potreb po uslugah in podpori države blaginje. Vendar je treba vztrajati na tem, da **samoorganiziranega medsebojnega sodelovanja Država v nobenem primeru ne sme vsiliti kot nadomestek za obstoječe usluge**. Desne, in včasih leve, vlade bi lahko v imenu deetatizacije skušale vsiliti lahko rešitev, ki bi zmanjšala socialne stroške države, z zahtevo nezaposlenim, bolnim, ostarelim in družinam (dejansko ženskam), da si pomagajo sami. Opaziti je mogoče celo neoliberalni trend, ki teži k omejevanju dobrin in uslug na tiste sektorje, kjer je produkcija dobičkonosna, medtem ko zahtevajo od najrevnejših slojev prebivalstva, da producirajo sami in zase del tega, kar potrebujejo za preživetje. Vztrajati je treba na tem, da **samoprodukcija in medsebojna pomoč prinašata večjo avtonomijo samo, ko v to nismo prisiljeni z zunanjo prisilo**. Samoprodukcija in medsebojna pomoč sta lahko svobodni in osvobajajoči aktivnosti le v sferi svobode, če osnovne potrebe vsakomur zagotavljajo družbene organizacije.

Kateri so torej socio-politični ukrepi, ki lahko vodijo do razširitve prostora za svobodno in avtonomno aktivnost? Ne kaže pričakovati spontane evolucije v tem smislu. Tržno gospodarstvo nikoli ne vodi

⁶ Egon Matzner, *Wohlfahrtsstaat und Wirtschaftskrise* (Reinbek: Rowolt Aktuell, 1978).

⁷ V najbolj industrializiranih državah narašča povprečna produktivnost od 3 % — 4 % letno, medtem ko gospodarska rast znaša 1,5 % — 2,5 % letno. Dolžina dela bi se torej lahko skrajšala za 1,5 % — 2 % letno glede na povprečje in torej od 30 % do 40 % v 15 do 20 letih — če bi skrbna politika zaposlovanja poskrbela, da bi delavci v dejavnostih, kjer produktivnost hitreje narašča, prehajali v tiste, kjer narašča počasneje ali sploh ne. Glej André Gorz, *Les Chemins du Pradis*, (Paris: Galilée, 1983), Thesis 19. (Angleški prevod dostopen pri South End Press: Boston).

spontano do splošnega skrajšanja delovnega časa, temveč le do nezaposlenosti; nikoli ne vodi spontano do večjih možnosti avtonomne produkcije, temveč le do povečane komercialne porabe na eni strani in do večje revščine na drugi. Vendar so možni tudi preboji v pozitivnem smislu. Izpeljani so lahko z lokalnim ali z občim političnim podvigom, predvsem s **politiko časa**.

Takšna politika časa bi logično začela z **napovedovanjem prihranka delovnih ur**, ki bi bil rezultat kompjuterizacije javnih služb in administracije. Obstajali bi lahko sindikalni dogovori, ki bi vključevali skrajšanje delovnega časa in programe za prezaposlitev in prekvalifikacijo. Popolna jasnost glede prihajajočih tehnoloških sprememb in javna razprava o njihovih konsekvencah pripadata pravici vseh državljanov, da kontrolirajo javne odločitve. Če tak preboj uspe v mestu ali v kantonu, lahko postane precedens, ki se lahko razširi na ostala področja.

Osebnе iniciative lahko igrajo glavno vlogo pri **strukturiranju delovnega časa**, predvsem s prepuščanjem izbire delovnega časa uslužbenecem in administratorjem, kot to delajo v Quebecu ali pri Siemensu. Nikogar ne zanima kdaj prideš ali odideš iz dela, ali če te v ponedeljek ni bilo na delo, dokler opravljaš tedensko delo do petka popoldne (pri Siemensu) ali dokler opravljaš 140 ur do konca meseca (v Quebecu). V času kompjuterjev so postala strogo določene ure, obveznost biti točen, izraz čiste arbitrarne želje po hierarhični dominaciji.

Politika časa mora prav tako javno pripoznati **delitev posla**, ki omogoča, na primer, moškemu in ženski, da opravljata isti posel, kajti v primeru družine z otroki ni vedno mati tista, ki bi morala ostati doma in skrbeti za bolnega otroka.

Vzpodbujanje delitve posla in delne zaposlitve z **delno kompenzacijo za izgubo mezd** je posebej uporabno za preprečevanje nezaposlenosti in zagotavlja miren prehod v družbo, v kateri normalen delovni čas ne bo daljši od dvajsetih ur tedensko. V nekaterih primerih se lahko izguba neposrednega plačila nadomesti z diferenciranim obdavčenjem (kot vrednosti dodan davek) izdelkov in uslug, ki bi stali manj zaradi nove tehnologije, vendar pa prevelik porast njihove porabe ni družbeno zaželen.

Kot pravi avstrijski kancler Fred Sinowatz, »postaja z novimi tehnologijami, ki omogočajo ustvarjanje večje vrednosti z manj dela, nujnost, da ljudi osvobodimo za novi prosti čas — osvobodimo tudi od industrije kulture in množičnega zunanjega pogojevanja.«⁸

Da bi se osvobodili za osvobojeni čas implicira, da se moramo ponovno naučiti posvetiti se temu, kar delamo, ne zato, ker smo za to plačani, temveč zaradi užitka ustvarjanja, dajanja, učenja in vstopanja v nekomercialne, nehierarhične odnose z drugimi. Možnost svobodnih

⁸ Intervju v Der Spreagel, št. 33, 1984.

aktivnosti pa vseeno predpostavlja družbeno in industrijsko politiko. Ta mora zagotavljati, da mikroelektronika ne bo težila k vzpostavljanju novih koncentracij moči, temveč k temu, kar ona sama lahko stori: **sprejemanje odločitev o proizvodnji na decentraliziran način**, povečanje števila lokalnih produkcijskih enot, vzpodbujanje varčevanja energije, surovin in dela. Mala podjetja so zaradi mikroelektronske revolucije produktivnejša kot velika; velikanske produkcijske enote so postale zastarele. Kmalu bo mogoče veliko stvari učinkovito izdelovati in popravljati v delavnici v soseski ali v bližnjem okraju in tako doseči visoko stopnjo samozadostnosti. Vsakomur bo zaželeno omogočiti dostop do družbenih centrov, kot so tisti, ki že obstajajo v britanskih in danskih mestih; neke vrste večnamenske hiše, ki so obenem delavnice za vse vrste proizvodnih in popravljalnih opravil, ljudske univerze in centri za prosti čas, ki so zgrajeni in opremljeni deloma tudi s prostovoljnim delom samega prebivalstva; centri, v katerih ljudje vseh starosti lahko delajo s kovino ali z jezikom, popravljajo kolesa ali elektronsko opremo, konstruirajo sončne naprave, vzgajajo piščance, kjer se lahko srečujejo skupine za medsebojno pomoč diabetikov, starši narkomanov, ljudje v depresiji in podobni ter razpravljajo in skupaj razmišljajo o svojih izkušnjah — vse to so stvari, ki so učinkovitejše, kot njihova državna institucionalizacija; in še več: svobodne so; kjer lahko poleg rokodelske proizvodnje najdemo stroje, ki jih lahko programiramo, so visoko razviti in omogočajo proizvodnjo vseh vrst predmetov za lokalne in individualne potrebe.

Možnosti, ki jih tu lahko opazimo, ustrezajo enim od najstarejših sanj socialističnega gibanja — namreč da bi šli preko mezdne delo in tržnih odnosov s povečanjem stopnje kooperativnega samopreskrbovanja na individualni ravni ali na ravni komune. Osnovni cilj socialističnega gibanja ni polnplačana mezdna zaposlitev — nekaj, kar bo, mimogrede, ostalo nemogoče. Prej se zavzema za pravico do dela, ki bi zadovoljilo občutene potrebe in cilje, ki jih je mogoče oblikovati svobodno in ne za akumulacijo in valorizacijo kapitala.

Ta osnovni cilj je bolj privlačen danes kot kdajkoli doslej. Ima tudi večji subverzivni potencial. Kajti vztrajneje kot kdajkoli poprej se mu upira forma družbene organizacije, ki se ne more več obdržati pri življenju in katere predstavniki skušajo ohraniti dominacijo s tem, da prebivalstvu vsiljujejo produkcijo in investicijske odločitve, ki nimajo več nobene zveze s potrebami, katere to prebivalstvo občuti. Kljub temu pa gre načrtovanje nekapitalističnih alternativ na vseh nivojih, vključujoč alternativne oblike dela in življenja v komunah, skupaj z izvirnimi težnjami socialističnega in delavskega gibanja. Možnost nekapitalističnih alternativ ni bila še nikoli tako otipljiva. Samo politična razmerja dominacije in ne materialna nujnost nas ločijo od cilja osvobodene družbe, v kateri bo nujno mezdno delo v večini odpravljen in bo zadovoljitev potreb in skrb za avtonomen individualni prostor zagotovljena vsem.

Po objavi v 67. št. revije TELOS je tekst prevedel SIMON KREK

Gregor Adlešič

O »dialektiki razsvetljenstva« ali o razsvetljeni dialektiki gospostva (II) — fragmenti

No government, however well intentioned, can do things for people without also doing things to them.

Eric Ambler
(DR. FRIGO)

I.

»Dialektika razsvetljenstva« je čudna knjiga«... »Čudna je tudi kompozicija knjige. Sestavljena je iz enega članka, ki obsega nekaj več kot petdeset strani, dveh ekskurzov in treh dodatkov. Ti predstavljajo več kot polovico teksta.«¹

Seveda se lahko z omenjeno Habermasovo ugotovitvijo strinjamo samo delno. »Dialektika razsvetljenstva« je namreč čudna knjiga samo na prvi pogled. Čim si malo pobliže ogledamo Adornova in Horkheimerjeva izhodišča ter motive, ki so ju gnali pri strukturiranju omenjenega pomembnega in teoretično izjemno močnega dela, se nam nikakor ne more več zdeti čudna. Taka kot je, namreč ni povsem slučajno, ampak predstavlja njena strukturacija logično posledico Adornovih in Horkheimerjevih filozofskih izhodišč.

Za razumevanje same zastavitve »Dialektike razsvetljenstva« kot tudi za celoten Horkheimerjev in Adornov teoretski napor je namreč odločilna zgodovinska združitev historičnega materializma in psihoanalize.

Osnovno izhodišče »Dialektike razsvetljenstva« sega namreč preko klasične marksistične teoretske zastavitve. Ravno pripadniki kritične teorije so bili namreč tisti, ki so prispevali »... prvi sistematični poskus marksistične teorije, ne le anatomije produkcijskega procesa (»... kako ljudje obdelujejo naravo«), temveč tudi druge plati, »... kako ljudje obdelujejo ljudi« (Nemška ideologija), se pravi teorije tistih mehanizmov, ki slehernega posameznika šele pregnetejo v družbeno bitje.«²

¹ Jürgen Habermas: Preplitanje mita i prosvetljenstva (I), v: Theoria 1-2, Beograd 1982, str. 63.

² M. Dolar: Struktura fašističnega gospostva, DDU Univerzum, Ljubljana 1982, str. 43.

To pa pomeni, da predstavlja sama »Dialektika razsvetljenstva« historično materialistično orientirano kritiko ideologije; njen pravi cilj predstavlja namreč ravno analiza samega pojma razsvetljenstva kot gibanja sodobnega duha. Predstavlja torej kritiko kulture v najširšem pomenu besede, saj točneje rečeno analizira duhovne temelje razsvetljenske civilizacije. Pojem kulture, ki ga povzemata tudi Adorno in Horkheimer v »Dialektiki razsvetljenstva«, pa nam H. Marcuse lepo podaja takole: »... kulturo v tem smislu moramo torej razumeti kot: ... skupek specifičnih verovanj, pridobljenih znanj, tradicij itd., ki tvorijo »nadgradnjo družbe«. »...»Kultura se tedaj javlja kot skupek moralnih, intelektualnih in estetskih ciljev (vrednot), ki jih ima družba za cilje svoje organizacije, vodenja in delitve, ki jih ima torej družba za »dobro«, preko katerega poskuša doseči način življenja, ki ga sama določa.«³

»Dialektika razsvetljenstva« izhaja iz analize takoimenovanega »subjektivnega faktorja, tj. iz analize evropskega subjekta ali še točneje rečeno iz analize tistih mehanizmov, ki določajo njegovo bivanje in delovanje, tj. vrednot. Seveda pa v svojih analizah presega ozko zastavljeno individualistično psihološko izhodišče, kajti kar je H. Marcuse zapisal o izhodišču Freudove psihoanalize velja tudi za Adornovo in Horkheimerjevo izhodišče: »... njegovi vpogledi v zgodovinski proces so izvedeni preko psihičnega aparata individuumov, ki so živa substanca zgodovine. Ta metoda pa zadeva ideologijo, ki ohranja obstoječe vtoliko, vkolikor dojema kulturne institucije v pojmih tega, kar so le-te napravile iz individuumov.«⁴

»Dialektika razsvetljenstva« nam prikazuje zgodovino prosvetljenega mišljenja kot zgodovino organa oblasti in gospostva in to tako nad naravo kot nad posamezniki. »Dialektika razsvetljenstva« analizira torej proces samouničenja razsvetljenstva. Vprašanje o vzponu in propadu prosvetljenega mišljenja, pa je tu imanentno povezano z vprašanjem o vzponu in propadu individuumu oziroma še točneje rečeno, »Dialektika razsvetljenstva« se sprašuje kako je mogoče, da je avtonomija individuumov prešla v popolno heteronomijo. Od tod seveda tudi njeno glavno vprašanje: kako je mogoče, da je razsvetljenska civilizacija po tisočletnem razvoju ponovno padla v barbarstvo?

II.

Teoretsko je seveda najpomembnejša prva razprava »Pojem razsvetljenstva«, ki predstavlja tudi teoretski temelj ostalih. Njena osnovna in teoretsko najpomembnejša teza pa se glasi: »Že mit je razsvetljenstvo in pa razsvetljenstvo se vrača v mit«. Omenjena teza je podrobneje eksplicirana in s tem konkretizirana v obeh ekskurzih, ki sledita tj. v

³ H. Marcuse: Kultur und Gesellschaft II, Frankfurt/m 1965, v: Bemerkungen zur Neubestimmung der Kultur, str. 147.

⁴ H. Marcuse: Terebstruktur und Gesellschaft (ang. izd.: Eros and civilisation), Suhrkamp, Frankfurt/m 1965, str. 107.

»Odisej ali mit in razsvetljenje« in pa »Juliette ali razsvetljenje in morala«. Seveda se ob tem kar samo po sebi zastavlja vprašanje, odkod prav taka strukturacija dela, s tem pa seveda tudi vprašanje zakaj?

Po propadu velikega Heglovega spekulativnega metafizičnega filozofskega sistema, torej potem, ko je bila, tudi po Heglovi zaslugi, celotna metafizika razkrinkana kot ideologija, po Nietzschejevi zaslugi pa tudi celotno razsvetljenje kot zgolj sekularizirana oblika krščanstva, je filozofija mogoča zgolj kot esej, kot perspektivistična analiza stvarnosti. V fragmentu kot takem, bi rekel Adorno, pa tudi Nietzsche, ki je vedno trdil, da je že sama oblika tudi vsebina, je že, kar se vidi tako pri francoskih moralistih kot pri samem Nietzscheju pa tudi pri Horkheimerju in Adornu, implicirano vsebovana; pri prvih pozitivistična, pri zadnjih dveh pa historično materialistična kritika obstoječe duhovnosti kot ideologije.

Seveda ne smemo prezreti tudi vpliva eksistencialistične filozofije, predvsem Bergsona in Nietzscheja, pri Adornu pa tudi Kirkegaarda, ki je nemalo prispevala k Adornovemu in Horkheimerjevemu pojmu instrumentalnega uma. Prav eksistencialistična filozofija je namreč prva prispela do spoznanja o uničujočih posledicah metafizičnega uma na kulturne institucije, ob tem pa je prispevala še dvoje. Povzdignila je posameznika v princip filozofije, in ker je spoznala, da je večna resnica in nasploh čisto teoretično spoznanje iluzija in laž, se je začela ukvarjati z delovanjem ali točneje rečeno s tistimi mehanizmi, ki urejajo in določajo delovanje posameznikov, tj. z vrednotami.

Omenjeni vpliv je seveda v »Dialektiki razsvetljenstva« očitno. Analizira namreč prav duhovno zgodovino prosvetljenstva mišljenja. Adorno in Horkheimer pa menita, da »... razsvetljenje izraža dejansko gibanje meščanske družbe iz aspekta njegovih idej, utelešenih v osebah in institucijah, tako resnica ni samo umna zavest, ampak je prav tako oblika v dejanskosti.«⁵ Seveda je potrebno ob tem poudariti, da je bil prav Nietzsche tisti, ki je prvi (poleg Hegla) prišel do spoznanja o dialektiki razsvetljenstva. V svoji analizi tiste duhovne judovsko-grško-krščanske kulturne tradicije, ki jo z eno besedo imenujemo razsvetljenje, se »Dialektika razsvetljenstva« Nietzschejeve Genealogije morale drži kot vodila. Čeprav je seveda res, da Horkheimer ugotavlja, da je njegova Genealogija morale, kljub vsej svoji prefinjenosti, pregroba, ter da Nietzsche ni nikoli odkril pravih korenov in vzrokov duhovnega propada posameznika, tj. dekadence, niti dobe tj. nihilizma, je bil vendarle on tisti, ki je prvi odprl pot omenjeni analizi.

Seveda pa ne smemo pozabiti tudi na psihoanalitično prepričanje, da so ravno miti nosilci kolektivnega nezavednega ali bolje rečeno, da se le-to reprezentira v njih. Tako ob analizi Odisejevega popotovanja ontogenetska zgodovina posameznika reprezentira filogenetsko zgodovino rodu, ob tem pa ne gre pozabiti, da je to tudi pot Heglove Feno-

⁵ Horkheimer-T. W. Adorno: Dialektika prosvetiteljstva, Sarajevo, 1974, str. 10.

menologije duha. Fenomenologija duha predstavlja rekapitulacijo zgodovine rodu preko embrionalnega razvoja posameznika. Metoda spoznavanja, v kateri se srečujejo Hegel, Nietzsche in Freud ter celotna sodobna evropska literatura, se imenuje avtobiografija subjekta.

Seveda pa je bil Hegel tisti, ki je po logiki svoje nove metode filozofiranja, tj. pozitivne dialektike, prvi razkril dialektiko razsvetljenstva. Njegovo spoznanje, da svetovni duh na svoji poti marsikdaj pohodi tudi kak cvet, kar imenuje zvijača uma, je seveda pri tem odločilno. Takole je zapisal: »Duh, uničujoč svoj ovoj, ne prehaja samo v drug ovoj, niti se iz pepela svoje oblike ne vzpostavlja samo pomlajen, ampak vstane vzvišen; preobražen kot čistejši duh izhaja iz te oblike. Nastopa seveda proti samemu sebi, uničuje svojo bit, toda s tem ko jo uničuje, jo razgrajuje...«⁶ Če se pri tem razvoju dogajajo mnoge nesreče in zlo, moramo ob tem vedeti, da je mnogo določil nečesa kot zlega nastalo samo zaradi individualističnega in partikularnega vzornega kota. »Svetovna zgodovina se namreč giblje na višjem nivoju kot pa je tisti, na katerem ima morala svoje pravo mesto, in ki je privatno mnenje, zavest individuuma, njihova posebna volja in način delovanja...«⁷ »Nujnost in svoboda, notranje in zunanje, dobro in zlo niso absolutna nasprotja. V zgodovini na primer zlo ni samo zlo, ampak tudi vzvod napredka. Zato o stvareh ne smemo misliti samo v formi ali-ali, po principu izključene tretje možnosti, ampak tudi po formi in-in.«⁸

III.

Glavno teoretično spoznanje same »Dialektike razsvetljenstva« pa je ravno spoznanje o dialektiki razsvetljenstva tj. kot je zapisal J. Habermas: »Sam um ruši humanost, ki ga je omogočila.«⁹ Ali drugače rečeno: res je sicer, da je bilo ravno razsvetljenje vedno napredno gibanje duha, ki je omogočalo osvoboditev vseh človekovih sil in sposobnosti izpod oblasti bogov in narave, vendar pa je bilo v svojem racionalnem jedru vedno zgolj najprimernejše orodje za obvladovanje narave in podjarmljanje posameznikov.

Spoznanje o dialektiki razsvetljenstva pa pomeni tudi spoznanje o identiteti uma in gospostva ali drugače rečeno o identiteti med spoznanjem in interesom, ali kot je o malo prej omenjenem Heglovem spoznanju zapisal Adorno: »Prehod čistega moralnega samozavedanja v licemerstvo, ki postane pri Nietzscheju naravnost kritična točka napada na filozofijo, izvaja Hegel iz momenta njegove objektivne neresničnosti. Formulacije kot tiste v Fenomenologiji o »otrdelem srcu«, ki trka na čistost dolžnosti, spadajo zgodovinsko gotovo še v sklop

⁶ G. W. Fr. Hegel: Filozofija povijesti, prevod V. Zonenfelda, Zagreb 1951, str. 80, cit. po.: V. Pavičević: Osnovi etike, Beograd 1974, str. 325.

⁷ Ibid., cit. po.: ibidem, str. 75.

⁸ Ibid., str. 353.

⁹ J. Habermas: Preplitanje mita i prosvetljenstva (I), Theoria 1-2, Beograd 1982, str. 66.

postkantovske, mogoče celo Schillerjeve kritike rigorozne Kantove etike, toda obenem že preludirajo. Nietzschejev nauk o resentimentu, o morali kot »maščevanju«. Heglov stavek, da ne obstoji nikakršno moralčno na sebi, ni nikakršen prehodni moment k njegovemu nauku o objektivnosti moralnosti. V njem se kaže spoznanje, da se moralčno ne razume kar samo po sebi, ter da zagotovo pravilna delovanja niso mogoča, ter da je čista samopotopitev Jaza v to, kar se mora ali v to, kar ni treba, vpeta v nesmisel in ničevost.«¹⁰

Spoznanje o identiteti uma in gospostva pa pomeni spoznanje, da norme spoznavanja nikakor niso neodvisne od norm delovanja. Pomeni pa obenem tudi spoznanje, da je vsaka ontologija vedno imanentno tudi točno določena etika, kar pa seveda pomeni, da ima vsaka sodba za svojo posledico določeno vrednoto, ali kot je zapisal Horkheimer v svoji »Kritiki instrumentalnega uma«: »Večne ideje, ki naj bi veljale ljudem za cilj in ki naj bi jih vodile ter katere naj bi sprejeli, se že dolgo imenujejo razum.«... »Ker pa pokorščina bogu že od nekdaj služi za sredstvo, s katerim lahko dosežemo njegovo naklonjenost, po drugi strani pa pomeni racionaliziranje vsakršnega gospostva, podrejanja in terorja, so tako ateistični kot tudi teistični razsvetljenci od Hobbesa dalje interpretirali zapovedi kot družbeno koristne moralne principe, ki naj bi kar najbolj omogočali življenje brez trenj, miroljubno občevanje med seboj enakih ter spoštovanje obstoječega reda. Bodi razumen (Sei Vernünftig) pomeni rečeno teološko: spoštuj pravila, brez katerih ne bi mogla živeti niti celota niti posameznik. Pomeni: ne misli le za trenutek.«... »Od Descarta dalje pa je velika nova filozofija poskušala doseči kompromis med teologijo in znanostjo. Posrednik je bila »zmožnost intelektualnih idej« (razum)«. ¹¹

»To je tisto najsvetejše (Göttliche) v naši duši, ki je sposobno idej,« se glasi Kantova zapuščina.¹² Tako vero v avtonomni ratio je denunciral Nietzsche kot simptom zaostalosti, kajti »po nemških vrednostnih instinktih« sta bila Locke i Hume na sebi... preveč svetla in jasna.«¹³ Kant pa mu velja za »zaostalega«. ¹⁴ »Razum je le neko orodje in Descartes je bil površen.«^{15, 16}

»Dialektika razsvetljenstva« analizira genezo razsvetljenjskega subjekta-Jaza. Predstavlja pravzaprav zgodovino njegovega rojstva, vzpona in propada. »V pustolovščinah Odiseja, ki je prepreden v dvojnem smislu, se odraža prazgodovina neke subjektivnosti...«¹⁷ »Dialektika razsvetljenstva« poskuša prav preko analize njegove zgodovine odgovoriti, kako je mogoče, da je tako težko priborjena avtonomija

¹⁰ T. W. Adorno: Drei Studien zu Hegel, Suhrkamp, Frankfurt/m 1963, v Aspekten, str. 61.

¹¹ I. Kant: Kritik der Urteilskraft, Ak. Ausg, str. 315.

¹² Ibid., Zv. XVIII, str. 30.

¹³ F. Nietzsche: Werke XV, Kröner, v Nachlass, str. 217.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ F. Nietzsche: Werke III, Kröner, v Jenseits von Gut und Böse, str. 191.

¹⁷ J. Habermas: Preplitanje mita i prosvetiteljstva (I), Theoria 1-2, Beograd 1982, str. 64.

subjekta ponovno prešla v popolno heteronomijo. Ukvarja se torej s fenomenom samouničenja razsvetljenstva. Sprašuje se torej, kako je mogoče, da so razsvetlenske vrednote spremenile svoje predznake in postale orodje duhovnega gospostva nad posamezniki. Odtod tudi v drugem ekskurzu Juliette ali mit in razsvetljenstvo navezava na Nietzschejevo Genealogijo morale in pa Sadovo Histoire de Juliette, kajti prav omenjeni deli nam kažeta omenjeni obrat — tj. identifikacijo uma in gospostva, kažeta nam pravi obraz prosvetljenega mišljenja, njegovo do konca izrečeno intenco.

IV.

Osnovna in toretično najpomembnejša teza »Dialektike razsvetljenstva« se glasi: že mit je razsvetljenstvo in razsvetljenstvo prehaja v mit. Pot od mita k logosu pa pomeni pot iz barbarstva v civilizacijo ali če hočete iz predzgodovine v zgodovino. »Alternativa mythos/logos je alternativa med mimetičnim priličevanjem naravi in odlepljanjem od narave v distanco pozicije gospostva, ki se izteče v golo tehnično razpolaganje.«¹⁸ V procesu svojega samouničenja in s tem v procesu uničenja avtonomije subjekta se razsvetljenstvo izkaže zgolj za najprimernejše orodje za obvladovanje narave in podjarmljanje ljudi. Ali drugače povedano — naraščajoča dominacija nad zunanjo naravo vodi do popolnega obvladovanja notranje narave. Osvoboditev posameznika izpod vladavine narave in bogov je plačana z naraščajočim potlačevanjem notranje narave. »Bog stvarnik in urejujoči um sta si kot gospodarja nad naravo med seboj podobna. Človek postane, tako kot bog, suveren nad obstankom, v nadzoru nad gospodarjem, v zapovedi. Tako mit prehaja v razsvetljenstvo, narava pa v golo objektivnost. Ljudje plačajo povečanje svoje moči z odtujitvijo od vsega tistega, kar je v njihovi moči.«¹⁹ Vsak poskus, da bi zlomili naravno prisilo se torej tako še globlje zapleta v naravo prisile, moč napredka pa se sprevrže v napredek moči.

Vendar pa samouničenje razsvetljenstva ni nikakršen slučaj, kajti kot je pravilno pripomnil J. Habermas: »Dialektika razsvetljenstva spoznava naslednje: gospostvo nad objektivirano zunanjo in politično notranjo naravo je trajen signum razsvetljenstva.«²⁰ Vzrok za samouničenje razsvetljenstva moramo torej iskati v sami laži njegovega principa. V dejstvu torej, kot je spoznal že W. Benjamin, da predstavlja vsak akt civilizacije vedno obenem tudi akt barbarstva. V dejstvu, torej, da zahteva razvoj razsvetlenske civilizacije introverzijo žrtve.

Prav v omenjenem spoznanju pa moramo iskati Freudov prispevek, kajti, kot je zapisal H. Marcuse:

¹⁸ M. Dolar: Struktura fašističnega gospostva, DDU Univerzum, Ljubljana 1982, str. 90.

¹⁹ M. Horkheimer-T. Adorno: Dialektika

²⁰ J. Habermas: Preplitanje mita i prosvetljenstva (I), Theoria 1-2, Beograd 1982, str. 66.

»1. Freud vseskozi predpostavlja bistveni konflikt med individuumom in njegovo družbo;

2. predpostavlja, da se individuum v tem konfliktu konstituira in da ... čuti življenjsko potrebo po poravnavi — ta potreba se izraža v nemožnosti, da bi v dani družbi normalno funkcioniral.« ... »Dinamika oidipskega položaja ni le skrivni model slehernega razmerja med očetom in sinom, marveč je tudi skrivnost nenehnega zatiranja človeka po človeku ter zmag in neuspehov civilizacije.«²¹ »Freud opisuje dinamično duševno strukturo boja na življenje in smrt med antagonističnimi močmi — tisto in jaz, jaz in nadjaz, načelo ugodja in načelo realnosti, eros in thanatos. Ta boj se naposled dobojuje v individuumu in skozenj, v njegovem telesu in njegovi duši in skoznju; analitik deluje kot (nemi!) govorec u m a — v zadnji instanci l a s t n e g a u m a individua. Na podlagi svojega lastnega uma in z njegovo pomočjo se individuum odpove brezkompromisnim zahtevam načela ugodja in se podvrže diktatu načela realnosti, uči se ohranjati negotovo ravnovesje med erosom in thanatosom — uči se, kako se prebije v družbi (Freud pravi »kultura«), ki ga je v s e m a n j i n m a n j zmožna osrečiti, to se pravi zadovoljiti njegove nagone.«²² Seveda je ravno Odisej tisti, ki nam v prvem ekskurzu kaže, kako uspeva razsvetljenski Jaz z zvijačo ohranjati omenjeno negotovo razmerje med erosom in thanatosom tj. samoohranitvijo in samožrtvovanjem. Kako pa ga je obstoječa kultura, in da ga je, vse manj in manj sposobna osrečiti, nam razkriva Nietzschejeva velikopotezna analiza evropskega nihilizma.

Seveda nam ravno Odisej nazorno kaže, da je že mit razsvetljenstvo. Že samo rojstvo razsvetljenskega subjekta predstavlja namreč spoj samožrtvovanja in samoohranitve. O grškem heroju kot genezi razsvetljenskega subjekta pa je Horkheimer zapisal: »Model vzpenjajočega individuumu je grški heroj. Smel in poln samozaupanja triumfira v borbi za preživetje in se na ta način osvobodi tako tradicij kot svojega plemena. Za zgodovinarje kot je Jacob Burckhardt je tak junak utelešenje nebrzdanega in naivnega egoizma. Toda v tem, ko njegov brezmejni jaz izžareva duh gospodstva in tako zaostruje antagonizem med individuumom in družbo ter njenimi običaji, si o pravi naravi konflikta med Jazom in svetom ni na jasnem in tako postane žrtev vseh mogočih intrig. Njegova dela, ki vzbujajo strahospoštovanje, ne nastajajo zaradi nekih osebno motiviranih potez kot sta zloba ali okrutnost, ampak prej iz želje po maščevanju nekega zločina ali iz želje, da se odpravi prekletstvo. Pojma heroizma ne moremo ločevati od pojma žrtve. Tragični heroj ima svoj izvor v konfliktu med plemenom in njegovimi pripadniki, v katerem je individuum vedno poražen. Lahko torej rečemo, da življenje heroja ni le manifestacija individualnosti,

²¹ H. Marcuse: Zastarelost psihoanalize, v: Psihoanaliza in kultura, DZS, Ljubljana 1981, str. 176f.

²² Ibid.

ampak je bolj njena predigra preko spoja samoohranitve in samozrtvovanja.«²³

Da pa razsvetljenstvo resnično zopet prehaja v mit, da vse bolj postaja orodje gospostva, ter da s tem uničuje svojo lastno substanco (tj. razsvetljenski subjekt) preko »nihilizma« svojih lastnih vrednot, nam kaže Nietzsche: »Psihološki mehanizem, preko katerega nagoni spremenijo svoje predznake, je bil v psihologiji temeljito raziskan. Preko pojma ambivalence in reakcijske tvorbe je Freud pojasnil temeljna stanja duševnega življenja, ki so pri tem bistveno dejavna. Toda socialni pomen psihične sposobnosti s katero se iz stiske naredi krepost, s tem, da je nemoč spreobrnjena, je uvidel predvsem Nietzsche. Asketski ideal je po njegovem mnenju zgolj »neka umetnija v ohranjevanju življenja.«²⁴ Psihološka sredstva, s pomočjo katerih so izpodbijani depresivni učinki in s pomočjo katerih je preko ekonomskih odnosov dosežena odpoved pri nižjih razredih, so pri njem študirana do podrobnosti. Poleg »hipnotiziranja« jih imenuje tudi »zvijačnost« in vse drugo, kar spada zraven, kot npr. absolutna regularnost, popolna brezpogojna poslušnost, zapolnjevanje časa, neko določeno dovoljevanje. Imenuje jih tudi vzgajanje za »brezosebno«, za »samopozabo«, ta »Incura sui«.^{25,26}

Ne smemo se torej čuditi, da se Adorno in Horkheimer v svoji kritiki ideologije v »Dialektiki razsvetljenstva« naslanjata na Nietzschejevo Genealogijo morale. Njeno izhodišče je identično z izhodiščem same »Dialektike razsvetljenstva«, kar pa seveda še ne pomeni, da so identični tudi končni rezultati analiz. Horkheimer nam izhodišče genealogije morale opisuje takole: »Ko Nietzsche v Genealogiji morale razlaga svoj problem, izhaja iz materialističnega vprašanja. »Pod katerimi pogoji si pridobi človek vrednostne sodbe o dobrem in zlem ter kakšno vrednost imajo? Isto velja za moralne sodbe. Ali so do sedaj pospeševale, ali pa so zavirale človeški napredek? So nek znak stiske, obubožanja ali izroditve življenja, ali pa se kaže v njih polnost, sila, volja do življenja, njegov pogum, zaupanje in prihodnost?« Merilo je tu, enako kot pri Kantu, obča ideja človeštva.«²⁷

Seveda je Nietzschejev odgovor dobro znan. Spoznal je nihilizem, tj. vsesplošen duhovni propad, za temeljno značilnost dobe, ali kot sta o njegovem odkritju dialektike razsvetljenstva zapisala Adorno in Horkheimer: »Nietzsche je tako kot malokdo spoznal dialektiko razsvetljenstva. Formuliral je tudi njegovo jasno zvezo z gospostvom. »Razsvetljenje« je potrebno »nagnati med ljudstvo, tako da postanejo vsi duhovniki duhovniki z nečisto vestjo — isto bi bilo potrebno storiti

²³ M. Horkheimer: Zur Kritik der instrumentellen Vernunft, Frankfurt/m 1967, v: Aufsteig und Niedergang des Individuums, str. 125f.

²⁴ F. Nietzsche: Gesammelte Werke, Mosaikausgabe, v Zur Genealogie der Moral, str. 471, afor. 18.

²⁵ Ibid.

²⁶ M. Horkheimer: Kritische Theorie I, Frankfurt/m 1968, v Zum Rationalismusstreit in der gegenwärtigen Philosophie, str. 166f.

²⁷ M. Horkheimer: Kritische Theorie I, Frankfurt/m 1968; v Materialismus und Moral, str. 89.

tudi z državo. Naloga razsvetljenstva je, da obnašanje knezov kot tudi obnašanje državnikov pretvori v namerno laž...²⁸ Po drugi strani pa je bilo razsvetljenstvo vedno tudi sredstvo »velikih umetnikov vladanja« (Konfucij na Kitajskem, Imperium Romanum, Napoleon, papeštvo, ko mu je šlo še za moč in ne samo za svet)... Samoprevara ljudi v tej točki je zelo dragocena, na primer v vsaki demokraciji: pomanjševanje ljudi in njihovo podrejanje se skuša prikazati kot »napredek«²⁹... »Pri Nietzscheju je odnos do razsvetljenstva in s tem do Homerja ostal razpolovljen in je v razsvetljenstvu videl tako univerzalno gibanje sodobnega duha, za katerega naslednika se je štel, kot tudi »nihilistično« moč sovražno življenju.«³⁰

V.

Drugi ekskurs »Juliette ali razsvetljenstvo in morala« nam kaže, da je in pa, kako je, razsvetljenstvo zopet prešlo v mit, kaže nam torej, kako je razsvetljenska civilizacija zopet zapadla v barbarstvo. Pri tem pa se opira na delo dveh temnih meščanskih mislecev, ki se nista dala zapeljati vladajoči ideologiji, ampak sta jo vzela zares. Oba namreč izrekata neizrečeno resnico razsvetljenstva.

Nietzsche s svojo voljo do moči, ki predstavlja neizrečeni *c r e d o* prosvetljenega mišljenja, Sade pa s svojim obratom desetih zapovedi, ali kot sta zapisala Adorno in Horkheimer: »Privatni grehi pri Sadu in že pri Mandevillu predstavljajo vnaprej dan opis javnih vrlin totalitarne dobe. Dejstvo, da niso zamolčali, da se na osnovi uma ne da izvesti načelnega temeljnega argumenta proti umoru, ampak so to nezmožnost glasno vpili svetu, je vzbudilo mržnjo, s katero prav progresivci še danes preganjajo Sada in Nietzscheja.«³¹

Nietzsche in De Sade nam razkrivata identiteto uma in gospostva, s tem pa tudi morale in nemorale, kot končni produkt do konca prosvetljenega mišljenja, ali kot je o »Dialektiki razsvetljenstva« zapisal J. Habermas: »S tem, ko se kot vodil držita *Histoire de Juliette* in *Genealogije morale* želita Adorno in Horkheimer pokazati, kako je um pregan iz morale in prava zato, ker so z razpadom religiozno-metafizične slike sveta vsa normativna merila izgubila kredit pred edino preostalo avtoriteto znanosti.«³² Vendar pa ima Habermas tu samo delno prav, Adorno in Horkheimer v svoji »Dialektiki razsvetljenstva« namreč menita naslednje: »Za razliko od logičnega pozitivizma, so

²⁸ F. Nietzsche: Werke XIV, v Nachlass, str. 206.

²⁹ F. Nietzsche: Werke XV, str. 235.

³⁰ M. Horkheimer-T. W. Adorno: *Dialectic of Enlightenment*, London 1972, str. 44.

³¹ M. Horkheimer-T. Adorno: *Dialektika prosvetljenstva*, Sarajevo 1974, str. 131.

³² J. Habermas: *Preplitanje mita i prosvetljenstva (I)*, *Theoria* 1-2, Beograd 1982, str. 67.

oni zares prijeli znanost za besedo.«³³ Nietzsche in Sade namreč še odločneje od njega vztrajata pri »r a t i u«.³⁴

Skrivno jedro znanosti se namreč imenuje samoohranitev, le-ta pa priznava samo en naravni zakon, z njo pa seveda tudi Nietzsche in Sade, tj. zakon močnejšega. »Ko je bilo konec z objektivnim redom narave, s tem ko je bil le-ta proglašen za predsodek in mit, je ostala samo narava kot masa materije. Nietzsche ne pozna nikakršnega zakona, »ki bi ga priznali za nadrejenega in katerega ne bi samo spoznali!«³⁵ Vkolikor razum, ki je rasel po merilih samoohranitve sploh priznava kakšen zakon življenja, potem je to zakon močnejšega.«³⁶

Nietzschejeva genealogija morale pa se glasi takole: »Slabotni in neuspešni morajo propasti, to je prva predpostavka našega človekoljubja. Pa še pomagati jim moramo pri tem. Nič ni bolj škodljivega od krščanstva — od sočutja do neuspeha in slabotnih...«³⁷ »Krščanstvo... si začuda prizadeva premagati tirane in jih sili, naj sprejmejo doktrino bratstva, govori v njihovem jeziku in jim je podobno. Lahko smo prepričani, da je bila ta zveza predlagana s strani slabotnih in da so jo oni uvedli, ko je v njihove roke slučajno prišla duhovniška oblast.«^{38,39} Sade pa nadaljuje: »Kje pa obstoji, prosim vas »meni Verneuil,«⁴⁰ smrtnik, ki bi bil zadosti neumen, da bi vsem dokazom navkljub prisegal, da se ljudje po pravu in dejansko rodijo enaki? Samo ljudomrznež kot je Rousseau je lahko prišel do takega paradoksa. Ker je bil tudi sam slabič, si je prizadeval, da bi tiste, ki jih ni mogel doseči, znižal na svojo raven. Le kako se sme, prosim vas, pigmejec, ki je velik le štiri pedi, primerjati z modelom rasti in silo, ki jo je narava, z močjo in obliko vred, dala nekemu Herkulu? Ali ne bi bilo to tako, kot če bi se muha hotela primerjati s slonom?«... »Zahtevati od sile,« nadaljuje Nietzsche,⁴¹ »da se ne izkazuje kot sila, ter da ni volja do osvajanja in podjarmljanja, da ni volja po vladanju, da ni želja po sovraštvu ter odporu, bi bilo prav tako nesmiselno kot zahtevati od nemoči, da se kaže kot moč.«⁴² In tako Nietzsche in Sade izrekata skrivni c r e d o razsvetljenstva in nam s tem jasno kažete, da ono ni bilo nikoli nič drugega kot zgolj najučinkovitejše sredstvo za obvladovanje narave in podjarmljanje posameznikov. Samoohranitev pri onih zgoraj predstavlja brezobzirno borbo za moč in oblast, pri onih spodaj pa pomeni prisilno prilagajanje na obstoječe za vsako

³³ Ibid.

³⁴ cf: Ibid.

³⁵ Nachlass, navedena izdaja, Band XI, S. 214.

³⁶ M. Horkheimer-T. W. Adorno: Dijalektika prosvetliljstva, Sarajevo 1974 str. 111.

³⁷ F. Nietzsche: Werke VIII, Kröner, v Umwertung aller werte, str. 218.

³⁸ Ibid.

³⁹ M. Horkheimer-T. Adorno: Dijalektika prosvetliljstva, Sarajevo 1974 str. 110.

⁴⁰ Historie de Justine IV, Holland 1797, str. 4.

⁴¹ F. Nietzsche: Werke VII, Kröner, v Genealogie der Moral, str. 326f.

⁴² M. Horkheimer-T. Adorno: Dijalektika prosvetliljstva, Sarajevo 1974 str. 110.

ceno. »Dialektika razsvetljenstva« preko Nietzschejeve in Sadove analize spoznava, da je življenje v sodobnem svetu prav tako spoj samohranitve in samožrtvovanja, kot je bilo to ob rojstvu prosvetljenega subjekta. Spoznava, da je z nacionalsocializmom razsvetljenje resnično zopet prešlo v mit. Še več, meni celo, v skladu s svojim spoznanjem o laži principa prosvetljenega mišljenja, da ta proces ni zaustavljen vse do danes. Ali kot sta zapisala Adorno in Horkheimer: »Sluga je telesno in duševno potlačen, gospodar pa regredira. Nobeno gospodstvo se ni moglo izogniti plačilu te cene. Dejstvo pa, da zgodovina v svojem napredovanju poteka v krogih, lahko pojasnimo prav s tem slabljenjem, ki je ekvivalent moči. Človeštvo, katerega spretnost in spoznanje se diferencirata z delitvijo dela, je obenem s tem potisnjeno na antropološko primitivnejše stopnje, ker trajanje gospodstva s tehničnim olajševanjem obstoja pogojuje fiksiranje instinktov z močnejšim podjarmljanjem. Fantazija krni. Nerodnost ni v tem, da individuumi zaostajajo za družbo ali za njeno materialno produkcijo. Tam kjer je razvoj družbe že prešel v mašinerijo gospodstva, tako da tehnična in družbena tendenca, ki sta že zdavnaj prepleteni, konvergirata v totalnem podrejanju človeka, tisti ki zaostajajo, ne zastopajo samo neresnice. V nasprotju s tem prilagajanjem moči napredka napredku moči vedno znova ustvarja tisto zakrnelost, ki ravno uspelemu in ne uspelemu napredku kaže na to, da prehaja v svoje nasprotje. Prekletstvo stalnega napredka je stalna regresija.«⁴³ In tako razsvetljenje vedno bolj drsi nazaj v mit, civilizacija pa v barbarstvo.

Omenjeno spoznanje nam tako torej odgovarja na vprašanje, kako je mogoča vzpostavitev totalitarnih družbenih sistemov in pa zakaj je zatajila revolucionarna zavest pri subjektih. S tem pa tudi odgovarja na zastavljeno vprašanje, ki se glasi: »... zakaj človeštvo, namesto da bi prešlo v resnično človeško stanje, tone v barbarstvo nove vrste.«⁴⁴ »Dialektika razsvetljenstva« nam torej ne podaja nikakega pozitivnega programa osvoboditve človeštva, predstavlja predvsem analizo obstoječega stanja, vendar pa predstavljajo njena spoznanja resno svarilo, ki ga ni mogoče obiti.

»Dialektiko razsvetljenstva« pa lahko vendarle uvrstimo v tradicijo no socialne filozofije in imamo nenazadnje za dediča marksizma, saj se Adorno in Horkheimer v njej vseskozi borita za priznavanje lastnih človeških določil posameznika ter za njegovo svobodo nasproti postvarelemu svetu stvari in ljudi, poleg tega pa je jasno, da ideja pravilnega, človeškega življenja ne more biti udejanjena, dokler niso analizirane vse pojavne oblike nečlovečnosti. In prav na analizo le-teh je usmerjena »Dialektika razsvetljenstva«. Skratka »Adorno in Horkheimer menita, da »pravi predmet duha predstavlja negacija postvaritve«,⁴⁵ ali kakor sta zapisala: »... razsvetljenje se mora osvestiti o samem sebi, vko-

⁴³ M. Horkheimer-T. Adorno: Dialektika prosvetiteljstva, Sarajevo 1974, 48f.

⁴⁴ Ibid., str. 5.

⁴⁵ Ibid., str. 11.

likor ne želi do konca izdati ljudi. Ne gre za konzerviranje preteklosti, ampak za ohranjanje preteklega upanja.«⁴⁶ Onadva torej menita, da je mogoče zaupanje v humanost in človečnost ter v možnost nekega svobodnega sveta rešiti samo s problematizacijo in refleksijo samega pojma razsvetljskega uma. Njun cilj predstavlja samorefleksija razsvetljenstva. »Dialektika razsvetljenstva« je torej kritična, in to v Kantovem smislu; predpostavlja samorefleksijo, s tem pa tudi samomejitev razsvetljenstva, predpostavlja osveščanje razsvetljenstva o svojih lastnih destruktivnih učinkih, kajti samo resnično samozavedanje in pošten odnos do resnice nudi potlačenemu subjektu tisto moč odpora, ki ga lahko edina obvaruje pred popolnim uničenjem.

⁴⁶ Ibid.

Ob izidu zbornika Gramsci, civilna družba in država¹

Igor Lukšič

Na Slovensko smo prvi prevod Gramscijevih zapisov dobili leta 1955: Pisma iz ječe, v izdaji Cankarjeve založbe. Uvodno besedilo je napisal ugledni zamejski komunist Ivan Regent. V šestdesetih letih se je začelo resnejše zanimanje za Gramscijevo teoretsko zapuščino pod vodstvom Antona Žuna. Svoje razprave je objavljial zlasti v Teoriji in praksi, kjer so se začeli pojavljati tudi teksti italijanskih avtorjev o temeljnih konceptih Antonija Gramscija. Večletno ukvarjanje z Gramscijem je Žun sklenil z doslej najobsežnejšim izborom Gramscijevih zapisov, ki so izšli pod naslovom Antonio Gramsci: Izbrana dela, Cankarjeva založba 1974. V drugi polovici sedemdesetih let so se namnožile razprave o Gramscijevem življenju in delu tudi v drugih revijah pa tudi v časopisih. Leta 1982 je pod uredništvom Borisa Muževiča izšel zbornik Gramscijevih temeljnih političnih spisov iz časa 1914—26, torej iz predzapornega obdobja. Naslednje leto pa smo dobili prvo Gramscijevo biografijo — S. Romano: Gramsci, DZS 1983, prevedel Jaša Zlobec. Ob petdeseti obletnici Gramscijeve smrti so bili objavljeni številni spominski zapisi. Prvič pa je bil v Ljubljani Gramscijevi misli posvečen mednarodni simpozij, letos v septembru. Ob tej priložnosti so bili razstavljeni izbori Gramscijevih del v jezikih narodov in narodnosti Jugoslavije in knjige o Gramscijevi misli, ki so jih napisali jugoslovanski avtorji, ter izbor iz fotografskega in tekstualnega gradiva o Gramsciju in času, v katerem je deloval. Na simpoziju je bil predstavljen tudi nov izbor Gramscijevih del in beležk.

Knjiga z naslovom Gramsci, civilna družba in država je zbornik izbranih tekstov Antonija Gramscija in tekstov o njem, ki jih je zbral ni uredil dr. Adolf Bibič. Bibič je k zborniku napisal tudi uvodno študijo o civilni družbi in državi pri Gramsciju. Za biografsko

¹ Izdala založba »Komunist«, Ljubljana, september 1987.

beležko o Gramsciju na koncu stoji bibliografija Gramscijevih del oziroma izborov iz njegovih del v jezikih narodov in narodnosti Jugoslavije in selektivna bibliografija o Gramscijevi misli izpod peresa jugoslovanskih avtorjev. Knjiga je opremljena s stvarnim in imenskim kazalom.

V z opombami bogato opremljeni uvodni študij Bibič predstavlja okvirno miselno in duhovno zapuščino Antonija Gramscija. Nato pa se usmerja v interpretacijo Gramscijevega pojmovanja politike in preide na naslovno temo uvoda. Gramsci je v središče preučevanja politike postavil odnos med civilno družbo in državo. V obravnavi virov Gramscijevega pojmovanja civilne družbe Bibič obravnava predvsem dilemo o heglovskem ali bolj marksovskem izvoru Gramscijevega koncepta, tako da bogastvo spopada Gramscija s Crocejem, liberalci in Gentilejem ostaja zelo obrobno. Pojem civilne družbe in države je Gramsci zasnoval skozi študij in polemiko s pojmovanji sodobnih vodilnih filozofov, ekonomistov in sociologov v navezavi na Heglovo in Marxovo izročilo. Nekatero metafore v zvezi s civilno družbo je zasnoval ob študiju Machiavellijevega Vladarja. Kot temeljno navezno točko med Gramscijevim in Marxovim pojmovanjem civilne družbe Bibič vidi idejo asociacionizma.

Nato predstavlja diskusije o Gramscijevi inovaciji v pojmovanju civilne družbe, s tem ko jo je uvrstil v superstrukturo družbe. Pri navajanju sestavin družbe se ne ustavlja le ob predstavljanju institucij in asociacij, temveč uvršča kot enakovredne sestavine v civilno družbo tudi skupek verovanj, čustev, interesov, razmišljanj, ki vladajo v neki družbi v določenem zgodovinskem obdobju. Prav tako sodijo v civilno družbo tudi ideološke prakse, ki so zapisane v podobi arhitekture, ki jih predstavljajo imena ulic in vsakdanje obnašanje navadnih ljudi. Bibič meni, da lahko v civilno družbo, kot jo je razumel Gramsci, smiselno uvrščamo tudi vse oblike samoupravljanja in participacije na področju gospodarstva.

Koncept civilne družbe je pri Gramsciju ključen za razpravo o strategiji revolucionarne preobrazbe: kjer je civilna družba razvita, je napad na »zimski dvorec« nemogoč, kar pa je mogoče v nerazvitih civilnih družbah, kot je bilo to na Vzhodu. Na Zahodu je mogoča pozicijska vojna, ki se bije za drugačno civilno družbo v civilni družbi in politični družbi. Koncept civilne družbe Gramsci navezuje na koncept hegemonije in vlogo intelektualcev v njej. Bibič nato opozarja na zgolj metodološko naravo delitve civilne družbe in države pri Gramsciju. K temu je treba dodati še dejstvo, da Gramsci opozarja na delitev civilne družbe in države ter civilne družbe in politične družbe zlasti v polemiki z Gentilejem in s pojmovanjem države zgolj kot politične družbe. V polemiki z liberalci pa opozarja na realno istovetnost civilne družbe s politično družbo.

Bibič nato predstavlja Gramscijevo koncepcijo stranke in njeno vlogo v civilni in politični družbi. Stranka je pri Gramsciju v prvi vrsti

voditelj moralne in intelektualne reforme, torej »mobile« civilne družbe in ne v prvi vrsti oblastnik in diktator. Naloga stranke, tudi ko pride na oblast, je predvsem v zagotavljanju politične, kulturne in intelektualne hegemonije. (Da bi ne bilo nesporazuma: gre lahko tudi za hegemonijo mediokritete, političnega spletkarstva in primitivne kulture.)

Gramsci je pojem civilne družbe uporabljal tudi pri načrtovanju družbe prihodnosti, urejevane družbe (societa regolata), ki predstavlja nov tip civilne družbe. Bibič zaključuje svoj uvod z Gramscijevim sporočilom današnjemu svetu. Civilne družbe ni imeti za vesoljno zdravilo krize, nosi pa izrazit antietatističen značaj. Sporočilo Gramscijeve politične teorije vidi Bibič v zahtevi po socializmu, ki omejuje vlogo prisile in širi prostor svobodnega sožitja ljudi, ki sloni na etično-političnih načelih.

Na prvem mestu v izboru stojijo teksti iz Gramscijevih mladih let, od katerih je najpomembnejši Socializem in kultura. Škoda je, da teksti niso prevedeni po kritični Einaudijevi izdaji (Cronache torinesi in La Citta futura) skupaj z opombami.

Nato lahko preberemo v slovenskem jeziku že objavljene tekste iz obdobja gibanja svetov, iz nejasnih razlogov pa je na koncu tega oddelka beležka iz Zaporniških zvezkov o kolektivnem delavcu. Sledijo teksti, ki predstavljajo Gramscijevo soočanje s fašizmom. K plastičnosti predstavitve razmer v Italiji v času vzpona fašizma in naslikava Gramscijevega lika borca proti fašizmu prispeva stenogram diskusije v poslanski zbornici, katere glavna akterja sta bila Gramsci in Mussolini. Zapisom o filozofiji prakse, ki jih vse in v večjem obsegu že imamo v Žunovem izboru, sledi osrednji del zbornika Civilna družba in država. Seveda je od priložnostnega izbora nemogoče pričakovati, da bo vključil prav vsa mesta in vse beležke, v katerih Gramsci razpravlja o civilni družbi in državi. Zato bomo tu predstavili še dve beležki, ki po našem mnenju morata priti v diskusijo o Gramscijevem pojmovanju civilne družbe in države, preden bo na slovenskem zagledala luč sveta znanstvena izdaja (vsaj temeljnih) Gramscijevih zapisov.

Prva beležka je iz Zaporniških zvezkov, govori pa o homo oeconomicus in mestu civilne družbe v razmerju do države in ekonomije.

Zabeležke ekonomije. Diskusije o konceptu »homo oeconomicus« je postala ena od mnogih razprav o tako imenovani »človeški naravi«. Vsak od razpravljalcev ima neko svojo »vero« in jo podpira z argumenti, ki imajo pretežno moralističen značaj. »Homo oeconomicus« je abstrakcija ekonomske dejavnosti neke določene forme družbe, se pravi neke določene ekonomske strukture. Vsaka družbena forma ima svoj »homo oeconomicus«, torej neko svojo ekonomsko dejavnost. Vztrajati pri tem, da pojem homo oeconomicus znanstveno nima vrednosti, ni nič drugega kot vztrajati pri tem, da sta ekonomska struktura in njena konformna dejavnost radikalno spremenjeni ali pa da je ekonomska

struktura tako spremenjena, da se mora nujno spremeniti način ekonomskega delovanja, ker se je prilagodilo novi strukturi. Toda natanko v tem obstaja nesoglasje, ne toliko objektivno znanstveno nesoglasje, temveč politično. Kaj bi sicer pomenilo znanstveno spoznanje, da je ekonomska struktura radikalno spremenjena in da mora spremeniti ekonomsko dejavnost za prilagoditev novi strukturi? Imelo bo nek pomen političnega stimulusa, nič več. Med ekonomsko strukturo in državo z njeno zakonodajo in njeno prisilo stoji civilna družba in ta mora biti korenito preoblikovana in concreto in ne samo na listih zakona in knjig znanstvenikov; država je instrument za prilagajanje civilne družbe ekonomski strukturi, toda potrebno je, da država »hoče-to narediti, se pravi, da državo vodijo predstavniki sprememb, ki so se pripetile v ekonomski strukturi. Pričakovati, da se bo na način propagande in prepričevanja civilna družba prilagodila novi strukturi, da bo stari »homo oeconomicus« izginil, ne da bi bil pokopan z vsemi častmi, ki jih zasluži, je nova forma ekonomske retorike, nova forma praznega in netehtnega ekonomskega moralizma. (QC, 1253—54)

Druga zabeležka, ki se tiče države in civilne družbe, je odlomek iz Gramscijevega pisma ženini sestri Tanji z dne 7. septembra 1931. Po opisu zdravstvenega stanja je Gramsci Tanji pojasnjeval svoje delo v zvezi z italijanskimi intelektualci.

... »Študij, ki sem ga opravil o intelektualcih, je v načrtu zelo obsežen in v resnici ne verjamem, da bi o tej temi v Italiji obstajale knjige. Gotovo obstaja veliko znanstvenega materiala, ki je razpršen v neskončnem številu revij in krajevnih zgodovinskih arhivov. Na drugi strani sem pojem intelektualca zelo razširil in se nisem omejil le na sodobni pomen, ki se nanaša samo na velike intelektualce. To preučevanje vodi tudi do določenih determinacij o pojmu države, ki je običajno razumljena kot politična družba (ali diktatura ali prisilni aparat za prilagajanje ljudske množice tipu produkcije in ekonomije v danem trenutku) in ne kot ravnovesje politične družbe s civilno družbo (ali hegemonijo neke družbene skupine nad celotno nacionalno družbo, ki jo izvajajo tako imenovane zasebne organizacije kot cerkev, sindikati, šole itd.) in prav v civilni družbi zlasti delujejo intelektualci (Ben. Croce je naprimer neke vrste laični papež in je zelo učinkovit instrument hegemonije, četudi se od časa do časa znajde v sporu s to ali ono vlado itd.) Ta zamisel o funkciji intelektualcev osvetljuje po mojem mnenju vzrok oziroma nekatere izmed vzrokov za propad srednjeveških občin, to se pravi, vlade nekega ekonomskega razreda, ki si ni znal izoblikovati kategorije svojih lastnih intelektualcev in tako izvajati hegemonijo poleg diktature; italijanski intelektualci niso imeli ljudsko-narodnega, temveč kozmopolitski značaj po modelu Cerkve, in za Leonarda je bilo vseeno, ko je prodal načrt utrdb Firenc vojvodi Valentinu.«²

² (A. Gramsci: *Lettere dal carcere*, str. 165—66, Einaudi, Torino 1971. Glej tudi: *Pisma iz ječe*, str. 194—95, CZ Ljubljana 1955).

Kot bežno opombo velja končno zapisati, da je pojem kolektivni intelektualec vpeljal Palmiro Togliatti v svojem predavanju leta 1958, kot opozarja R. Simon v delu Gramsci's Political Thought, ne pa, da je to Gramscijev izraz, s katerim bi poimenoval komunistično partijo. Gramsci tega pojma ni uporabljal. To dejstvo bi morda veljalo predstaviti kot uredniško pojasnilo z izboru uredniškega naslova Politična stranka kot kolektivni intelektualec.

Izbor Gramscijevih zapisov o civilni družbi je zelo temeljit in bo gotovo služil popestritvi razprave o civilni družbi v socializmu.

Zadnji del Gramscijevih tekstov je zbran pod naslovom velika politika — mala politika. Vsebuje pa zapise o politiki, morali, filozofiji, zgodovini, generacijskem konfliktu, ideologiji, fetišizmu, zgodovinskem materializmu in o resnici. Ta zadnji del izbora je služil objavi tistih tekstov, ki so po večini vredni (ponovne) objave, niso pa našli mesta v predhodnih poglavjih.

V drugem delu stojijo krajši zapisi o Gramsciju in vplivu njegove misli v svetu, pri čemer za vse niti ne izvemo, iz katerih virov so prevedeni. A Zanardo govori o Gramscijevem prispevku k oblikovanju zametkov kulture levice, pri čemer se je usmeril predvsem na interpretacijo Gramscijevega razumevanja 11. teze o Feuerbachu. Sledi intervju z V. Gerratano, urednikom kritične izdaje Zaporniških zvezkov (Einaudi 1975). E. Hobsbawn piše o Gramscijevem vplivu na zgodovinarje. S. Hall piše o osvežujočem srečanju svoje generacije z Gramscijevimi sodobnimi koncepti hegemonije, ljudsko-nacionalnega, morale, intelektualnosti, soodvisnosti oblasti, gospodarstva in soglasja itd. E. Altvater predstavlja recepcijo Gramscijeve misli v Nemčiji. Trije filtri so po njegovem mnenju ključni, da je Gramsci prepuščen zanimanju le ozkega kroga levih intelektualcev: prvi filter je bila antigramscijevska recepcija zaradi italijanskih razrednih bojev v začetku sedemdesetih let, videna skozi optiko spontanih razrednih organizacij; drugi filter je bila obnova kritike politične ekonomije, ki je o državi razpravljala zgolj s formalne plati; tretji filter pa je predstavljal francoski strukturalizem, ki je začrtal »antihumanistično« recepcijo Gramscija: v izgubo je šla Gramscijeva teoretska tenkočutnost, ki institucij ni razumela le kot aparatov, pač pa je poleg njihove konkretne eksistence poudarjala tudi njihov nematerialni obstoj. P. Glotz razpravlja o vlogi modernega vladarja v družbi dveh tretjin. Gramscijeve koncepte zgodovinskega bloka, pozicijske vojne, modernega vladarja je uporabil za nalizo političnih dogajanj v ZRN in Zahodni Evropi. J. Cammett obravnava recepcijo Gramscija v angleško govorečem svetu in navaja vrzeli gramsciologije, med katerimi omenja neraziskano naravo Gramscijeve dediščine v KP Italije ter dejstvo, da Gramscijevi pogledi niso bili aplicirani na preučevanju Sovjetske zveze. Ch. Barere poudarja Gramscijeve zasluge za razpravo o nekaterih vprašanjih, ki so v Marksizmu II. in III. internacionale veljale kot dokončna dogma: zaostrovanje razvoja kapitalizma do katastrofe, prepotencirana vloga ekonomije v odnosu do politike, kulture idr., vpra-

šanje razrednega boja kot čarobne palice za razlago vseh družbenih pojavov brez ostanka. Gramsci je ponudil osnovo za analizo novosti in posebnosti sodobnega kapitalizma. T. Szabo razgrinja spoprijem Madžarske in socialističnih dežel z Gramscijem, G. V. Llozano pa predstavlja recepcijo Gramscijeve misli o Latinski Ameriki.

Na koncu naj ponovimo že nekajkrat izrečeno željo po čimprejšnjem izidu temeljnih Gramscijevih zapisov v slovenskem jeziku z ambicijo znanstvene izdaje.

Recenzija

Göran Therborn: Ideologija moči in moč ideologije

mag. Bogomir Novak

Pred nami je, v prevodu Bratka Bibiča, knjiga nizozemskega avtorja. »**Ideologija moči in moč ideologije**« je nadaljevanje eseja G. Therborna »What Does the Ruling Class Do When It Rules?«. Za slovensko izdajo »**Ideologije moči in moči ideologije**« je napisal avtor poseben predgovor. Therborn pove, da je bila tematika njegove knjige uporabljena že za različne namene: za študij volilnega boja na Švedskem, vzgojnih sistemov in oblik šolanja na Nizozemskem in Švedskem, socialne psihologije na Nizozemskem itd. Avtor upa, da bo pričujoči tekst pomagal razumeti tudi delovanje slovenske družbe, saj z njim izpolnjuje določeno vrzel, ki je nastala v razvoju marksistične misli.

Predmet knjige je delovanje ideologije pri ohranjanju in spreminjanju družbenega reda. Dialektični značaj ideologije je med vladajočimi in vladanimi ali kot se prevaja v knjigi »subjekti zgodovine« in »podložniki vladarja«. Ideologije po avtorju podrejajo ljudi določenemu družbenemu redu in jih usposabljaajo za družbeno akcijo. Therborn definira ideologijo kot družbeni proces in ne kot lastno idej. Specifičnost tega ideološkega družbenega procesa je v »interpelaciji«, (javnemu vprašanju) naslavljanju govora na nas. Funkcija ideologije je bistveno komunikacijska. Komunikacija poteka tudi med ideologijami v smislu tekmovanja, spopadanja, zatiranja. Ker avtor opredeljuje ideologijo v najširšem smislu besede kot pogoj človekove zavestne akcije in ne le kot napačno zavest, lahko iščemo njene dimenzije med kalokagatijo in kakofonijo (npr. hrup z ulice), med čistim okoljem in zunanjim ter notranjim onesnaženjem. Moč ideologije se kaže tudi v moči vpliva sredstev množičnega obveščanja na ljudi. Vsaka ideologija je materialno determinirana. Raziskovanje ideologije poteka v pričujočem delu interdisciplinirano z zgodovinskega,

Cankarjeva založba, Ljubljana 1987

sociološkega, psihoanalitičnega in politološkega vidika. Delo je razdeljeno na šest problemskih sklopov: I. Ideološko formiranje človeških subjektov, II. Historični materializem o ideologijah, III. Ideološka konstitucija razredov, IV. Družbeni red ideologij, V. Ideologija in politična moč, VI. Družbena sprememba in moč ideologije.

Therborn se opira na Marxovo in korigira v uvodu Althusserjevo opredelitev ideologije. Althusser je koncipiral pojem ideologije z vidika človekove subjektivnosti, ker vedno že interpelira subjekte. Zanj je ideologija »imaginarno popačenje dejanskih odnosov«. Avtorjev ugovor je v tem, da niso samo znanstvena spoznanja resnična in da niso ljudje motivirani samo s tem, kar vedo. V materialni matrici se konstituira prostor za neznanstveno izkustvo, na katerem sloni ne-diskurzivna praksa. Althusser ne dopušča dialektike ideologije in ne odgovori na vprašanje nastanka, reprodukcije in spremembe ideologije.

Subjekti se ideološko oblikujejo s podrejanjem in usposabljanjem, ki je simultani proces ne glede na to ali gre za konzervativno ali za revolucionarno ideologijo. Kdor je podvržen določenemu vzorčenju svojih sposobnosti, določeni disciplini, je za dane vloge usposobljen. Avtor opozarja, da »usposobljen« ne pomeni isto kot »usposobljenost«. Tako ideologija usposablja subjekt za izvajanje določenih vlog in za vzvratno modifikacijo interpelacij glede na specifične pogoje realizacije oz. glede na domet njihovega aplikativnega polja. V tej točki lahko dopolnimo avtorja s sklepom, da bi zadoščala ena sama totalitarna ideologija, če bi ostal izvrševalec naročil popolnoma identičen s svojo vlogo. Realiziral bi se takšen svet, kakršnega slikajo negativne utopije. Tudi I. Kuvačić analizira v delu »Obuzdana utopija« (Naprijed, Zagreb 1986) vzroke za ukročeno utopijo, ki je nastala z dominacijo konzervativne miselnosti osemdesetih let 20. stoletja. Therborn zhaja iz stališča, da je potrebno razumeti tako zmage kot poraze proletariata, ne da bi opuščali koncept proletariata in zgodovinsko materialistično razlago ideologije.

Zaradi družbene dinamike prihaja do protislovja med podrejanjem in usposabljanjem. Nove sposobnosti terjajo nastanek novih oblik podrejanja in obratno. Zgodovinska situacija terja nove vrste usposobljenosti, znanja in izkušnje ali pa tudi nove oblike podrejanja. Gre za dvojnost procesa podrejanja in usposabljanja, ki omogoča prehajanje od ene k drugi vrsti podrejanja in usposabljanja npr. v fevdalni in kapitalistični družbi. Ideologije obveščajo subjekte o tem, kaj obstaja ali ne obstaja, s čimer omogočajo subjektom občutek identitete. Obveščajo tudi o tem, kar je dobro in pravično, s čimer so strukturirane želje in norme in o tem, kaj je možno. Na ta način si subjekti pridobijo občutek za spremenljivost sveta. Te načine obveščanja imenuje avtor tri temeljne načine ideološke interpelacije. Avtor razlikuje tudi štiri tipe interpelacij, ki konstituira štiri oblike subjektivnosti v smislu štirih tipov ideologij. Inkluzivno-eksistencialne ideologije razlagajo človeku, kaj je dobro in možno in mu osmišljajo

življenje kot prebivalcu sveta. Njihov izraz je mitologija, religija in morala. Inkluzivno-zgodovinske ideologije npr. fevdalna ali meščanska konstituirajo človeka kot del družbenega sveta. Pozicionalno-eksistencialne ideologije povedo človeku, kaj je za njegov spol in starost in za položaj v svetu dobro in možno. Pozicionalno-zgodovinske ideologije se nanašajo na izobrazben status, poklic in politično moč posameznikov. Ideologije so večdimenzionalne in ireduktibilne ena na drugo. Posameznik ni samo objektivno pripadnik določenega razreda, ampak živi hkrati tudi subjektivno lastno življenje, ki ga tako ali drugače osmišlja. Ker antagonistični razredi vzajemno sooblikujejo produkcijski način, se dogaja, da ima en razred več vrst ideologij in poleg svoje ego-ideologije še alter-ideologijo in ima več razredov eno ideologijo npr. moški »šovinizem«. Avtor opozarja, da se tipi ideologij med seboj povezujejo, tako da je učinkovitost enega tipa ideologije npr. religije tem večja, čim bolj se artikulira z drugimi tipi ideologij. Zaradi usposabljanja za in podrejanja določenemu položaju določenih posameznikov in družbenih skupin nastajajo med tistimi, ki se usposabljaajo in tistimi, ki se ne, razlike, ki se izražajo v odnosu med ego-ideologijami in alter-ideologijami. Zaprte družbe oz. posamezniki zavračajo alter-ideologije, odprtim pa se postavljajo kot nenehni problem sinteze z njimi.

V tematskem sklopu »**Historični materializem o ideologijah**« izhaja avtor iz stališča, da vse ideologije delujejo po matrici spodbud in sankcij. V afirmativni spodbujevalni praksi je rezultat dejavnosti takšen, kakršnega predvideva ideologija. Če pa izvajalec diktatu interpelacije nasprotuje, ga doleti blaga ali huda kazen. Vsaka ideologija ima tudi opravičila za simbolične spodbude in kazni. Avtor trdi, da so ideologije »naddoločene« z razrednim bojem in produkcijskim načinom. Ključ pojasnitve njihovega spreminjanja je v notranjih družbenih gibanj, notranji strukturi družbe, ki jo sestavljajo produkcijske sile in produkcijski odnosi (npr. združitev evropskega fevdalizma s katoliškim krščanstvom in japonskega fevdalizma s šintoizmom). Konkurenčni boj med ideologijami poteka materialno-vrednostno v smislu legitimiranja položaja z ustreznimi sposobnostmi in podreditvami. Konstantnost ideologije je opredeljena z nespremenjeno materialno matrico spodbud in sankcij ter z nespremenjenimi odnosi. Razvoj sposobnosti terja nove oblike podrejanja zahtevam tj. interpelacijam, ki izhajajo iz novega načina proizvodnje. Revolucionarni boj za izvedbo novih nalog implicira tudi spreminjeno vzgojo otrok »po zgledu lastne subjektivnosti staršev«. Dokler obstajajo le razvitejše sposobnosti, ni pa (jasnih) oblik podrejanja novemu položaju, ostaja revolucionarna situacija potencialna. Materialna matrica spodbud in sankcij se v dinastičnih in kolonialnih režimih cepi, krha in nazadnje odstopi mesto drugi matrici spodbud in sankcij novih oblik podrejanja tudi zaradi šolanja inteligence v smislu usposabljanja za novo podrejanje. V »Ideološki konstituciji razredov« opisuje Therborn značilnosti ego-ideologij in alter-ideologij, obeh antagonističnih razredov v fevdalni in kapitalistični družbi. Pri vsaki je poudarjena spe-

cifična podrejenost in usposobljenost. »Meščanska alter-ideologija izraža nazor, da je netržna podjetnost manj ekonomsko racionalna od tržne ter da ima slabše individualno delo ali delovni učinek za posledico manjši uspeh pri doseganju moči ali bogastva. Ker obstajajo enake možnosti za vse, morajo delavci obtoževati samo sami sebe za to, da so delavci, da niso trdo delali, pridno varčevali in da niso bili dovolj sposobni.« (ibidem, str. 81). Napadi na kapitalizem so ekonomsko iracionalni s stališča nenehne racionalizacije proizvodnje v kapitalizmu. Therborn ne analizira protislovja med ekonomsko in politično močjo v kapitalizmu in socializmu glede na razvitost proizvodjalnih odnosov in proizvodjalnih sil v enem in drugem sistemu. Meščanska alter-ideologija meri na večvrednost racionalizacije dela v primerjavi z ne-delom. Razumljivo je, da je proletariat sprejemljiv za takšno alter-ideologijo, vprašanje pa je, kje so njene meje. Če je meščanska alter-deologija privedla v krizo celotno civilizacijo zaradi fetišizacije profita, nastaja ključno vprašanje generiranja ideologije ekološkega ravnotežja. Kapitalisti usposablajo proletariat za proizvodjanje presežne vrednosti in za svobodno trženje delovne sile. Odnos med usposobljenostjo in usposabljanjem v tem smislu ne presega blagovno-tržnih odnosov. Uspeh proletarske revolucije v smislu uveljavljanja nove kvalitete življenja se meri po razvijanju občečloveških sposobnostih, kar pa sodi že k nerazredni ideološki matrici. Therbornov esej o »*Ideologiji moči in moči ideologije*« takšna razmišljanja dopušča, vendar ostajajo še brez pravega odgovora. Interpelacije vsebujejo sredstva selekcije bolj pomembnih od manj pomembnih (tudi neobstoječih, nemožnih) dogodkov in pojavov. Interpelacije proizvaja vsakdo povsod in so vsakdanji pojav. Spodbujanje in sankcioniranje interpelacij pa izvajajo aparati tj. institucije. Interpelacije zagovarjajo materialno bedo, npr. če se nerazvitim ne spleča pomagati ali bogastvo človekovih sposobnosti. Poziv k družbeni akciji pomeni, da ta akcija vsebuje najboljši način za doseg cilja. Interpelacija poteka najprej na materialno nediskurziven način, šele nato na diskurziven. V tem je pogled v sam proces interpelacije, ki nam je bil doslej zastrt.

V. tematskem sklopu »**Ideologija in politična moč**« nam avtor odkriva vlogo politične ideologije pri organiziranju in ohranjanju politične moči. Tu najde bralec odgovor na vprašanje, s katerimi mehanizmi vladajoči razred zagotavlja pokorščino vladanega. Shema mehanizmov podrejanja glede na njihove učinke v ideološki dominaciji se sestoji iz treh načinov interpelacije: kaj obstoji, kaj je dobro in kaj je možno in predstavljivega alternativnega režima (ibidem, str. 116). Režim doseže, da se vladani podrejajo, kljub temu, da vidijo boljše možnosti, tako da zastira slabe strani vodenja in poudarja boljše. Uspeh takšnega zastiranja in osvetljevanja je odvisen od ustreznih afirmacij in sankcij. Prilagajanje je fleksibilen proces, ki vsebuje dve strani: prilagajanje režima opoziciji in prilagajanje opozicije režimu. Občutek neizbežnosti je značilen za vladane, ki ne vidijo izhoda iz režima, ki se mu podrejajo. Tako se v ZDA mnogi iz-

ločajo oz. umikajo (npr. pri volitvah) na rob dogajanja, ker ne vidijo izhoda iz sistema, ki se jim ne zdi dober in pravičen. Kadar pa vlada-joči dosegajo poslušnost, ker vladani menijo, da vladajo v njihovo korist, takšna poslušnost temelji na občutku zastopanosti. Reprezen-tativnost vladajočih temelji na podobnosti ali pripadnosti skupnemu univerzumu z vladanimi. Avtor opozarja, da vladajoči nikoli ne vlad-ajo samo s silo, ampak s strahom, ki ga sila sproži. Zato je odnos sila/privolitev za razumevanje dominacije neustrezna dihotomija. Resignacija izhaja iz odločitve o tem, kaj je v dani situaciji možno in pomeni stališče, da so lastne sile preslabe in preveč razcepljene za možne spremembe. Avtor zastopa mnenje, da med prebivalstvom raz-vitih kapitalističnih dežel upada občutek zastopanosti režimov njihovi-h interesov, kar pa v nasprotju z upanjem radikalcev ne slabi nuj-no obstoječih režimov in sklene, da se ti režimi »lahko krepijo s po-močjo drugih, vse bolj pomembnih mehanizmov podrejanja, kot so ravno prilagoditev, strah in resignacija.« (Ibidem, str. 123). Avtor ne poudari, da je osnovni mehanizem podrejanja že ekonomski v dikta-turi profita. Izhaja pa iz stališča, da diktature kot oblike politične oblasti ne propadejo zaradi nepopularnosti in nezadovoljstva mno-žic, ampak zaradi spremembe v razmerju sil. Kriza legitimnosti me-ščanske oblasti je v tem, da jo vladani čedalje manj razumejo kot zastopstvo skupne koristi. Vendar legitimnosti obstoječe oblasti ne ogrožajo subjektivni faktorji neposredno, ampak samo posredno. Re-volucije ni mogoče izvesti samo z revolucionarno ideologijo, vendar tudi ne brez nje. Avtor zavrača idealistične koncepcije ideologije. Dez-organizacija vladajočih, ki nastane zaradi spremembe sil je prilož-nost za revolucionarni boj vladanih. Avtor sklene, da »bolj ko so vladani usposobljeni, ko svojega podrejanja ne morejo več prenašati, več lahko dosežejo.« (Ibidem, str. 136).

V tematskem sklopu **»Družbena sprememba in moči ideologije«** razlaga avtor tri modele ideološke mobilizacije kot dejanskega pro-cesa. Množice se vključujejo v revolucionarne ali kontrarevolucionarne situacije glede na vprašanja, ki jih le-te postavljajo na dnevni red v smislu razgraditve starega sistema afirmacij in sankcij in zgra-ditve novega. Na osnovi analize zgodovinskega gradiva, primerov so-cialnih revolucij iz novejšje zgodovine, avtor izlušči tri vire obliko-vanja novega ideološkega sistema. Prvi vir je oživljanje preteklih izkušenj, vrednot in simbolov. Druga vrsta ideološke mobilizacije je utemeljena na drugačni sedanji dejanskosti — primer za mobiliza-cijo z zgledom so francoske revolucije v letih 1789, 1830 in 1848, ki so sprožile podobne zahteve po svetu. Tretji vir pa je prihodnost. Avtor označuje to vrsto mobilizacije kot »mobilizacija z vnaprejšnjim strahom« npr. oktobrska revolucija se je začela kot vrsta ukrepov pred kontrarevolucionarnimi postopki Kerenskega. Avtor zaključuje, da se moč ideologije ne izraža samo v skokovitih, dramatičnih zasuki-h, ampak tudi v počasnih postopnih procesih. Ideologija ne služi samo za cementiranje družbenih odnosov, ampak tudi za družbene spremembe.

Dialektika ideologije moči in moči ideologije se tedaj izraža v odno-
su med apologijo obstoječe družbe in njeno revolucionarno spremem-
bo in v pojmovnem aparatu, ki ga je avtor razvil za analiziranje me-
hanizmov delovanja ideologij. Z osvetlitvijo nekaterih strani kom-
pleksnega procesa nastajanja, ohranjanja in transformacije ideolo-
gije, ki doslej niso bile prisotne v marksistični misli, je avtor skušal
preseči poenostavljene, dogmatične sheme v pojmovanju ideologije
zlasti dualizem baze in nadstavbe ter pravilne in napačne zavesti.

and Charlene, E. Dixon, *Journal* 1982—1983, J. Fukata, ed. *The Struktural Allegory: Reconstructive Encounters with the New French Thought*.

F. K.

Feminist review 26 summer 1987

Reading Amnesia: Feminism, Painting and Post-Structuralism
Lee (str. 5—26) / The Concept of Dialectic / Lee (str. 27—44) /
The Concept of Dialectic / Lee (str. 45—62) / Lee (str. 63—70)

Teles; No. 69, Fall 1986
The Concept of Dialectic / Lee (str. 45—62) / Lee (str. 63—70)

Lee (str. 45—62) / Lee (str. 63—70) / Lee (str. 71—88) / Lee (str. 89—106)

Lee (str. 45—62) / Lee (str. 63—70) / Lee (str. 71—88) / Lee (str. 89—106)

Lee (str. 45—62) / Lee (str. 63—70) / Lee (str. 71—88) / Lee (str. 89—106)

Lee (str. 45—62) / Lee (str. 63—70) / Lee (str. 71—88) / Lee (str. 89—106)

Lee (str. 45—62) / Lee (str. 63—70) / Lee (str. 71—88) / Lee (str. 89—106)

Lee (str. 45—62) / Lee (str. 63—70) / Lee (str. 71—88) / Lee (str. 89—106)

Lee (str. 45—62) / Lee (str. 63—70) / Lee (str. 71—88) / Lee (str. 89—106)

Lee (str. 45—62) / Lee (str. 63—70) / Lee (str. 71—88) / Lee (str. 89—106)

Lee (str. 45—62) / Lee (str. 63—70) / Lee (str. 71—88) / Lee (str. 89—106)

Lee (str. 45—62) / Lee (str. 63—70) / Lee (str. 71—88) / Lee (str. 89—106)

Lee (str. 45—62) / Lee (str. 63—70) / Lee (str. 71—88) / Lee (str. 89—106)

Lee (str. 45—62) / Lee (str. 63—70) / Lee (str. 71—88) / Lee (str. 89—106)

Lee (str. 45—62) / Lee (str. 63—70) / Lee (str. 71—88) / Lee (str. 89—106)

Prikazi

V tej številki ČKZ odpiramo novo, odslej stalno rubriko prikazov revijalnega tiska. Rubrika bo kontinuirano omogočila pogled na vsebino približno dvajsetih pretežno tujih, pa tudi nekaterih domačih revij.

Telos, No. 69, Fall 1986

Peter U. Hohendal: Habermas' Philosophical Discourse of Modernity.

Prikaz in povzetek problematike Habermasove »Der Philosophische Diskurs der Moderne« (1985) z ozirom na odnos do poststrukturalizma. Preko definicije moderne smo popeljani do vozliščnih točk — za Foucaulta je to Nietzschejev koncept moči, za Derridaja Heidegger, ki ga Habermas veže na Subjektphilosophie. Sledi kritika »Heideggerjevega radikalizatorja« Derridaja in »Nietzschejevega naslednika« Foucaulta. Nato razdelava teorije komunikativnih dejanj kot prelom s klasično KTD. Avtorjeva teza je, da se Habermas strinja s težo problematike, ki so jo odprli strukturalisti in poststrukturalisti, manj pa z njih rešitvijo. **John Torpey: Ethics and Critical Theory: From Horkheimer to Habermas.** Pri Horkheimerju (Materialism and Morality) je prisotno utopično upanje v izpolnitev moralnih zahtev po individualni sreči vsakega posameznika, izpolnitvi čutnih potreb ter pravični delitvi socialnega bogastva. Z izpolnitvijo le-teh se napoveduje zastarelost moralnosti. Nasprotno je za Habermasa moralnost komunikativna organizacija socialnega življenja ustrezajoča univerzalnim principom. Ostaja nujni del vsake prihodnje družbe. Lahko pa govorimo o materialnih pogojih in formah solidarnosti dobrega življenja, kakor tudi o formalnih principih argumentacije, ki motivirajo racionalni konsenz potencialnih univerzalnih norm. Navkljub vsakdanjemu dejstvu nepravilnosti in neenakosti, pa lahko pričakujemo več od socialnih znanosti kakor od moralne filozofije. V **Articles** pišejo še: **R. Berman/P. Piccone:** Introduction. **F. Siegel:** Is Archie Bunker Fit to Rule? Or: How Immanuel Kant Became One of the Founding Fathers. **E. Friedman:** Moscow and Beijing, Together Again?, **M. Horkheimer:** Materialism

and Morality. NOTES AND COMMENTARY: **R. Comay**: Interrupting the Conversation: Notes on Rorty. **M. Gonzales**: Commentary on »Tikkun«. **M. Zavarzadeh**: Traditionalizing the Past: Brooks' Lost in America. **J. Whitebook**: Autonomy and Redemption: Reply to Gonzales, Breines and Wolin. **M. Gonzales**: Against the Post-Marxist Pseudo-Left. REVIEWS: **J. O'Connor**: Accumulation Crisis. **A. Negri**: Marx beyond Marx: Lessons on the Grundrisse. **A. Boschetti**: Sartre et »Les Temps Modernes«. **R. A. Berman**: The Rise of Modern German Novel: Crisis and Charisma. **E. Bloch**: Briefe: 1903—1975. **J. Fekete**, ed. The Structural Allegory: Rekonstructive Encounters with the New French Thought.

P. K.

Feminist review 26 summer 1987

Resisting Amnesia: Feminism, Painting and Postmodernism/ Rosa Lee (str. 5—29)/ **/The Concept of Difference/** Michèle Barrett (str. 29—41). Avtorica se ukvarja z različnimi konceptualizacijami pojma »različnost« v feministični literaturi; različnost kot raznovrstnost situacij in izkušenj med ženskami; različnost kot predpostavka, ne pa kot absolutna lastnost, in različnost kot spolna različnost, kot jo razvija sodobna psihoanaliza./ **/The Weary Sons of Freud/** Catherine Clément (str. 43—58) To je odlomek iz knjige z istim naslovom, ki je letos izšla pri založbi Verso. Avtoričina intenca je združila psihoanalitsko teorijo z marksistično teorijo subjekta, ker se ji pri psihoanalizi zdi sporna predvsem psihoanalitska praksa./ **/Short Story: Burning of the Leaves/** Shorelle Collette (str. 60—72)/ **/In and Against the European Left: Socialist Feminist Get Organized/** Melissa Been (str. 83—90) Kaj se je zgodilo s feminizmom v Zahodni Evropi? Kako obravnavati vprašanje ženskega dela v hitro spreminjajoči se kapitalistični ekonomiji? Kako naj ženske obravnavajo vprašanje politične moči?/ **/Women and the State: A Conference of Feminist Activists/** Lorna Weir (str. 93—103) Mednarodni dan žensk, 8 marec 1986, Toronto. Ženske pravijo **NE RASIZMU/** Review Article: **Eighteenth Century Amazons/** Rosalind Delmar (str. 105—116)/ **/Revija prinaša tudi recenzije naslednjih knjig: Socialist Enterprise (Reclaiming the Economy), The Progres of Romance (The politics of Popular Fiction), The Machinery of Dominance (Women, Men and Technical Know-How).**

M. A. G.

Critical social policy 19/1987

The politics of new reproductive technologies /Rayah FELDMAN (str. 21—39)/ Skozi tematizacijo vprašanja, kaj je danes osrednje vprašanje politike t.i. biološke reprodukcije, nas avtor popelje v Polemiko o novih tehnologijah reprodukcije; poizkus odgovora na vprašanje, kaj dejansko so nove tehnologije reprodukcije (donacija jajčeca, zamrzo-

vanje embriov, superovulacija — produkcija več jajčec sočasno); v buržoazno liberalne poglede na nove tehnologije, ki so se izrazili kot obramba pred prodorom desnih vizij politike rojevanja; v »naturalistično opozicijo«, ki nasprotuje novim tehnologijam s pozicij radikalnega feminizma, zelenih ipd. Zanje gre pri tehnologijah reprodukcije in genetike za zvezo politike, biznisa, znanosti in »organiziranih moralistov« kot so etične komisije in cerkve./ **What Price the Sale of Reproductive Technology?**/ Romana KOVAL (str. 5—20) /»Zarisujoč sodoben razvoj v Avstraliji ta tekst proučuje komercializacijo tehnologij reprodukcije. Avtorica trdi, da vstop tehnologij reprodukcije na trg »na običajen način kopiči moč ene skupine nad drugimi«. Osrednje pozornosti je prej deležna »organizacija produkcije« kot pa produkti.«/ **Putting violence towards social workers into context**/ Neil SMALL /»Pojav nasilja nad socialnimi delavci je proučevan z uporabo dveh komparativnih pristopov. Prvi je detajliran opis incidentov v socialnem delu in splošneje v družbi. Drugi je preučevanje spreminjajočih se praks v socialnem delu in spreminjajoče se dinamike znotraj družbe, kar bo oboje otežilo socialno delo.«/ **Take-up campaigns: fighting poverty through the post**/ Pete Alcock and Jane Shepherd BOJI IN IZKUŠNJE je rubrika, ki govori o **Repressing the living dead: penal policy and the Peterhead demonstration**/ Sledi rubrika KOMENTARJI O SOCIALNI POLITIKI: a) Into debt/ b) Further education without tiers: countering tripartism in post-sixteen further education and training/c) Protest and disorder: The Public Order Act 1986/ /ODMEVI na tekste v predhodnjih številkah: a) Hungarian social policy and the position of women/ b) Reflection on women in the GDR/ c) Cultural Relativism and Evaluation of »Progress«: the question of women and social policy in Eastern European state socialist societies./ / Revija prinaša tudi »recenzije« devetih knjig./ / S. G.

Capital & Class, No. 32, Summer 1987

J. HALLOWAY: The red Rose of Nissan. Tačerizem je prehodni tip oblasti prilagojen uničevanju zadnjih ostankov fordizma in kejniesianizma, toda ni primeren za etabliranje političnih vzorcev postfordistične države. **B. ROBERTS: Marx after Steedman: Separating Marxism from »Surplus Theory«.** Obstaja več teorij presežne vrednosti in sama Marxova teorija je bistveno različna od Steedmanovih analiz. **S. RANKIN: Exploitation and the Labour Theory of Value: a neo-Marxian reply.** **T. COX: USSR under Gorbachev: The first two years.** **D. RANSAM: GATT & Uruguay.** **P. PLILLIPS & C. PYECROFT: The South African Development Co-ordination Conference.** **M. SPENCE: After Chernobyl.** **R. HUDSON & D. SODLER: Manufactured in the UK? Special steels, motor vehicles and the politics of industrial decline.** **T. BLACKMAN: Craigavon: The development and dismantling of**

Northern Ireland's new town; on example of capitalist planning and the management. REVIEW ARTICLES: Green Economics. BOOK REVIEWS: A. Phillips: Divided Loyalties. L. Legal: Is the Future female? Socialist Register 1985/1986 (Miliband, Saville, Leibman, Panitch). C. Arter: Dialectics of Labour: Marx and his relation to Hegel. P. Hill: Development Economics on Trial.

P. K.

New left review 163 May/June 1987

The Contadictions of Greek Socialism /James PETRAS/ Avtor podaja kratko zgodovino PASOK-a po drugi svetovni vojni ter razpravlja o težavah, v katerih se je v zadnjih letih znašla ta stranka./ **The PCI and the Historic Compromise** /Stephen GUNDLE /Članek govori o vlogi italijanske komunistične partije na političnem prizorišču v Italiji, nanašajoč se na članek Tobiasa Absea: Judging the PCI (NLR 153 Sept/Oct 1985)./ **AReply to Gundle** /Tobias ABSE /Ta članek že ponuja Absov odgovor na kritiko v prejšnjem članku./ **Post-Marxism?** /Norman GERAS /V najdaljšem članku v pričujoči reviji je podana temeljita analiza tudi pri nas nedavno izdane knjige E. Laclaua in C. Mouffe: Hegemonija in socialistična strategija (Analecta 1987), temelječa na vprašanju, ki si ga zastavlja že v naslovu./ **Workers' Theatre in South Africa** /Astrid von KOTZE/ Obravnava pomen delavskih gledališč v boju proti apartheidu. Temu prispevku sledita recenziji dveh knjig:/ **War and Peace in Stalin's Russia** /Tamara DEUTSCHER/ Obravnava roman Vasilija Grossmana: Life and Fate. **Marxism and Morality** /Kate SOPER/ Recenzija knjige Stevana Lukasa z istim naslovom./ **Uruguay After the Dictatorship** /David RAN-SOM/ **A Reply to Ellen Meiksins Wood** /Gavin KITCHING/ Odgovor na kritiko, objavljeno v knjigi E. M. Wood: A Retreat from Class (Verso Londo 1986) glede na knjigo G. Kitchinga: Rethinking Socialism: A Theory for a Better Practice (Methuen London 1983).

S. K.

Praxis international 7 : 1 (april 1987)

The Utopia of the Zero-Option. Modernity and Modernization as Normative Political Criteria /Claus OFFE (str. 1—24)/ Tako postmodernisti kot neokonservativisti skušajo drug drugega prekositi v kritikah bistvenega koncepta modernizacije tj. koncepta razuma ali racionalnosti. Sam izhaja iz posredujočega stališča med modernizacijsko evforijo in modernostnim skepticizmom, kolikor se je pokazalo, da se ta dva nasprotujoča si koncepta na ironičen, paradoksen način stikata./ **«Filozofski debati»: On the Disunity of Theory and Practice** /Ronald BEINER (str. 25—34)/ Enotnost teorije in prakse je danes mogoča samo na škodo same teorije, je temeljni zastavek./ **Austin vs. Habermas** /Peter MURPHY (str. 35—56)/ V tej številki je objavljen drugi del

razprave, ki nosi naslov *Meaning, Truth and Ethical Value* — prvi del je natisnjen v št. 5 : 3, oktober 1985./ /»Sociološka teorija«: vsi trije prispevki naj bi se navezovali na Vzhodno Evropo. (1) **Polish Society: A Sociological Analysis** /Adam PODGORECKI/ (2) **A Neo-Marxist Approach to the Sociology of Nationalism. Doomed Nations and Doomed Schemes** /Silva MEŽNARIČ/ Problematizira neomarksistično (splošno) tezo, da je nesposobnost marksizma konceptualizirati moderni nacionalizem ena od »belih lis« v sami »glavni teoretični shemi« t.j. historičnem materializmu, in nadaljnjo pripombo, da je problem nacionalizma pomanjkljivo obravnavan v drugih tradicijah »zahodne misli«. (3) »Civil Society« and the Modernization of Soviet Type Societies /Mojmir KRIŽAN/ /»Politična analiza«: **Producer Cooperatives, Education and the Logic of Dialectical Organisation** /Michael L. ROSEN/ Črpa iz analize konkretne izkušnje verige supermarketov v Philadelphiji, ki so v lasti in jih vodijo sami zaposleni, in premakne polje zanimanja z organizacije struktur vodenja na problem, ki je bil zanemarjen v akademski literaturi, a se pokaže kot bistven za realiziranje in vzdrževanje demokratičnih odnosov v takšni »delovni organizaciji« v »družbeni lasti«, namreč na nujnost in posebno vlogo izobraževanja!// Review: izpod peresa Judith BUTLER knjige Linde NICHOLSON: *Gender and History: the Limits of Social Theory in the Age of the Family*.

J. K.

Radical philosophy 46/1987

The Need to Work /Sean SAYERS/ Delo je v nekem smislu človekova potreba, vendar delo v obliki zaposlitve ne more nikoli postati izpolnitev. Na dejstvo, da je delo za ljudi vir zadovoljstva, nezaposlenost pa producira demoralizacijo in nezadovoljnost naj bi opozarjal prav položaj sodobnih družb pomanjkanja dela. Človeku je historično imanentna tudi potreba po prostem času, vendar predvsem po prostem času, izpolnjenem z ustvarjalnimi dejavnostmi. Prosti čas sam pa ni vrednota, ki bi bila pred delom (kot to misli Gorz). Tisto, kar hoče socializem »zato ni osvoboditev ljudi od dela«, to je že preveč uspešno storil kapitalizem, ampak »osvoboditev dela, produktivnih sil (vključujoč ljudi) lažnih meja kapitalističnega sistema.« Delo postaja s tem »primarna potreba življenja./ /**Socialism and Myth: The Case of Bergson and Sorel** /Malcolm OVUT & Lawrence WILDE/ /**Ethics and Group Conflict: Between Marxism and Liberalism** /Carl HEDMAN/ /**Mass Media Studies and the Question of Ideology** /Martin BAKER/ /Navedenim člankom sledi trinajst prikazov knjig: Rick RODERICK/ **Habermas and the foundation of Critical Theory**/ /C. J. ARTHUR/ **Dialectics of Labour**/ /Niklas LUHMANN/ **Love as Passion**/ /Paul A. BOVE/ **Intellectuals in Power**/ /.../ /NEWS//

S. G.

Treći program III/1986

V tretji številki so večjo pozornost namenili 1985. leta umrlemu teoretiku Michelu FOUCAULTU, s čimer so se odzvali na aktualne teoretske debate o njem. Uvodno razpravo, **Granična pitanja Fukoove arheologije**, je napisal Milorad BELANČIĆ. Trije od prevedenih tekstov so že relativno stari: **Znanje i ideologija** Dominiqua LECOURTA, **Smrt čovjeka ili zamor Cogita?** Georgesa CANGUILHEMA, **Arheologija ili istorija medicine** Franfoisa DAGOGNETA. Novejši je prispevek **Strelom u srce sadašnjosti** Jürgena HABERMASA, ki je izešl tudi v slovenskem prevodu. Tudi ostali trije so prevodi: **Istorije ...** Filipa VENAULTA, **Zaboraviti Foucaulta** Jeana BAUDRILLARDA in **Fukoova teorija društva: ukidanje dijalektike prosvetiteljstva sa stanovišta teorije sistema** Axela HONNETHA./ /Na temo »kriza in duh časa« je nastalo pet prispevkov. Avtorji so Ratko NEŠKOVIĆ, Ferid MUHIĆ, Karel TURZA, Vladimir GLIGOROV, Silvano BORČIĆ — in razprava med njimi za konec.// Naslednjih osemdeset strani nas pod naslovom **Narkotici, Neumivene duše i Pravilnik firme portreta »S. I. Vitkjevič«** zabava Stanislav I. VITKJEVIĆ.// Prevedeni sta dve »refleksiji o jeziku«: **Oblik i smisao u govoru** Emila BENVENISTA ter **O fenomenologiji govora** Maurica MERLEAU-PONTYJA.// K »discussions in the left« rahlo starejši tekst, prevod iz New Left Review 147/1984, avtorjev B. JESSOPA, K. BONNETA, S. BROMLEYA, T. LINGA pod naslovom **Autoritarni populizam, dve nacije i tačerizam** — tekst, ki ob uspehu »železne lady« ohranja svojo aktualnost.// **Spoznaja i uživanje ili performans filozofa** Shoshane FELMAN je prevod oz. »predstavitev« ene najpomembnejših predstavnic lacanovske smeri psihoanalize v ZDA.// Kot navržek: Leo MATES ima »iz mednarodnih tem« dva prispevka o Kitajski, pod »knjigami« je govor o Martinu JAYU in Isidori SEKULIĆ, objavljen pa je tudi razgovor z Bobom GELDOFOM.

J. K.

Treći program IV/1986

Najbolj aktualen v tem zvezku je morda blok prevodov, ki nacionalizem in rasizem razdelujejo drugega z drugim. O razmerah v Evropi govorita dva: **Od osećaja neprilagođenosti do statusa stranca** Anne VASQUEZ in Erice APFELBAUM ter **Migracija radne snage, rasizam i akumulacija kapitala u Zapadnoj Evropi od 1945. godine** Roberta MILESA — ta je podatkovno dovolj izdaten in dosleden. Isti članek najdemo v Capital and Class, št. 28. Druga dva nas pomakneta v paradigmo Južne Afrike. **Živeti v interregnumu** Nadine GORDIMER, južnoafriške pisateljice, plastično prikaže kontroverze črnega in belega, socializma in kapitalizma, nacionalizma in rasizma. »Zakaj poziv alternativni levici? ... Pokažite nam alternativni kapitalizem, ki bo od zunaj pospeševal družbeno pravičnost pri nas.« **Južna Afrika i njeni susedi** je gospodarsko-politična analiza Michaela FLASHMANA.// Eko-

nomska teorija i sukob antisocijalizma i antikapitalizma — dokaj zanimiv prispevek Ivana STOJANOVIĆA. V grobih potezah sledi teorijam najprominentnejših ekonomistov tega stoletja skozi prizmo njihovega opredeljevanja do referenc, ki jih zaobsegata pojma socializem in kapitalizem, iz tega pa mu uspe pokazati, kako je vprašanje »ali je v reformah gospodarskih sistemov socialističnih držav treba narediti tudi nek »povratek« h kapitalizmu« samo navidezna dilema, kajti »videti v vsaki privatnosti kapitalizem — je eden od **izrazitejših** antisocializem in kot sam pravi, je s tem izborom hotel opozoriti na dejstvo, »da se je problem subjekta v zadnjih letih odprl ne samo različnim perspektivam, ampak tudi različnim predmetom ukvarjanja.« Izbor teoretskih tekstov hoče biti reprezentativen samo v tem smislu. Poleg njegovega prispevka najdemo tu še avtorje Thomasa DOCHERTIJA, Kajo SILVERMAN, Claudine NORMAND, Thomasa MEDICUSA in Manfreda GAYERJA ter Daniela MADELENATA.// Naslov »Dnevnic« napoveduje **Beleške o ludoriji rata J.-P. SARTRA**// »Dokumenta« sta **Prepiska Pasternak — Švajcer** (tj. Boris PASTERNAK in Renate SCHWEIZER) in **Bruno Sulc i žene** (tj. Bruno SCHULTZ)// »Hronika« prinaša: razpravo Lea MATESA **SAD i Nikaragva**, Predrag TODOROVIĆ predstavlja novo izdajo, katere urednik je komponist, muzikolog in dirigent Miodrad Lazarov PASHU, njeno ime je AUT, geslo pa — po Todoroviću — seveda postmodernizem. Intervju: s koreografom Jean-Claudom GALOTOM.

J. K.

MUS 5—6, 1987

Biologija i kultura

L. Gallino: Koevolucija biologije i kulture. Kratek prikaz najpomembnejših modelov odnosa biologija/kultura. Avtor poizkuša vzpostaviti tak model, ki bi upošteval vrste populacij, nahajajočih se v tesni interakciji — človeška populacija, tehnološki sistemi in sociokulturni sistemi. **U. Melotti: Biologija, kultura i racionalnost: Proturječja civilizacije i dijalektika oslobođenja.** Dosedanje tri faze evolucije — prva pogojena z biologijo, druga s kulturo oz. selekcijo s strani skupine, družbe, tretja obeležena s širitvijo uma na vsa področja človeške dejavnosti — dokazujejo nujnost nadaljevanja dialoga Marx/Darwin, če naj na mestu heteronomne kulturne kontrole stopi racionalna — samoupravljanje. **G. Ponti, A. Braga: Sociobiologija: Moguči prilog proučavanja ljudske asocialnosti.** Kriminaliteta je in ostaja »družbeno dejstvo«. Z vključitvijo eksaktnih znanosti v raziskavo bi laže pojasnili nekatere vidike človeškemu vedenju nadrejenih in podrejenih sistemov. **M. Canevacci: Hipostruktura: Bilješke za dialektičku »trijadičku« antropologiju.** Rekonstruirajoč momente Adorna, Horkheimerja, Lévi-Straussa, Dawkinsa in nezadovoljen s tematizacijo narave v tradicionalnem marksizmu, avtor dodaja dvočleni dialektiki strukture in superstrukture še pojem hipostrukture — biološko instinktivni moment, telo,

naravo. Naloga triadične antropologije je pokazati skrajno tujost odnosa človek/narava in hkrati absolutno istovetnost. **F. Robustelli, C. Pagani: Instinkt i kultura, A. Santangelo: Pojem »?predkulturnog« ponašanja, M. A. Bonfantini: »A Priori« između biologije i kulture, B. Chiarelli: Prilog sociobiološki definiciji dema, V. Parisi: Biološko vrijeme i mrežasta evolucija društvenih potreba, S. Manghi: O prirodnoj kompleksnosti društvenoga, M. Ingrosso: Individualne odluke i društveni sistem: »Povjerenje« u odnosima razmjene i društvenosti, S. Borgognini Tarli, M. Masali: Antropološki interes proučavanja spolnog biformizma, F. Curti: Paradoksi neopaženog promatrača: Epistemološke i kibernetičke paradigme u etnoantropološkom istraživanju, C. R. Gulielmino Matessi: Geografske korelacije kulturnih obilježja u Africi, L. Rossi: Piagetova teorija evolucije između darwinizma i lamarkizma, G. Attili: Biologija i socialna funkcija: Doprinos i granice teorije privrženosti u proučavanju dječjih odnosa, F. Bercelli: Problemi sistemskog pristupa empirijskom istraživanju primarnih društvenih relacij, kakva sociobiologija,? (Razprava), R. Levins, R. Lewontin: Dialektički biolog.**

P. K.

Filozofska istraživanja 20(1)1987

360 strani različnoga gradiva s područja filozofije je razdjeljenih u već sklopov. **PROBLEM SVIJETA U FILOZOFIJI** je naslov prvoga, osrednjega. Od osemnajstih prispevkov opozarjamo samo na nekatere: **Problem zavisnosti djelatnika od svijeta u teoriji činjenica /Nenad MIŠČEVIĆ// Svijet i čovjek/Matjaž POTRČ// Finkovo tumačenje sveta kao kosmologija/Milan UZELAC// Wittgensteinov »svijet«/Andrej ULE//** V drugom sklopu revija prinaša prispevke s područja prava. **SUVREMENA FILOZOFIJA PRAVA II.** Tudi v tem primeru navajamo le nekatere od tekstov, ki so objavljeni: **Kriza legitimiteta u post-industrijskom društvu (skica za buduće društvo/Aulis AARNIO/;** ob ugotovitvi, da sta predvsem birokratizacija in enormno širjenje državne uprave ter z njo vse večje pristojnosti države pripeljali v krizo zahodne pravne sisteme, ki so še v devetnajstem stoletju temeljili na uravnoteženosti parlamenta (ki je predstavljal družbo) in države, avtor artikulira nov način vzpostavljanja legitimnosti. Ob optju na Habermasovo teorijo interakcije se zavzema za: a) debirokratizacijo in delegalizacijo (nastopa proti prevelikemu normiranju), b) decentralizacijo odločanja in delegacijo avtoritete na nižje nivoje, c) »oblikovanje novih oblik avtonomnih družbenih struktur. Prav v samoupravi najdejo volja in interakcijske potrebe državljanov obliko odrejanja svojega sveta življenja.« Avtor svari tudi pred preveliko deregulacijo družbenega življenja.// **Ideja o ljudskim pravima u svjetlu suvremenih raprava/Miomir MATULOVIĆ// Srednji put u filozofiji kazne/Igor PRIMORAC//** V rubriki **FILOZOFIJSKO NAZIVLJE A. KNEŽEVIĆ** tokrat obravnava **Slavenski »svijet«**.// Naslednja rubrika **PREGLADI I OSVRTI** prinaša tri prispevke. Sledita pa še rubriki **RE-**

CENZIJE I PRIKAZI ter FILOZOFSKI ŽIVOT. V zadnji rubriki revija prinaša zapise o različnih dogodkih iz sveta filozofije tako v Jugoslaviji kot v tujini.

S. G.

MUS, št. 3—4/1987

Italijanska levica

A. Ekulovič **Između kompromisa i alternative.** Srž povojnega političnega življenja je razmerje treh strank — KPI : SPI : DC. Avtor posega v povojni čas, da bi pojasnil vladajočo vlogo DC. Hladna vojna je prinesla zahtevo po umiku SPI — kar je desnici sčasoma tudi uspelo. Nato je nastopila otoplitev, obdobje levega centra (1963—74). Obrat na volitvah (KPI 34,4, SPI 9,8) je vrnil vse na začetek. Nastopila je zahteva po umiku KPI in obetavni stiki Moro — Berlinguer. Ugrabitev in umor Mora. Zdajšnja kriza — ne more biti vlade s KPI, brez pa tudi ne — je rešljiva le z razbitjem monopola DC. **R. Villetti:** **Alternativa u Evropi je social-demokratska ili je nema** (Intervju sa Norbertom Bobbijom o perspektivama socijalizma). Je ZA: dialog s KPI, demokracijo, kolektivno lastnino produkcijskih sredstev, socialističnega predsednika v okviru nacionalne solidarnosti... PROTI: privilegijem, spremembi sistema, revolucionarnemu nasilju... **G. CHIAROMONTE** **Značenje istorijskog kompromisa.** Avtor afirmira »zgodovinski kompromis«, kakor ga je vzpostavil Berlinguer v člankih o Čilu (Rinascita 1973). Soočen z Allendejevo usodo se je Berlinguer zavzel ne za levo, pač pa za demokratično alternativo. Širok konsenz prebivalstva mu pomeni trdna demokratična pravila. Demokracija je zgodovinsko univerzalna vrednota, na kateri mora temeljiti vsaka originalna socialistična družba (Moskva, 1977). **C. PREVE:** **Stanje zdravlja marksizma u Italiji.** Zato, da bi se izvlekli iz slepe ulice antinomij in dilem Vzhod — Zahod, ZDA — SSSR, kapitalizem — socializem, je potrebna takšna rekonstrukcija historičnega materializma, ki bi bila drugačna od vseh sodobnih vizij buržoaznega sveta. Naraščajoča amerikanizacija KPI kaže na pomanjkanje takšnega interesa. Zaenkrat le v DP resno delajo v tej smeri, kar pa je, glede na velikost in moč stranke, premalo. **M. FEDELE:** Sistem stranaka u Italiji: Jedno od mogućih tumačenja. **G. GALLI:** Nesavršeno dvostranaštvo. **A. BALDASSARRE:** Od alternative do centralnog položaja socijalista: Socialistička partija Italije u sistemu partija. **G. TAMBURRANO:** Od De Gasperija do De Mite: Brana koja prepušta vodu. **G. AMATO/L. CAFAGNA:** Sukob na levisi. **A. OCCHETTO:** Istorijski kompromis i demokratska alternativa. **M. L. SALADORI:** Kriza ideje levice. **Osam eBerlinguerovih odgovora Uoraviji.** **A. SCHIAVONE:** Značaje demokratske alternative. **I. PELLICANI:** Popravljači i Staljinoidi. **Socialisti, demohriščani i komunisti.** Razgovor sa Aelssandrom Natta. **Aktualna tema:** **A. SEGE** Interes i struktura — Interesna struktura.

DR. E. PETRIČ
TOPNIŠKA 43
LJUBLJANA

PREPIS!

IGOR BAVČAR, odgovorni urednik
Časopis za kritiko znanosti

Spoštovani tov. urednik,

V številki 101/102 vaše revije ste med zajetno dokumentacijo o t.i. akciji 25 poslancev objavili tudi mnenje častnega razsodišča ZK Slovenije o meni. Tako sem mogel tudi sam prebrati to mnenje, ki mi je sicer bilo v grobem znano iz časopisnih poročil o seji CK ZKS dne 20. 1. 1972 in po pripovedovanju nekaterih udeležencev seje. Meni to mnenje častnega razsodišča ni bilo nikoli vročeno. Naj ob tej priliki tudi dodam, da me v postopku ugotavljanja moje udeležbe v akciji 25 poslancev častno razsodišče nikoli ni zaslišalo ali povabilo na razgovor.

Ker nekatere ocene v mnenju častnega razsodišča zadevajo mene kot človeka in člana ZK prosim in zahtevam, da na enak način objavite moja avtentična pojasnila iz tistega časa o moji udeležbi v akciji 25 poslancev: izjava o poteku akcije 25 poslancev, ki sem jo dal na zahtevo takratnega predsednika IS (31. 8. 1971) in ki je bila znana forumom, ki so politično ocenjevali akcijo; moje pismo poslancu C. Matičiču o umiku moje pogojno dane kandidature; mojo dodatno izjavo o poteku akcije 25 poslancev, ki sem jo dne 24. 1. 1972 posredoval sekretarju CK ZKS in, ki je dejansko bila moja reakcija na poročilo častnega razsodišča Centralnemu komiteju ZKS na seji 20. 1. 1972.

Menim, da ta takratna moja pojasnila zadoščajo, da se stališča in ocene v mnenju častnega razsodišča postavijo na pravo mesto.

Želim vas tudi opozoriti, da ni točna ugotovitev M. Šetinca v uvodnem članku, da mi je bil odvzet poslanski mandat. Poslanec in član IS Skupščine SR Slovenije sem ostal do konca mandatnega obdobja spomladi 1972, na kar sem se vrnil, brez večjih težav, na svoje delovno mesto docenta in kasneje profesorja na FSPN. Opravljal sem razne samoupravne funkcije ter tudi dobil priznanja za svoje strokovno, znanstveno in pedagoško delo. Seveda pa glede na mojo udeležbo v akciji 25 poslancev in še bolj glede na moje članstvo v Izvršnem sve-

tu, ki ga je vodil S. Kavčič in čigar temeljno naravnost sem kot član Izvršnega sveta podpiral, razumljivo ni bilo pogojev za moje aktivno politično delovanje.

Dovolite mi, spoštovani tov. urednik, da se po tolikih letih ob tej priliki zahvalim poslancem-podpisnikom moje kandidature za izkazano zaupanje, ki sem ga razumel, ne glede na okoliščine v katerih so izrazili soglasje k moji kandidaturi, kot priznanje mojemu delu in angažmaju v IS in Skupščini. Navsezadnje je bilo to doslej edino priznanje, ki sem ga dobil za tistih pet let, ko sem zavzeto in s sposobnostmi, kolikor jih pač premorem, uresničeval politiko za katero sem verjel, da odpira možnosti napredka, blagostanja, svobode in vernosti delovnim ljudem in slovenskemu narodu.

S spoštovanjem

Petrič Ernest

Ljubljana, 16. 12. 1987

IZJAVA O POTEKU AKCIJE 25 POSLANCEV

1. Z akcijo skupine poslancev, to je za željo, da poleg dveh kandidatov, tovariša Mitje Ribičiča in tovariša Marka Bulca, za funkcijo člana Predsedstva SFRJ kandidirajo še tretjega, sem bil seznanjen v torek, 13. julija okrog 13. ure, ko sta me obiskala poslanca tovariš Matičič in tovariš Remc. Naj omenim dejstvo, da je glede na sklic republiške skupščine bil to zadnji dan za vložitev eventualnih kandidatur.

2. Poslanca sta me seznanila z namero skupine poslancev, da želijo kandidirati tretjega predvsem iz težnje po večji demokratičnosti postopka. Seznanila sta me o tem, da so z nekaterimi možnimi kandidati govorili, omenjala sta tovarišico Maro Bešter. Seznanila sta me s tem, da so tako kandidaturo ponudili tovarišu Edvardu Kardelju, da je tovariš Kardelj kandidaturo odklonil iz razlogov, ki, da jih je že pojasnil republiškem vodstvu, da pa ni imel pripomb k sami težnji poslancev, da se predlaga še tretjega kandidata. Omenjala sta tudi, da je tovarišica Beštrova predvsem iz zdravstvenih razlogov ponujeno kandidaturo zavrnila. Kot je bilo možno razumeti iz njunih navajanj, imajo nekateri poslanci pomisleke k dotedanjemu kandidacijskemu postopku, predvsem pa ocenjujejo, da bi v danem položaju, političnem in ekonomskem v SR Sloveniji, in glede na doseženo stopnjo demokratičnosti, bilo primerno, da tudi za tako visoko funkcijo kandidira več kandidatov. Zato žele uporabiti možnost, ki jo daje amandma k zakonu o volitvah članov predsedstva SFRJ v Sloveniji. Poslanca sta mi predlagala, da naj sprejem kandidaturo za člana predsedstva SFRJ.

Poslancema sem izjavil, da smatram tako razpoloženje in hotenje skupine poslancev za pomembno politično dejstvo. Izjavil sem, da sem se sicer intimno v sebi že odločil, da, kot je bilo iz SR Slovenije

predlagano, sprejemem neko funkcijo v Beogradu. Poudaril sem, da je funkcija člana predsedstva tako pomembna in po svoji naravi taka, da njeno opravljanje (zato pa tudi kandidiranje za to funkcijo) zahteva osnovno podporo in politično soglasje vseh ustreznih političnih dejavnikov v SR Sloveniji. Poudaril sem, da zato ni mogoče, čeprav je to na osnovi zakona o volitvah članov predsedstva SFRJ v Sloveniji docela legalno, sprejeti tako kandidaturo brez konzultacije ustreznih političnih dejavnikov, za kar pa je izredno malo časa. Izjavil sem, da želim, predno jim dam kakršenkoli odgovor, opraviti vsaj nekaj osebnih konzultacij tekom popoldneva, ki je še na razpolago. To sem hotel predvsem iz dveh razlogov: a) ker sem smatral tako razpoloženje skupine poslancev za pomembno politično dejstvo, o katerem je potrebno obvestiti ustrezne funkcionarje in forume, b) zaradi same eventuelne moje kandidature.

4. Še isto popoldne sem želel razgovor s predsednikom skupščine tovarišem Sergejem Kraigherjem, ker sem menil, da je on prvi, ki ga moram o zadevi informirati in slišati njegovo mnenje glede na to, da akcija izhaja iz Skupščine in glede na to, da je on po položaju že član predsedstva SFRJ. Tovariš Sergej Kraigher me tisto popoldne zaradi obremenjenosti z drugim delom ni mogel sprejeti. Dogovorila sva se za razgovor naslednjega dne ob 8. uri zjutraj. Isto popoldne sem se potem, ko sem ugotovil, da je tovariš Stane Kavčič v Kopru in, da se bo tudi prihodnje dni zadrževal v Strunjanu, najavil za obisk naslednjega dne. Smatral sem, da bi predvsem po razgovoru s tovarišem Sergejem Kraigherjem in glede na potek tega razgovora, moral nemudoma opraviti tudi razgovor v vodstvu SZDL.

5. Po dogovoru sem se s poslancema ponovno sestal istega dne, to je 13. 7. zvečer in ju obvestil, da žal nameravanih konzultacij nisem uspel opraviti. Poslanca sta me informirala, da je kandidaturo pripravljeno podpreti 25 poslancev, ki da so iz vseh zborov in vseh področij SR Slovenije. Glede na to, da je bil do prihodnjega jutra zadnji rok za vložitev eventuelne kandidature, sem poslancema izjavil, da dajem za kandidaturo pogojno soglasje, to je, da lahko nadaljujejo s postopkom ob naslednjih pogojih: da bom prihodnjega dne opravil ustrezne konzultacije, to je da bom skušal ugotoviti, vsaj najbolj v grobem, razpoloženje do ev. tretje kandidature in, da je moj dokončni odgovor odvisen od tega; izjavil sem, in v tem smo se strinjali, da mora biti eventuelni nadaljnji postopek vseskozi legalen, javen, da je potrebno vključiti ustrezne družbenopolitične dejavnike, klub poslancev; poudaril sem, da imajo razgovori, ki sem jih želel opraviti z vodstvi družbenopolitičnih organizacij in predvsem skupščine, samo preliminaren značaj in, da bi moja kandidatura bila dokončna šele, ko bi jo podprl vsaj ustrezen sestanek republiške koordinacije in bi torej dobila neko širšo podporo.

6. Naslednjega dne, 14. 7., ob 8. uri zjutraj me je sprejel na razgovor predsednik skupščine tovariš Sergej Kraigher. Z vrsto argumentov mi je pojasnjeval neprimernost tretje kandidature za člana

predsedstva SFRJ iz Slovenije v danem trenutku in na osnovi znanega amandmaja. Po razgovoru, ki je trajal približno eno uro, sem prvo podpisane poslanca predlagatelja, tovariša Matičiča, pisмено obvestil z dopisom, ki ga prilagam in, ki sem ga poslav v vednost tudi predsedniku skupščine. V njej izjavljam da, ker je očitno, da pogoj, ki sem ga stavil, to je neko osnovno politično soglasje za tretjo kandidaturu po vsem sodeč ne bo podan, svojo pogojno dano soglasje za tretjega kandidata nepreklicno umikam.

7. O tem, da mi je bila ponujena kandidatura za člana predsedstva SFRJ, da sem svoje soglasje za to kandidaturu vezal na nekatere pogoje, da sem ugotovil, da ti pogoji ne bodo podani in, da sem ponujeno kandidaturu na osnovi razgovora s predsednikom skupščine dokončno odklonil, sem nato obvestil predsednika izvršnega sveta.

8. Ne glede na nadaljnji razvoj dogodkov in tudi izpade zoper mene osebno, in ne glede na zanimanje javnosti, in v želji, da omogočim čim ustreznejši razplet zadeve, nisem sodeloval v razpravah in polemikah okrog same akcije poslancev in moje udeležbe, razen na sestanku kluba poslancev v Kranju, kjer sem kot član tega kluba bil dolžan dati osnovna pojasnila. V tem smislu lahko izjavim, da se je zame udeležba v akciji skupine poslancev, kot izhaja iz te izjave, pričela 13. 7. okrog 13. ure in končala naslednjega dne okrog 9. ure, z izjemo moje razprave na sestanku kluba poslancev v Kranju. To razpravo prilagam.*

9. V kolikor sem s svojim poznavanjem poteka zadeve še s čemerkoli lahko prispevam k njeni razjasnitvi in demokratični razrešitvi, sem to vedno pripravljen.

Ljubljana, 31. 8. 1971

dr. Ernest Petrič

Priloge:

- pismo poslancu tovarišu Matičiču
- magnetofonski zapis razprave dr. E. Petriča na posvetovanju Regionalnega kluba poslancev za Gorenjsko dne 19. julija 1971 v Kranju

DODATNA DEJSTVA K MOJI IZJAVI Z DNE 31. 8. O POTEKU AKCIJE 25 POSLANCEV

K sami vsebini izjave nimam ničesar dodajati, ker je izjava v celoti točna, tako v posameznostih kot po splošni intonaciji. Vendarle želim glede na zadnji razplet, to je glede na poročilo častnega razsodišča, ki ga je na seji CK ZKS dne 20/1-1972 posredoval tovariš Lenardič, in ki da vsebuje nekaj novih elementov, ki da zahtevajo dodatno razčiščevanje, posebej opozoriti na naslednja konkretna dejstva.

* dr. Ernest Petrič v pismu in k dokumentom te razprave ni priložil (op. ured.).

1. Ponovno poudarjam, da sem bil z akcijo poslancev seznanjen dne 13/7-1971 v opoldanskih urah v Trziču. Tam sem bil na razgovoru na občinski skupščini in sta me tam, t.j. na občinski skupščini, okrog 13. ure našla tovariš Remc in tovariš Matičič in izrazila željo, da morata nujno govoriti z menoj. Informacijo o tem, da sem na razgovoru v Trziču, sta, tako sklepam, dobila v mojem kabinetu v izvršnem svetu. Tisti trenutek nisem še vedel o čem želita tovariša poslance tako nujno govoriti z menoj. Ne vem na čigav predlog smo se vsedli v prostorih kavarne Trzič, to je torej jaz, Tone Remc in Cene Matičič. Tam sta mi tovariša govorila, kar sem omenil že v svoji prvi izjavi z dne 31/8-1971, to je o tem, da je bila kandidatura ponujena tovarišu Kardelju itd. in me vprašala, če bi bil pripravljen sprejeti kandidaturo. Tam sem jima dejal, da želim o stvari slišati mnenje republiškega vodstva itd. Iz dejstva, da sta bila oba tovariša poslance in člana ZKS in moja znanca iz skupščine, se mi v ničemer ni zdelo pomembno, kje se pogovarjamo in se mi zdi nepomembno še danes. Želim poudariti, da vsaj pri meni ni bilo najmanjšega razloga za kakršnokoli konspirativnost, še zlasti zato, ker je poročilo častnega razsodišča toliko dvoumno, da je mogoče razumeti, kot da je šlo v Trziču za nek doslej neznan sestanek, kjer se je organizirala oziroma pripravljala akcija poslancev.

2. Ob že navedenem v moji izjavi z dne 31. 8. želim posebej poudariti, da ob dejstvu da so tovariši poslanci bili v kontaktu s tovarišem Kardeljem in drugimi, še malo nisem pomislil na to, da gre za akcijo, ki naj bi bila ali ostala skrita. Na razgovoru v Trziču sem poslancema, kot izhaja že iz prve moje izjave, poudaril, da gre za izredno pomembno zadevo in, da se želim posvetovati z ustreznimi tovariši v republiškem vodstvu. Takoj po prihodu v Ljubljano okrog 15. ure sem skušal vzpostaviti stik s Kraigherjem in se skušal pogovoriti z njim (dogovorila sva se za naslednji dan, ker me ni mogel sprejeti že isti dan). Skušal sem vzpostaviti stik s Kavčičem, ki je bil na koprskem, kar pa mi ni uspelo. Menim, da prav dejstvo, da sem od prvega trenutka, ko sem bil z zadevo seznanjen, smatral za potrebno, da o njej informiram in se konzultiram z ustreznimi tovariši v slovenskem republiškem vodstvu, kaže na to, da nisem imel prav nobenega namen stvar prikrivati, niti kandidaturo sprejeti brez ustreznega soglasja, kandidirati zoper ostala kandidata na lastno pest, zoper SZDL itd.

3. S poslancema sem se dogovoril, glede na to, da je šlo za zadnji dan, ko je bilo kandidaturo še možno vložiti, da se ponovno sestanemo zvečer. Ne vem na čigav predlog smo se dogovorili naj bo to pri tovarišu Matičiču v Domžalah, to je Remc, Matičič in jaz, kjer sem ju v smislu svoje predhodne izjave informiral o tem, da nisem uspel opraviti konzultacije, da bo to naslednji dan, in kjer sta me ona informirala o zbiranju podpisov, tako kot je vsebovano že v moji predhodni izjavi. Spominjam se, da je nekdo vztrajal na tem, da sem bil to jaz, da je treba stvar v vsakem primeru takoj vključiti v

klub poslancev, v kolikor bi jaz svojo kandidaturo dokončno potrdil itd. Poudarjam, da sem pred tem razgovorom pri Matičiču skušal govoriti s tov. S. Kraigherjem (govorila sva po telefonu) in S. Kavčičem in torej, vsaj pri meni, ni bilo najmanjše želje po konspirativnosti. Tudi to poudarjam zato, da bi bilo jasno, kaj je bil »sestanek« v Domžalah in kakšno vlogo je imel v celi zadevi.

4. Po razgovoru s tovarišem Kraigherjem o umiku moje pogojno dane kandidature, se mi zdi, da sem osebno o svojem umiku tega dne obvestil samo tovariša Krefta, republiškega poslanca, ki sem ga srečal v skupščini, in da tega dne ne z Matičičem ne z Remcem nisem razgovarjal. Tudi kasneje med nami, razen bežnih slučajnih srečanj, ni bilo pogovorov o sami poslanski akciji, ker je zame zadeva z umikom moje pogojne kandidature bila definitivno dokončna.

5. V času priprave in sprejemanja amandmaja v republiškem zboru sem bil odsoten iz Ljubljane in to od 2. 7. 1971 do 10. 7. 1971 in sem za sprejetje amandmaja dejansko zvedel šele v torek 13. 7. od obeh poslancev (glej mojo razpravo v Kranju 19. 7.). Zato kategorično poudarjam, da niti pri pripravi amandmaja niti pri predhodnih konzultacijah tovarišev poslancev o kandidaturi tov. Kardelja, tov. Beštrove in ev. nekaterih drugih, nisem sodeloval, kar točno izhaja tudi iz samih izjav poslancev Matičiča, Remca in Krefta in drugih.

6. Opozarjam na način zbiranja podpisov dne 13. 7., kot je razvidno iz izjav večine vprašanih poslancev, pa tudi iz izjav samih Remca, Matičiča in Krefta: tov. Matičič je vsem poslanecem izgleda omenjal, da so po stikih s Kardeljem itd., ki je »danes« odklonil, »danes« opoldne stopili v stik z E. P. in mi ponudili kandidaturo, in da »če bo E. P. zvečer izjavil«, da kandidaturo sprejem itd. Torej iz postopka pri zbiranju podpisov, iz izjav poslancev podpisnikov kandidature in iz izjav samih Matičiča, Remca in Krefta (njihova izjava z dne 19. 7.), jasno izhaja, da sem bil v akciji poslancev vključen kot pomožni kandidat v času od opoldanskih ur 13. 7. do 9. zjutraj 14. 7., ko sem svojo pogojno dano kandidaturo umaknil.

S tem dopolnilom k svoji izjavi želim prispevati k temu, da se in-sinuacije in dvomi, tako glede same akcije poslancev kot tudi moje udeležbe dokončno razčistijo. V tem smislu prosim, da se podvzamejo, če je to potrebno, ustrezni koraki in dokončno ugotovijo ustrezna dejstva. Menim, da iz vseh meni znanih dejstev izhaja:

- 1) da mi je bila kandidatura ponujena v Trziču, 13. 7. opoldne;
- 2) da sem svoje eventuelno soglasje čvrsto vezal na stališče republiškega vodstva, to je SZDL, ZK itd., torej nisem hotel kandidirati na lastno pest;
- 3) da nisem podvzel nobenega koraka ne v prid svoji kandidaturi ne v zvezi z organizacijo akcije poslancev in je docela netočno namigovati v to smer s citiranjem »seštanka« v Trziču oziroma Domžalah;

4) svojo »vlogo« sem bil vseskozi pripravljen pojasniti in sem to tudi storil poleg drugega na ustrezni seji Izvršnega sveta, ki je o tem sprejel stališče in posebno izjavo. V javni polemiki nisem sodeloval iz edinega razloga, da bi prispeval k mirnemu političnemu razčiščenju zadeve.

Petrič Ernest

Ljubljana, 24. 1. 1972

PREPIS:

POSLANEC REP. ZBORA SKUPŠČINE SRS tov. Cene Matičič in skupina 20 poslancev

Sporočam Vam, da umikam svojo pogojno soglasje, dano 13. t.m. za kandidaturu za člana Predsedstva SFRJ.

Kandidaturo oziroma njen sprejem sem, kot Vam je znano, sprejel pogojno, t.j. če bi se z njo strinjali tudi ustrezni politični dejavniki v SR Sloveniji. Iz razlogov, ki so meni sprejemljivi in utemeljeni in, ki izhajajo iz konzultacij, na katerem sem vezal moj dokončni pristaneč, je očitno, da takega soglasja ni. Zato kandidaturu nepreklicno umikam.

Zahvaljujem se za izkazano zaupanje.

Ljubljana, 14. 7. 1971

Petrič Ernest

Bogomir Kovač:

Blagovna produkcija in rekapitalizacija socializma

SINOPSIS:

Avtor kritizira razumevanje politične ekonomije socializma, ki običajno ločuje produkcijske odnose in tržni sistem (nevtralnost tržnega mehanizma kot drugo stran ideoloških socialističnih odnosov). Avtor nasprotno dokazuje, da so blago, vrednost, blagovna produkcija, tržni mehanizem... s politično ekonomskega vidika določeni produkcijski odnosi. Blagovna produkcija zahteva določene institucije, ki so v bistvu kapitalskega značaja, zato se blagovna produkcija v socializmu ne more bistveno razlikovati od kapitalistične blagovne produkcije. To pomeni, da ne določajo politično ideološki (socialistični produkcijski odnosi narave blagovne produkcije temveč nasprotno. Blagovna produkcija »modificira« značaj socialističnih produkcijskih odnosov in določa meje njihove socialističnosti. Če je blagovna produkcija zgodovinsko, notranje in zunanje objektivno dana, potem »tržni socializem« zahteva redefinicijo socializma. Socializacija kapitalistične strukture blagovne produkcije zato vodi v teoretsko in zgodovinsko »kapitalizacijo socializma«.

Vzroke za neustrezen položaj državnih JLA v Sloveniji avtor vidi tudi v političnem sistemu, ki je svet luksi, in zaradi tega nimajo stičnih točk z realnostjo.

Bogomir Kovač:

Commodity Production and Recapitalization of Socialism

SYNOPSIS:

The author criticizes the comprehension of political economy of socialism which usually distinguishes production relations from market system (the neutrality of market mechanism as the reverse side of ideological socialist relations). The author tries to prove, on the contrary, that commodity, value, commodity production, market mechanism, etc. are, in terms of the economic and political point of view, determined production relations. Commodity production requires certain institutions that have essentially the character of capital, therefore commodity production in socialism cannot substantially differ from capitalist commodity production. This means that the nature of commodity production is not determined by political and ideological (socialist) production relations, but quite the other way around. Commodity production »modifies« the character of socialist production relations and determines the limits of their socialist features. If commodity production is granted by historical, inner and external objectivities, then »market socialism« requires redefinition of socialism. Socialisation of the capitalist structure of commodity production leads therefore into theoretical and historical »capitalization of socialism«.

The author sees the reasons for this inadequate status of YNA officers in Slovenia also in the political system which is illusory and has therefore no contact with reality.

UDK: 340.141 (497.115)

Dr. Hivzi Islami

SINOPSIS:

Albansko običajno pravo in socialistične norme

Članek predstavlja polemičen zapis ob zahtevi dr. S. Pupovcija za uporabo nekaterih »nehumanih in globoko antisocialnih norm« Zakonika Lekke Dukadjinja na Albancih s Kosova. Dr. Pupovci namreč meni, da bi izobčenje in osramočenje poleg veljavnih zakonov pripomoglo k urejanju razmer na Kosovu.

Kandidaturo opraviča njen sprejem, saj kot Vam je znano, sprejem takih pogojno, t.j. če bi se z njo strinjali tudi ustrezni politični dejavniki v SR Sloveniji. Iz razlogov, ki so meni sprejemljivi in utemeljeni in, ki izhajajo iz konstitucije, na katero sem vezal moj končni pri- stavek, je odločil, da takega soglasja ni. Njena kandidatura naprošnjo

UDK: 340.141 (497.115)

Dr. Hivzi Islami

Albanian Habitual Law and Socialist Norms

SYNOPSIS:

The article presents polemical commentary on Dr. S. Pupovci's demand for using »some inhumane and deeply antisocial norms« from Lekë Dukagjini's habitual code on the Albanians of Kosovo.

Namely, in Dr. Pupovci's opinion, excommunication and humiliation, in connection with present Yugoslav laws, may present an effective way for the resolution of the Kosovo problem.

production requires certain institutions that have essentially the character of capital, therefore commodity production in socialism cannot substantially differ from capitalist commodity production. This means that the nature of commodity production is not determined by political and ideological (socialist) production relations but quite the other way around. Commodity production is the character of socialist production relations and determines the limits of their socialist features. If commodity production is granted by historical, inner and external objectivities, then -market socialism - requires redefinition of socialism. Socialization of the capitalist structure of commodity production leads therefore into theoretical and historical -capitalization of socialism.

Zoran Milošević

Položaj starešin v SR Sloveniji

SINOPSIS:

Članek Položaj starešin v SR Sloveniji obsega krajšo analizo ekonomskega položaja in primerjavo s Teritorialno obrambo in civilnimi osebami v službah JLA. Na teh primerjavah avtor sklepa, da je položaj starešin JLA neadekvaten in posledica sistema.

Družbenopolitični in kulturni položaj starešin JLA v Sloveniji je, za avtorja, problem ker ne obstaja zakonska možnost za interesno izražanje jugoslovanske ampak izključno nacionalne karakteristike človeka. V takšnih pogojih, ko ni šol na srbohrvaškem jeziku in drugih ustanov, to ne pelje k integraciji starešin v jugoslovansko ampak v slovensko družbo. Logična posledica je asimilacija prebivalstva neslovenskega porekla.

Aktualne razprave o humani družbi in JLA imajo svoj pozitiven prispevek v borbi za demokratizacijo družbe, to so prizadevanja za zmanjševanje avtoritarnosti, ki je negacija demokracije. Zato tudi spori z JLA o humani družbi imajo pretežno ideološko barvo oz. predstavljajo ideološki evfemizem, ker se v Sloveniji preveč poudarja nacionalna komponenta — kar je negacija humane družbe.

Vzroke za neustrezen položaj starešin JLA v Sloveniji avtor vidi tudi v političnem sistemu, ki je svet iluzij, in zaradi tega nima stičnih točk z realnostjo.

Zoran Milošević

The Status of Commanding Officers in SR Slovenia

SYNOPSIS:

The article gives a short analysis of the economic status of officers in comparison with Territorial Defence and civil staff employed by Yugoslav National Army. Based on these comparisons the author draws the conclusion that the status of YNA officers is inadequate and a consequence of the system.

In the author's opinion, the socio-political and cultural position of YNA officers in Slovenia is problematic because there exists no legal possibility to express persons' Yugoslav but exclusively national characteristics. In the circumstances where there exist no Serbo-Croatian schools and similar institutions, the tendency is not toward integration of officers into Yugoslav but rather into Slovenian society. The logical consequence is assimilation of non-Slovenian population.

Current discussions about humane society and YNA provide a positive contribution to the struggle for social democratization (i.e., endeavours for lesser authoritativeness which is the negation of democracy). Therefore the disputes with YNA concerning humane society are mostly ideologically tinted (represent ideological euphemism) because in Slovenia the national component is emphasized too highly — which in turn is the negation of humane society.

The author sees the reasons for this inadequate status of YNA officers in Slovenia also in the political system which is illusionary and has therefore no contact with reality.

Tonči Kuzmanić

Gramsci: Urejena družba kot civilna

SINOPSIS:

Gramscijev kompleks civilne družbe (la società civile) ni mogoče pozitivno opredeliti, kajti civilna družba mu skupaj z aparaturom hegemonije, politične družbe, države, razreda itd. sestavlja neko odprto verižno linijo, ki črpa iz negativnega: iz Marxove spremembe sveta. To verižno linijo je nekoliko bolj mogoče prikazati v Gramscijanskih konstruktih (ne kategorijah) kot so: »država brez države«, »urejena družba«, »etična družba«, »kulturna družba«...; toda zaradi mesijanskega naboja tovrstne aparature je tudi ta poskus obsojen na neuspeh.

Zato lahko Gramscijev prijem še najbolje predstavi tematizacija njegove želje, ki se kaže v njegovem konstrukt »civilne družbe«, (tudi) identificirane z »urejeno družbo«. Kajti ta prijem sodi po svoji izhodiščni opredeljenosti v težnjo po tevolucioniranju obstoječega, težnjo, ki se izteka. Vendar pa iztekanje revolucionarne drže še ne pomeni njene brezperspektivnosti. Nasprotno; še vedno obstajajo družbe v katerih sile hegemonije kar hlatajo po »družbenem redu«, ki pa bi ga rade prikazale kot civilnega in civiliziranega.

Tonči Kuzmanić

Gramsci: Regulated Society as Civil Society

SYNOPSIS:

Gramsci's civil society complex (la società civile) cannot be defined in the positive sense since in his opinion civil society, together with the apparatus of hegemony, political society, state, class, etc., composes an open chain line feeding on the negative: on Marx's changing of the world. It would be slightly more feasible to demonstrate this chain line in Gramsci's constructions (not categories) such as: »the state without state«, »regulated society«, »ethic society«, »cultural society«, etc. However, due to the messianic load of such apparatus this attempt, too, is destined to fail.

Therefore Gramsci's idea can best be presented by thematizing his wish demonstrated in his construction of »civil society«, identified (also) with »regulated society«. This is so because this idea, in its starting definition, belongs to the tendency towards revolutionizing the existing — to an expiring tendency. Yet expiring of revolutionary behaviour does not imply its unaperspectiveness. On the contrary: there still exist societies in which the forces of hegemony are snatching at »social order« and are trying to present it as being civil and civilized.

UDK: 316.334.56

Verlič D. B.

Theoretical Bases for the Social Development of Space

SINOPSIS:

V študiji obravnavam različne analitične interpretacije ustvarjanja »družbenega« prostora. Vsak pristop — ideološki, politični, ekonomski ter sociološki poudarja različne »lastnosti« prostora in interese ljudi, ki se v njem uveljavljajo. Osrednja tema je analiza odločanja o uporabni »vrednosti« skupno ustvarjenih urbanih dobrin, ki v veliki meri stimulirajo ali omejujejo človeka v njegovi kvaliteti in stilu javnega življenja. Istočasno pa so to indikatorji bodisi demokratizacije bodisi monopolnega odločanja ali zahtev po »humanizaciji« prostora. V drugem delu analiziram nekatere primere konfliktov v našem urbanem prostoru ter poskušam opredeliti njihov pomen za razvoj neformalnega urbanega družbenega gibanja.

UDK: 316.334.56

Verlič D. B.

Theoretical Bases for the Social Development of Space

SYNOPSIS:

In this study different analytical interpretations of urban space are discussed. The author's point is that we acquire (produce) »social« features of common space by giving to it the meaning, valuability, price — by using it for a variety of purposes. Urban space is the subject of political, economic or ideological decisions that are making it unequally accessible to different social groups. Consequently, this provokes different possibilities for people to establish their own style and quality of life. Such differentiation is taken as an indicator of democratic or monopolistic decision making — or a demand for »humanization« of the common urban space. In the second part some cases of urban conflicts in Slovenia are analyzed. The author tries to evaluate their meaning for the creation of informal urban social movement.

UDK: 331.101

Slavko Gaber

Družbe dela/onstran dela

SINOPSIS:

Po mnenju postmarksističnih teoretikov dela in kapitala se bližamo dobi onstran dela in jo deloma že živimo. Dobi, ko delo in kapital izginjata kot konstituenta družbenosti. Delo kot temelj družb, kot os človekovega življenja se s tem izkaže za ideološki konstrukt, ki je uporabljan kot vzvod oblasti. Orisane ideje so v tekstu konfrontirane z deli drugače mislečih jugoslovan-skih in drugih marksistov.

UDK: 331.101

Slavko Graber

Societies of Work Beyond Work

SYNOPSIS:

In accordance with post-Marxist theory of Labour and Capital, we are entering societies beyond work. In some parts these societies are already being lived. Work as a base of man's life is therefore only an ideological construction used as a means of power. Outlined ideas are confronted in the text with ideas of differently thinking marxists from Yugoslavia and elsewhere.

UDK: 1 : 165.9

Gregor Adlešič

O »Dialektiki razsvetljenstva« ali o razsvetljeni dialektiki gospostva II —
Fragmenti

SINOPSIS:

Osnovno vprašanje, ki si ga zastavlja Adornova in Horkheimerjeva »Dialektika razsvetljenstva« se glasi: »Kako je mogoče, da je razsvetljenska civilizacija po tisočletnem razvoju lahko padla v novo barbarstvo?« Seveda pa, če se sprašujemo po teoretskih predpostavkah »Dialektike«, ne moremo mimo dejstva, da predstavlja temelj le-te združitev historičnega materializma ter psihoanalize, pri čemer moramo upoštevati tudi vpliv Heglove ter eksistencialistične filozofije na Adornova in Horkheimerjeva teoretska izhodišča. Tako se predhodno zastavljeno vprašanje imanentno navezuje na vprašanje o vzponu in padcu individuuma. Odtod seveda tudi analiza Odi-sejevega popotovanja, ki predstavlja pravzaprav analizo razsvetljenskega subjekta. »Dialektika« torej predstavlja poskus samorefleksije razsvetljenstva in je kritična naravnost v kantovskem smislu. Tudi s pomočjo Nietzschejevih in sadovih analiz je namreč ravno razsvetljenje spoznala za tisto destruktivno silo, ki avtonomijo subjektov sprevrča v popolno heteronomijo. »Dialektika« nam torej razkriva proles samouničenja razsvetljenstva in se obenem zavzema za njegovo samoomejitev, kajti prav ta predstavlja edino pravo pot, če noče razsvetljenje popolnoma izdati človeka.

UDK: 1 : 165.9

Gregor Adlešič

On the »Dialectic of Enlightenment« or Enlightened Dialectic of Hegemony
II — Fragment

SYNOPSIS:

The basic theoretical question of »Dialectic of Enlightenment« is: how is it possible that the enlightenment civilization, after a thousand-year development, could sink in new barbarism? Of course we must know, when discussing the basic theoretical structure of the book, that its fundament is presented in the fusion of historical materialism and psychoanalysis. We must also know that Hegel's philosophy, as well as the entire existentialism, represents the theoretical basis of Adorno's and Horkheimer's thought. So the previous question transforms in the question of the rise and fall of the enlightened subject. This is why the book starts with the analysis of Ulysses' travels which —in fact — represents the analysis of an enlightened subject. »Dialectic« represents self-analysis of enlightenment and is critical in the Kantian sense. It recognizes, with the help of Nietzsche's and Sade's analyses, enlightenment itself as the destructive power transforming the autonomy of the enlightened subject into heteronomy. »Dialectic« also reveals the self-destruction process of enlightenment and at the same time calls for its self-limitation. This is the only way to save enlightenment from total self-destruction and to prevent destruction of man as well.

Avtorji v tej številki:

Dr. Bogomir Kovač, predavatelj na Ekonomski fakulteti v Ljubljani

Dr. Hivzi Islami, profesor na Prištinski univerzi

Slavko Gaber, profesor sociologije

Tonči Kuzmanič, Vis politolog

Barbara Verlič-Dekleva, sociologinja, Ljubljana

Gregor Adlešič, profesor filozofije, Ljubljana

Igor Lukšič, politolog, Ljubljana

Novak Bogomir

Zoran Milošević, pobotni poročnik JLA

André Gorz

Jan Maria Rokita

Naročilnica

Nepreklicno naročam(o) izvod(ov) Časopisa za kritiko znanosti

Priimek in ime oz. naziv ustanove

Ulica

Kraj

Poklic

Naročnino bom(o) poravnal(i) po prejetju položnice oz. računa. Na leto izide 12 oz. 6 dvojnih številok.

Naročilnico pošljite na naslov

Časopis za kritiko znanosti, Kersnikova 4, 61000 Ljubljana

